

MOSTARSKI BATALJON

Na Tisovici je 21. juna održano vojno-partijsko savjetovanje radi donošenja odluke šta da se dalje radi. Savjetovanju su prisustvovali Stab Bataljona, komande četa i svi stariji članovi KPJ.

Nakon razmatranja opšte situacije u Bataljonu predložene su dvije moguće varijante:

Prva, da je budućnost Bataljona neizvjesna, da smo odsječeni od naših snaga i da se treba držati planine Prenj. Pojavila se i teza o čuvanju proletarijata za drugu etapu — za klasnu borbu. Nosioci i tumači ove varijante bili su Vasić i Fejić;

Druga, sa Bataljonom bi trebalo krenuti na desnu obalu Neretve i povezati se sa Livanjskim partizanskim odredom. Ovu, ranije nastalu, koncepciju izložio je Franc Novak.³⁸

Nakon diskusije usvojena je druga varijanta, a zatim je donesena odluka da se Bataljonu promijeni ime: umjesto Konjički da se nazove Mostarski bataljon, što je u stvari bio od svog osnutka.

Franc Novak sa Salkom Zebićem i bolesnim Ismetom Milkovićem odlazi u Jablanicu da uspostavi vezu sa partijskom organizacijom preko Mirka Bilića. U selu Cehare povezuje se sa Muminom Gušićem koji ih upoznaje sa situacijom na terenu. Mumin je preuzeo Ismeta, a Franc i Salko su noću preplivali Neretvu i došli kod Bilića, čija se kuća nalazila na osami, oko 3 km od Jablanice. Mirku je saopšteno da mu je brat Pero poginuo i poimenično je naveo još četiri druga iz Jablanice, koji su ubijeni u četničkom puču. Od Mirka je Franc prikupio podatke o stanju garnizona na pruzi Rama — Konjic, neprijateljskim snagama i patrolama. Nakon toga Franc i Salko vratili su se u Cehare i predanili u šumi. Opet su noću preplivali Neretvu da bi se sastali sa sekretarom partijske ćelije Perom Marićem radi uspostavljanja veze sa Mostarom.

Sa prikupljenim podacima i novostima s terena Franc i Salko vratili su se na Tisovicu.

Ismet Milković je uspio doći kući u Jablanicu. gdje je umro od tuberkuloze.

Prve jedinice Bataljona silaze 23. juna u Idbar. Javorik. Dobri-gošće i Bunare. U tim selima susreti sa mještanima unose među borce raspoloženje i radost. Za vrijeme noćnih sjedjeljki čule su se partizanske pjesme i poneka šala. Život je postajao raznovrsniji, mijenjalo se raspoloženje. Planinska samoća ostala je iza nas.

Vršene su ekonomske akcije u cilju sakupljanja žita i brašna. Imali smo još uvijek poveliko stado ovaca i koza. Nismo bili gladni, ali nafn je dodijala neslana hrana.

Ne vjerujući u osipanje partizanskih jedinica u istočnoj Hercegovini. o čemu su stizale vijesti preko jablaničke i konjičke partijske organizacije. pa i od seljaka koji su odlazili u okolna mjesta ne želeći da pođu u Bosnu, o čemu se naveliko pričalo u Bataljonu. na vlastiti zahtjev koncem juna dozvolio je Stab Bataljona povratak u istočnu Hercegovinu:

VELJKU BOJATU.
DUŠANU CURICU,
STEVI DRINJAKU,
ĐURI GLOGOVCU.
MITRU KUNDACINI,
MILUTINU RATKOVICU.
BOSKU SAMARDŽICU.
VELJKU TOMANOVICU i
SIMI VUJINOVIĆU.

Svi su oni prošli četničku torturu nakon povratka svojim kućama, a nailaskom naših jedinica, nakon IV neprijateljske ofanzive. stupili su u 10. hercegovačku brigadu. Jedino je Boško Samardžić prišao četnicima. postao komandir čete i poginuo u borbi sa partizanima 1944. godine kod Trebinja.

Konačno je, po odluci Štaba Bataljona. završeno otpuštanje boraca. Dozvoljeno je da 68 boraca napusti Bataljon. i to:

- 29 u prvoj grupi za Mostar.
- 4 iz Miljevskog bataljona za Miljevinu.
- 7 mještana komunista za politički rad na terenu.
- 3 člana porodice Karišik za Mostar,

5 u drugoj grupi za Mostar,
7 u trećoj grupi za Mostar,
3 kurira za istočnu Hercegovinu.
1 bolesnik od tuberkuloze za Jablanicu i
9 boraca sa Bunara za istočnu Hercegovinu.

Sa Bunara smo izvršili napad na Željezničku stanicu Prenj noću 5/6. jula i na taj način prvi put oglasili svoje postojanje poslije četničkog puča.

Preko uspostavljene veze s Konjicom izviješteni smo da se grupa boraca, pohvatanih nakon četničkog puča, nalazi u Sreskom zatvoru u Konjicu. Odmah je odlučeno da se uputi grupa koja će ih osloboditi. Određeni su isprobani majstori za takve akcije u Mostaru:

MEHMED TRBONJA. vođa grupe.
SAFET ALAGIC, vodič.
MUSTAFA ČEMALLOVIĆ ČIMBA.
ABDULAH LUGIĆ i
HASAN ZAHIROVIĆ LAĆA.

Grupa je krenula prema Konjicu, noću pregazila Neretvu i stigla pod zidine zatvora. Alagić i Laća su u limarsko-bravarskoj radnji Omera Begtaševića pronašli merdevine i vratili se drugovima. Meha, Laća i Safet su se uz pomoć merdevina popeli na povisok zid i prebacili u dvorište zatvora. Ušli su u otvoreni hodnik i otpočeli odvaljivati vrata na prvoj sobi. u kojoj je bila Hiba, supruga Safeta Alagića. i pitali je gdje su ostali, na što je ona odgovorila da su u susjednim sobama. Hibu su preko zida odmah prebacili van zatvora. Susjedna soba bila je otvorena i u njoj su. pokriveni jorganima, spavali konjički skojevci. Vidjevši ih pod jorganima. Trbonja je rekao: »Nisu to naši dok imaju jorgane, pustite ih neka spavaju.« U zatvoru su bili:

MUHAMED BOSTANDŽIĆ.
MUSTAFA GRABOVAC.
OMER LIVNJAK,
ENES ORMAN i
STJEPAN PAVLOVIĆ.

Po prebacivanju preko zida formirana je kolona. Kad je dovoljno odmakla od zatvora, stražar ih je ispratio pucnjavom u znak uzbune. Pregazili su Neretvu i u zoru stigli u Bataljon. Nastala je prava eksplozija radosti, grljenje i ljubljenje. Svi smo se radovali uspjehu akcije i

čestitali oslobodiocima. Uspješna akcija je unijela živost među borce i dugo je spominjana kao primjer drugarstva i požrtvornosti.³⁵¹

Nakon oslobođenja Konjica Safet i Hiba Alagić povelili su svoje četvoro djece u prozorski kraj, gdje su ostali do oslobođenja radeći kao partijski radnici na terenu.

SUSRET SA PROLETERIMA

Po dolasku u Idbar i na Bunare čuli smo od seljaka da preko sela Planine, ispod planine Bjelašnice, od Kalinovika nastupa neka vojska koja sve ruši i pali pred sobom. Pronosila se i vijest među mještanima i borcima da su to četnici koji žare i pale po muslimanskim selima.

Bile su to, međutim, proleterске brigade, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, koje su iz Vrbniče sa Zelengore 22. juna krenule u Bosansku krajinu. Na svom putu, u selima ispod Bjelašnice, brigade su rastjerale ustašku miliciju, mnoge zarobili i razoružali, a prema narodu pokazale krajnju korektnost. što je drug Tito zahtijevao od svih proletera — da budu i politički predstavnici narodnooslobodilačke borbe. Kasnije smo čuli da avioni i artiljerija tuku nastupajuću vojsku, da je zauzeta Bradina i da se ta vojska prebacuje preko pruge i kreće u pravcu Prozora. Odmah nam je bilo jasno da se radi o partizanima.

O proleterima Stab Mostarskog bataljona nije ništa znao. Neizvjesnost je prinudila Stab Bataljona da odmah uputi vodnika Sabita Delalića u Ostrožac da ispita mogućnost prelaska rijeke Neretve i zauzimanja Ostrošca.

Vrativši se iz Ostrošca, Sabit je donio tačan raspored ustaško-domobranske odbrane Ostrošca i raspored posade po bunkerima i položajima, te pravce kretanja njihovih patrola prema Konjicu i Rami. U Ostrošcu se nalazio jedan vod domobrana, grupa žandara i ustaša, svega oko 45 naoružanih vojnika.

Komandant Mostarskog bataljona Nenad Vasić, ne znajući situaciju, pretpostavljao je da se u selima Planine i na Bradini nalaze jedinice Kalinovačkog partizanskog odreda. Uoči napada na Ostrožac. 5. jula, Vasić šalje pismo Štabu Kalinovačkog partizanskog odreda, u kojem, pored ostalog, piše: »Do vašeg dolaska na prugu Konjic — Sarajevo

situacija naša bila je vrlo teška. . . Za naš dalji rad od velike bi važnosti bilo kad bismo znali vaše prave namjere, odnosno pravac kretanja. . . Uputite jednog odgovornog druga koji bi nas sa svim stvarima detaljno upoznao. . . Nekoliko naših drugova, njih 15, na čelu sa komesarom i zamjenikom komesara, drugovima Koluderom i Brukom. . . i sada se vjerovatno nalaze sa vama.«'''

Od napuštanja ranije teritorije Stab Mostarskog bataljona ništa nije znao šta se desilo sa Kalinovačkim partizanskim odredom, koji se gotovo potpuno osuo. Ostaci Odreda, oko 50 boraca, prikupili su se r.a planini Igman pod rukovodstvom Rade Hamovića i pridružili se proleterima prilikom njihovog nailaska preko Planine. Naša grupa, iz 3. čete sa Blaca, nakon četničkog puča, nešto ranije pridružila se Igmancima, koji su bili u sastavu Kalinovačkog odreda.

Stab Mostarskog bataljona, dobivši potrebne podatke, izvršio je raspored četa za napad na Ostrožac. Noću 5/6. jula Ostrožac je oslobođen uz sporadičnu pucnjavu neprijatelja, koji je pobjegao pred našim borcima. Zarobljeno je desetak domobrana i ubijeno pet žandara. Ostali su pobjegli u pravcu Željezničke stanice Rama. Bataljon je, u toku noći, u oba pravca od Ostrošca, uništio kolosijek rastavljajući šine na pruži. Rušili smo podzide na drumu. Naša 2. četa upala je u Željezničku stanicu Zuglići, likvidirala posadu i stanicu zapalila. Uspjeli smo zarobiti desetak domobrana. Cijela akcija prošla je bez naših žrtava.

Upadom u Ostrožac otpočelo je otvaranje radnji i magacina. Borci su iz ustaških radnji, ali i iz radnji pojedinih naših simpatizera, uzimali šta je kome trebalo — odjeću, obuću i druge potrepštine. Našlo se i desetak kišobrana u rukama naših boraca. Komesar 3. čete Salko Fejić podijelio je svojim borcima po 500 do 1.000 kuna, da bi kupovali duhan, čate i druge sitne potrepštine. Kasnije smo mi, iz ostalih četa, zadirkivali borce 3. čete kako su oni jedini partizani koji su dobili platu. Tek oko podne otpočela je organizovana evakuacija hrane i druge robe. Narodu iz okolnih sela i mještanima bilo je dozvoljeno da i oni uzimaju hranu i robu iz neprijateljskih magacina. Slika samovolje i neorganizovanosti prilikom upada u trgovačke radnje ostala je kao hipoteka na čast Bataljona, što se zaboravilo tek nakon nekoliko mjeseci.

Rano poslije podne neprijatelj je bombardovao Ostrožac i tom prilikom poginuo je Simo Sarić, član KPJ, kafedžija sa Boraka. Simo je ostavio suprugu sa troje djece. Njemu je bilo odobreno da ostane na terenu, ali je po dolasku u Bataljon rekao: »Na terenu ih je ostalo dosta, ja ću se s puškom u ruci boriti za slobodu.« Teško je ranjen Zvonimir

Orlić, rodom iz Pule, fotograf u Mostaru, koji je umro na nosilima na putu za bataljonsku bolnicu.

Kasno poslije podne Bataljon se povukao iz Ostrošca na Bunare i Dobrigošće, opet na lijevu obalu Neretve. Prije povlačenja zapalili smo Željezničku stanicu i magacine, Opštinsko poglavarstvo i kasarnu. Bataljon se obezbjeđivao 3. četom prema Konjicu i 1. četom prema Jablanici, a naša 2. četa je ostala u Idbru. Naše obezbjeđenje iz 3. čete u sumrak izvještava Stab Bataljona da se jedna kolona spustila na prugu između Konjica i Ostrošca, da skida šine i sa pragovima ih baca u Neretvu. Odmah je upućena patrola, na čelu sa Mladenom Balordom, koja je uspostavila vezu sa proleterima. Radost prvog susreta u zagrljaju i ljubljenu sa proleterima pripala je njima. Malo kasnije stigla je i patrola 3. čete i njeni borci su se grlili i ljubili sa proleterima.

Po dolasku na Bunare i u Idbar bilo je kritike zbog našeg ponašanja u Ostrošcu, ali niko nije platio za samovolju.

Ponovo smo ušli u Ostrožac zorom, 8. jula, kad su proleter i oslobodili Konjic. Drug Aleksandar Ranković u svom pismu, 8. jula 1942, upućenom drugu Titu. pored ostalog, navodi:

»Ulaskom u Ostrožac Konjičkog bataljona (stari naziv, p. autora) oni su pravili očajne gluposti. . . Iz jedne petokolonaške radnje dizalo se i nosilo kako je ko hteo, borci su punili svoje džepove i ruksake, a posle njih dolazili su seljaci iz okolnih sela i ovdašnji stanovnici... Osim toga odgovorni drugovi su prilazili imućnijim trgovcima i tražili obavezno davanje priloga. . . Najcrnja pogreška je u tome što su odmah na licu mesta delili borcima konfiskovane i prilogom dobivene sume novca. Svaki je dobivao po 500 do 1.000 kuna.«⁴¹

Proleter i su u svom nastupanju od Bradine do Konjica uništ i spalili sve željezničke stanice, porušili željeznički most Lukač i razrušili kolosijek i drum na više mjesta, te zarobili i ubili preko 150 ustaša, domobrana i pripadnika ustaške milicije u borbama za Konjic. Uništeno je 25 lokomotiva, od kojih većina specijalnih, zupčastih, i više desetina vagona. Brigade su ubrzo nastavile svoj pobjedonosni marš i 13. julaj oslobodile Prozor i Gornji Vakuf. Domobrani, ustaše i žandari iz Konjica povukli su se preko Prenja u Bijelo polje kod Mostara.

U oslobođenom Konjicu, u »Napretkovom« domu Mostarski bataljon dao je uspješnu priredbu za narod.⁴²

Tih dana izvršena je smjena u Štabu našeg Bataljona. Za komandanta Bataljona postavljert je Salko Fejić umjesto Remzije Duranovića.

Na zboru građana u Konjicu govorili su komesar Bataljona Salko Fejić, Muhamed Grebo i Omer Begtašević, radnik, član KPJ iz Konjica.

Susret sa proleterima unio je opštu radost među borce našeg Bataljona. Vratilo se samopouzdanje i sigurnost. Priče o pogibijama naših drugova i drugarica u toku četničkog puča sve više su ustupale mjesto uspjesima i pobjedama brigada, koje su odmicale u zapadnu Bosnu.

Po oslobođenju Konjica u naš Bataljon dobrovoljno su stupili:

HAKIJA BEGTASEVIC,
HUSEIN BEGTASEVIC,
LJUBICA BELSA,
FADIL BULJINA,
MUHAMED DŽUMHUR,
IBRAHIM ERZUMLIĆ,
ABDULAH HÂDZIALIC,
IRFAN HADZIZUKIĆ,
HAMID HRNJICA,
MIRKO JURICEVIC,
HAMDIJA KRVAVAC,
FADIL NUMIC,
HAMDIJA REPOVAC,
OMER ŠASIC,
SALKO SASIC,
DRAGAN TRKULJA i
RASIM VAJZOVIC.

Nekoliko dana po oslobođenju Konjica u Bataljon je stigla i grupa naših boraca koja se za četničkog puča povukla sa Blaca na Igman. Opšta radost ponovila se i ovaj put, prilikom susreta starih boraca.

IZVOĐENJE ILEGALACA IZ MOSTARA

Oslobođenjem Ostrošca uspostavljena je preko Jablanice veza sa Mostarom. Mjesni komitet KPJ za Mostar tražio je da se što prije upute kuriri da iz grada izvedu ilegalce u Bataljon, kojih se prilično nakupilo

nakon povlačenja Bataljona sa svog terena poslije četničkog puča. Stab Bataljona je 11. jula pozvao Mladena Balordu i mene da nam saopšti i povjeri taj zadatak. Tom prilikom razmatrali smo marš-rutu odlaska u Mostar u dvije varijante:

Ostrožac — Prenj — Zijemlje i Podveležje. koju su kontrolisali četnici,

ili Ostrožac — Jablanica — Cvrstica — Cabulja — Raška Gora, koju su kontrolisali ustaška milicija i Italijani duž puta i pruge Jablanica — Mostar.

Opredijelili smo se za drugu varijantu, kao manje opasnu, iako je terenski bila mnogo teža. Time je bio određen i sastav grupe, koja je koliko-toliko poznavala teren kojim ćemo se kretati, a to su bili:

ENVER ĆEMALLOVIĆ, vođa grupe, zamjenik komesara 2. čete,

MLADEN BALORDA, zamjenik komandira 2. čete,

ĐORĐE BOROZAN iz Mostara,

LAZAR CVORO iz Vojna kod Mostara,

HASAN BEGOVIC MUFTAR iz Donje Jablanice i

SALKO ZEBIC iz Jablanice.

Za Mostar smo krenuli 12. jula. Naša 2. četa obezbjeđivala nam je pravac prema Jablanici a naš komesar Safet Džinović s jednim vodom ispratio nas je do mosta na samom ulazu u Jablanicu, gdje smo trebali preplivati Neretvu. Kad smo se odvojili od voda i pošli k Neretvi, saznao sam da Lazo Cvorovic ne zna plivati, zbog čega je nastalo negodovanje i psovanje, jer smo znali da gaz čuvaju Italijani. Nakon kraćeg dogovora tražili smo gdje je Neretva najuža da bi Lazo mogao preskočiti njen dublji dio. Zaustavili smo se na jednoj pećini, uz koju je dublji dio bio širok 4 do 5 metara, a zatim je bio priličan plićak. Noseći oružje i odjeću. Mladen, Đorđe i Muftar preplivali su na drugu stranu Neretve. Salko i ja smo se natezali s Lazom kako da preskoči dublji dio rijeke i na kraju, kad mi je dodijalo, gurnuo sam ga s leđa, skočio za njim i ostatak preplivao vukući ga. Na drugoj obali prihvatili su nas drugovi i pomogli da Lazom izvučem iz vode. Na taj način bio je riješen naš prvi problem.

U Jablanici se nalazio vrlo jak italijanski garnizon, koji je poslije oslobođenja Konjica, Ostrošca i Prozora očekivao napad na Jablanicu i Mostar, te smo ga morali zaobići. U svanuće stigli smo u Donju Jablanicu, gdje smo predanili, dobro se odmorili i najeli. U sumrak smo krenuli obroncima Plaše u Divu Grabovicu, gdje smo osvanuli. Naša veza nas je tu dočekala. I od mještana smo bili dobro primljeni. Za vodiče

dobili smo Ibru Hondžu i Ramu Ivkovića, koji su bili lovokradice i zbog toga poznavali sve staze na Cvrsnici. Poslije podne smo krenuli preko Male Cvrsnice, prešli Drežanjku, gdje su nas vodiči napustili, i prošli pored sela Vrđi. Stigli smo prije podne u Gornju Rašku Goru, u naselje Janjića.

Mještani sela Vrđi vidjeli su nas naoružane i s titovkama. te je istog dana došla ustaška milicija da nas traži u Raškoj Gori. Sklonili smo se u neku šikaru i posmatrali ih, spremni da otvorimo paljbu ako naiđu na nas. Pored Muftara prošla je zmija, on je vrisnuo i izbezumljen pobjegao u stranu. Na sreću ustaše ga nisu čule ni primijetile iako su od nas bile tek stotinjak metara. Ustaše su, uz dernjavu i psovke, ispitivale mještane maltretirajući ih da kažu gdje su partizani. Svi su, kao jedan, ponavljali da nikoga nisu vidjeli niti je iko svraćao kod njih. Srbi u Gornjoj Raškoj Gori bili su obuhvaćeni NOP-om preko mostarske partijske organizacije, a među njima je djelovao Vlado Janjić, kandidat za člana KPJ, moj školski drug iz Građanske škole. Nakon kraćeg vremena ustaše su otišle, i mi smo čestitali mještanima na hrabrom držanju.

U Gornjoj Raškoj Gori smo prenoćili i nakon doručka Mladen i ja, uz pratnju ostalih drugova, sa vodičem, krenuli smo prema Raštanima. Oprostivši se od pratnje. Mladen i ja. oko podne, našli smo se iznad Rudnika uglja. Odlučio sam da u Mostar uđemo po najvećoj vrućini, poznatom mostarskom »čelopeku«. Pretpostavljao sam da će u to vrijeme biti najmanje ljudi na ulicama a većina mladih na Neretvi, što se i ostvarilo. Oko 13 sati krenuli smo pored Rudnika prema fudbalskom igralištu. Na Zgonima smo naišli na veliki italijanski logor. Vojnici su se sklonili pod drveće ili u šatore, a poneki su se kretali unutar i pored logora. Nama dvojici ostalo je da idemo naprijed, putem, zviždeći i pjevušeći, a kad bi se pokoji Italijan zagledao u nas. pozdravljali bismo ga sa »Viva Duče«, dok nismo stigli do rudarske bolnice, a zatim preko Rondona na Radobolju. Na Radobolji smo zatekli djecu na kupanju, od kojih me većina poznavala. Pokazujući rukom, govorili su: »Eno Envera«, na što sam im doviknuo: »Šutite i nastavite se kupati!« Poslao sam omladinca Muharema Huseljića da vidi ima li neprijateljskih patrola, na ulicama. Nakon njegovog izvještaja da su na ulicama rijetki prolaznici krenuli smo preko bašta, pored Radobolje, do kuće Fatime Đonko Fate. Cim nas je ugledala, Fata se obradovala susretu. Izljubili smo se, a zatim je otišla kod mojih da im javi da sam došao s jednim drugom i da pošalju večeru. Vezu sa Mjesnim komitetom uspostavio sam prekoi

Fatinog sina Salke, starog kurira, koji je pozvao Eminu Trbonju, a ona je izvijestila Ljubu Brešana, sekretara MK KPJ, i on je pred veče došao k nama. S Ljubom smo Mladen i ja ostali dugo u noć pričajući mu a događajima za vrijeme četničkog puča, pogibijama u Bataljonu, našem povlačenju na Tisovicu i svim mukama do oslobođenja Ostrošca. Predložio sam mu da vremenski razvuče saopštavanje porodicama o pogibijama, što je i učinio.

Ljubo nas je obavijestio o stradanjima drugova koji su vraćeni iz Bataljona sa Crnog polja i Tisovice i negodovanju građana i komunista zbog takvog našeg postupka.

Dogovorili smo se da za dva-tri dana organizuje izlazak ilegalaca u Gornju Rašku Goru, o čemu će me izvijestiti Andrija Krešić, član MK KPJ Mostara. Mladen i ja, prije polaska, trebalo je da se prebacimo kod Lujze Čulajević. a veza s njom biće moja drugarica Zdenka Dobrila Carić.

Naveče je Mladen pošao kod svojih na Carinu, i ja sam prešao kod svojih, da bismo se drugog dana u zoru sastali ponovo kod Fate Đonko. Sutra pred veče došao je Krešić i upoznao me s organizacijom izlaska ilegalaca, uz pratnju skojevaca i djevojaka, a pojedinci će kao ribari izaći uz Neretvu. Frihvatni punkt biće kuća Vidoja Vujinovića u Raštanima. Mladen je biciklom došao u Pothum u dogovoreno vrijeme. Izjutra rano, kroz bašte, preko rječice; Radobolje krenuli smo u moju baštu u Liska ulici, preko puta »Napretkovog« doma. Uskoro je u baštu došla Zdenka. Dogovorili smo se da ode kod Lujze i da joj kaže da ćemo Mladen i ja doći s prvim mrakom.

Kasno po podne Emina nam je u baštu donijela ručak, a za njom je došao Bećir Torlo da se najede voća, kako nam je rekao. Nas je zatekao pod jednom kruškom. Bećir je pratio Eminu od naše kuće da vidi kuda nosi korpu. Pozvali smo ga i on je sjeo pored nas. Upustili smo se u razgovor o koječemu. Vidio je naše pištolje i bombe, a znao je da smo oba u partizanima. Bećir je bio moj komšija i kao djeca bili smo nerazdvojni drugovi, uvijek zajedno u igri, krađama po tuđim voćnjacima, tukli smo se s ostalom djecom braneći jedan drugoga sve do mog odlaska u Srednju tehničku školu u Sarajevo. On je ovom prilikom obećao da će poći u partizane i insistirao je da nas napusti. Dozvolili smo mu da ode tek po zalasku sunca, jer smo očekivali Zdenku. U sumrak nas dvojica krenuli smo kroz voćnjak ka Liska ulici, a pola sata po Bećirovom odlasku stigla su dva kamioneta italijanskih vojnika sa nekoliko policajaca i agenata. Opkoljavali su baštu. Mladenu sam rekao:

»Beča nas je izdao.« Povukli smo se na suprotnu stranu i prešli u susjednu baštu, bliže Radobolji. Zdenka je došla pred baštu kad i Italijani, pa kad je vidjela da opkoljavaju baštu, vratila se kući.

Krećući se kroz zasađeno povrće, primijetili smo siluete streljačkog stroja i odmah legli. Prema nama se kretao jedan policajac (Čašif Taslidžan, rodom iz Ljubuškog, došao u partizane 1944. i poginuo 1945. godine) kojem sam, kad je naišao, rekao: »Produži ili ćemo te ubiti.« On je poslušao, a kad nas je prošao, ustali smo i krenuli ka Radobolji. Mladen je predložio da ih pozdravimo sa po jednom bombom, što smo i učinili. Bombe smo bacili preko glava neprijateljskog stroja u moju baštu i ubrzano krenuli prema Radobolji. Nakon eksplozija bombi nastala je opšta pucnjava koja je prilično dugo potrajala.

Preko Radobolje, opet kroz bašte, izašli smo na Raljevinu. Putem smo sreli Muhameda Vučijakovića, kome sam dobacio: »Sve je u redu, vrati se kući!« Pretpostavio sam da je pošao da izvidi šta se događa, jer se kod njega krio Marijan Pavelić. Svratili smo u kuću Salke Ibrulja, gdje nam je njegova žena Fatima dala polovicu razljevače, koju je spremila porodici za večeru. Njihova djeca bila su aktivna u omladinskoj organizaciji.

Otišli smo kroz bašte na Hum, posmatrali Mostar cijelu noć i naizmjenično spavali. U zoru smo sišli na željezničku prugu u Donjoj mahali. Jedan dječak (kasnije sam doznao da se zvao Jusuf Topuzović) s kozom je izišao iz sokaka i ja sam ga upitao: »Gdje stanuje Alija Kreso?«, na što je odgovorio da ne zna, a ja sam mu rekao: »Pođi tii kod Alije i reci mu da ga traže Enver i Mladen.« Ostavio je kozu i nestao da bi se nakon kraćeg vremena trčeći vratio. I reče: »Pođite za mnom!« Odveo nas je u kuću Avdije Pavlovića, gdje smo zatekli i Aliju. Omladinca Sulejmana Repca poslali smo mojoj majci da joj javi da smo dobro i da nam spremi ručak.

Istog dana saznali smo da je Bećir teško ranjen dok je predvodio grupu agenata i policajaca da im pokaže gdje se nalazimo. Kasnije smo čuli da mu je noga amputirana.

Sutradan, poslije ručka, automobilom došao je Der#š Nalbanta i, opet po najvećoj žezi, prebacio Mladena, Aliju i mene do silosa. Na ulici se iskupilo dosta žena i djece koji su nam na odlasku mahali kao da ispraćaju svatove. Otišli smo na Neretvu, ispod silosa, gdje smo se kupali s italijanskim vojnicima. Tom prilikom Mladen im je uzeo pištolj s opasačem, nakon čega smo krenuli u kuću Vidoja Vujinovića, kandidata za KPJ u Raštanima. U sumrak smo pošli u Rašku Goru. Vidojeva

kuća bila je veza za sve ilegalce koji su tom prilikom pošli u partizane. U njoj su ih sačekivali vodiči i naši drugovi koji su ostali kod Janjića. Stanovnici Raške Gore i Raštana, Srbi i Hrvati, štitili su jedni druge od koljača ustaša i, kasnije, četnika koliko su mogli. Zlo jedni drugima nisu činili. Mnogi od njih su radili na Rudniku i željeznici i tu je o^tao dubok trag sindikalnih radnika i članova KPJ prije rata — željezničara Simuna Sunjića i rudara Spire Vujinovića, kojeg su ustaše 1941. ubile.

U Gornjoj Raškoj Gori zatekli smo ilegalce, Mostarce i Trebinjce.

U mostarskoj grupi bili su:

BORO BALAC,
ZVONKO BELSA NONO.
NEDO BOROZAN,
SEMSUDIN DIZDAR STRATEG.
DZEMAL FEJIĆ,
BRANKO GASIĆ,
ANĐELKO GOATI.
EJUB KRPO.
ALIJA KRESO,
MUSTAFA LAKISIĆ.
DANILO MILIĆEVIĆ,
MARIJAN PAVELIC i
MILORAD PIKULA.

Trebinjsku grupu sačinjavali su borci 1. udarnog bataljona od nje-govog formiranja:

VELIJA ARSLANAGIĆ, član KPJ, čuvar policijskog zatvora u Trebinju,
HILMIJA HADZOVIĆ, metalski radnik, sekretar četne ćelije KPJ.
TAHIR HADZOVIĆ, student, sekretar četne ćelije.
IBRO VISO, obučarski radnik, i
ASIM ZUBCEVIĆ, stolarski radnik, komesar čete.

Prilikom izlaska drugova iz Raštana izvrsno je funkcionisala pratnja naoružanih skojevaca i veza duž puta, od kuće gdje su bili smješteni kao ilegalci do Vidojeve kuće u Raštanima, čemu smo se svi divili.

Posebno sam se obradovao susretu s Anđelkom Goatijem, starim revolucionarom, koji je bio član KPJ od 1921. godine, dva puta na ro-biji u Kaznenom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Prvi put, 1929. godine, bio je osuđen na 3 godine, a drugi put, 1932, na 5 godina. Anđelko je

s majkom Anom i sestrom Vjekom stanovao u našoj kući. Kao dijete, i kasnije kad sam već bio mladić, član SKOJ-a, slušao sam o njegovim mučenjima u mostarskoj policiji. Drugovima sam rekao šta sam znao o Anđelku i svi smo se osjetili ponosni što je među nama. Na njegovom borbenom putu, u toku pokreta, pomagali smo mu. Za vrijeme odmora, na tom putu, Anđelko mi je pričao o nespornostima sa MK KPJ Mostara nakon povratka sa robije, nepravdnoj optužbi za slabo držanje na robiji i sprečavanju da ode u partizane. Anđelku sam rekao da je CK KPJ i drug Tito u blizini Prozora, pa kad stignemo, najbolje je da se kod njih rasprave svi njegovi problemi, što je i učinio.

Nama se kao vodič pridružio Boško Janjić, koji je na sebi imao italijansku uniformu s vojničkim italijanskim šeširom sa perom, a bio je izrazito crn mladić sa štucovanim brčićima, te smo ga nazvali Serdento.

Brigu o dijelu naše grupe koja je ostala u Gornjoj Raškoj Gori, te prihvatu i smještaju ilegalaca preuzele su porodice Janjića, koje su svakom od nas poklonile čarape ili peškir, na čemu sam im se zahvalio.

Čudna je bila odiseja drugova Asima, Hilmiye, Tahira, Velije i Ibri iz Trebinja. Oni su nam pričali da ih je nakon četničke euforije u istočnoj Hercegovini, koncem maja, kad se rasuo Prvi udarni bataljon, pozvao Ljubo Kovačević, komandant Bataljona, na Stevanovića torinama i tom prilikom saopštio im, pošto su Muslimani, da je najbolje da krenu u Konjički bataljon i da će s njima poći svi Mostarci.

Mostarsku grupu iz istočne Hercegovine sačinjavali su:

BORO BALAĆ, vođa grupe,
MIRZA BALIC,
MUSTAFA BALIC.
SAMILA BILIC SANA.
IBRO ČEKRO.
SEMSUDIN DIZDAR.
OGNJEN JOKANOVIC.
dr VLADO JOKANOVIC.
LUKA KURILIC,
LJUBO NIKOLIC,
FATIMA TIKVINA i
mladić, ime nepoznato, Jevrej, star oko 16 godina.

Tako je formirana jedinstvena grupa, koja je krenula za Podveležje, preko teritorije koju su četnici intenzivno kontrolisali. Pokret je

vršen samo noću. Prilikom prolaska kroz Bišinu sreli su Dušana Brstinu, koji im je iznio situaciju na terenu i organizovao dobar obrok. U Dobrču se pronosila priča da su mnogi partizani pobijeni, među njima i Mustafa Pašić.

Istog dana poslije podne naišla je grupa drugova iz Dubrava:

SALKO MRGAN, vođa grupe,
MIRKO ANDRIC,
ASIM BUĆ,
MUHAMED KEBO,
MUSAIR KEBO,
SALKO RAHIMIĆ i
ALIJA ULAKOVIĆ, bivši žandar.

S velikom radošću grupa se pridružila malom odredu s istim ciljem — da zajedno stignu u Konjički bataljon.

Semsudin Dizdar pošao je u Mostar ne samo kao veza nego da upozna organizaciju o događajima u Hercegovini. Odlukom članova KPJ mostarske grupe upućeni su u Mostar Luka Kurilić i dr Vlado Jakanović sa sinom Ognjenom zbog iznemoglosti, te Mustafa Balić zbog noćnog sljepila, a za vodiča im je određen Ljubo Nikolić. Svi ostali krenuli su sutradan ka Konjičkom bataljonu. Kad su prešli Brasinu i Prijevorac, oko podne su kolonu napali pripadnici ustaške milicije »čatičevci«. Tom prilikom poginuli su:

HILMIJA BABOVIĆ, radnik iz Trebinja,
ASIM BUĆ, seljak sa Bivoljeg Brda kod Čapljine, i
ALIJA ULAKOVIĆ, seljak sa Bivoljeg Brda kod Čapljine.

Sana Bilić je zarobljena.

Ustaškim napadom grupa je razbijena i ponovo se iskupila u Dobrču. Salko Mrgan i Ibro Cekro sklonili su se u šumu da bi noću krenuli preko Porima i Prenja i nakon dva dana stigli u 1. četu Konjičkog bataljona, koja se nalazila u Bijeloj.

Nakon prikupljanja u Dobrču Mostarci su pošli u Mostar, preostali dio Dubravaca u Dubrave, dok su Trebinjci ostali u Podveležju. Boro Balać je obećao da će im poslati hrane i doći po njih kad im organizuje smještaj u Mostaru. Nakon povratka u Dubrave uhapšeni su braća Muhamed i Musair Kebo i Salko Rahimić, a u Mostaru Fatima Tikvina. Internirani su u logor na Prevlaci ili na Mamulu.

Trebinjci su nekoliko dana čekali u Podveležju krijući se. Krali su iz torova jagnjad da bi se prehranili. Kad je došao Boro, donio im je

hrane i istog dana, noću, odveo ih je u Mostar, gdje su raspoređeni po kućama. Srdačno i brižno su ih primile porodice kod kojih su proveli tridesetak dana u ilegalstvu. Rado smo slušali njihova kazivanja. Divili smo se proleterskoj upornosti i hrabrosti, da su u mnogim, tako reći, bezizlaznim situacijama ostali odani KPJ i NOP-u. Istovremeno smo bili ponosni na naše porodice koje su im bile dobri i ljubazni domaćini za vrijeme ilegalnog boravka u Mostaru.

Prije polaska održao sam sastanak sa cijelom grupom, upoznao ih sa našom marš-rutom, nagovijestio tegobe koje nas očekuju preko planina Čabulje, Cvrsnice i Plaše i upozorio na potrebu uzajamnog ispo-
maganja.

Iz Gornje Raške Gore krenuli smo preko planine Čabulje. Sporo se krećući, stigli smo u Gornju Drežnicu, iz koje je narod pobjegao kad su nas ugledali. Pred kućama smo zatekli samo jednog starca i jednu staricu. Starcu smo rekli da smo partizani i on je otišao po mještane, koji su nam potom dali bogat obrok. Nakon jela održao sam na jednom guvnu sastanak sa oko 40 mještana, iznio im ciljeve naše borbe i govorio o okupatoru i domaćim izdajicama. Na rastanku sam im dao nešto kuna za hranu, jer su bili prava hercegovačka sirotinja.

Krenuli smo preko Cvrsnice, uzimali hranu u kolibama i stigli na Plasu, gdje smo, u Zadrinim kolibama, domaćinski primljeni i nahranjeni dobivši obavještenja o neprijatelju.

Krećući se kozjim i lovačkim stazama, često i bespućem, uz i niz planinske vrleti, uz ogromne napore, posebno ilegalaca, od kojih su se mnogi odvikli tako teških marševa. Većini drugova to je bio prvi takav marš u životu, uz oskudnu ishranu i veliku žeđ za vrućih ljetnih dana. Svi smo šutjeli, vrlo rijetko se obraćali jedan drugom, preokupirani penjanjem ili silascima, da ne odletimo niza stijene preko kojih smo se verali. Najteže je bilo s Anđelkom Goatijem, koji je bio gojazan. Za vrijeme penjanja uz planinske vrleti nekoliko puta me molio da ga ubijem i ostavim jer više ne može ići. Uz našu pomoć izdržao je do kraja sve muke. Naša kurirska grupa i drugovi koji su već prošli partizanski život podstrekavali su iznemogle i premorene na izdržljivost često vukući one kojima je bilo preteško savladivati uspone.

Sišli smo u dolinu rječice Doljanke, a zatim došli na kamenolom Majdan, gdje nas je čekala partijska veza iz Jablanice — Pero Marić, sekretar ćelije, i Tahir Tahirović, član KPJ, oba kamenoresci. Tu smo predanili, a skojevci su nam donijeli ručak iz Jablanice. Preko s~la Slatine i Jasenjane stigli smo u selo Gračanicu, u dolinu rijeke Rame, i

nastavili naš mukotrpní petodnevni marš do sela Lug, gdje smo stigli. 26. jula oko podne.

Susret sa borcima Bataljona bio je radostan, ispunjen prepričavanjem zgoda i nevolja na putu i, posebno ilegalaca, o događajima i životu u Mostaru. Štabu Bataljona Mladen i ja podnijeli smo detaljan izvještaj o putu u Mostar, situaciji u gradu, stradanju grupa koje su vraćene sa Crnog polja i Tisovice u grad i osudi takve odluke od Mjesnog komiteta KPJ i građana/³

Mladen i ja vratili smo se u našu 2. četu i dugo u noć ostali u razgovoru sa komandiróm Blagojem Vučurovićem i komesarom Safetom Džinovićem. Pričali smo im o našem putu u Mostar, a oni nama o događajima u Bataljonu nakon našeg odlaska iz Ostrošca. I narednih dana prilazili su mi mnogi drugovi i drugarice interesujući se za svoje porodice, život u gradu i. još više, za naše »povratnike sa Crnog polja i Tisovice«, čija je sudbina bila više nego žalosna.

Održao sam sastanak naše partijske ćelije, pretresli smo stanje u četi i bili zadovoljni disciplinom i redom, posebno drugarstvom u njoj.

Nakon mog odlaska u Mostar Bataljon je dobio zadatak da kontroliše prugu Konjic — Ostrožac na desnoj obali Neretve i u granicama mogućnosti da pruži otpor neprijatelju kad krene prema nama. a zatim da zatvara prilaze Prozoru.

Dobivši informaciju o pokretu Nijemaca i domobrana iz pravca Sarajeva i Italijana iz Rame, te nakon što su 12. jula Nijemci sa domobranima zauzeli Bradinu. Stab Mostarskog bataljona noću 12/13. jula povlači jedinice sa obezbjeđenja i napušta Konjic i Ostrožac bez otpora neprijatelju. Bataljon se povukao preko sela Seonice na planinu Bitovnju.

Stab Bataljona dobio je zahtjev vrhovnog komandanta druga Tita da dostavi objašnjenje zašto se Bataljon bez borbe povukao iz Konjica. Sačinjen je odgovor i upućeni su kuriri Leo Bruk, Omer Maksumić i Omer Mrgan. Oni su predali poštu Vrhovnom štabu i sreli se sa drugom Titom, o čemu su kasnije s oduševljenjem pričali. Od 1. proleterske brigade dobili su teški mitraljez »bredu« s municijom i donijeli ga u Bataljon, te je odmah formirano posebno odjeljenje.

Na Bitovnji Bataljon se smjestio u planinskoj kućici i po okolnim bajtama. Održani su partijski, skojevski i četni sastanci s osvrtom o djeistvu Bataljona u dolini Neretve. Oštro je kritikovano napuštanje Konjica bez borbe, zbog čega je zavládala opšta potištenost među borci-

ma. U Bataljonu je izvršena manja reorganizacija, došlo je do izvjesnog pomjeranja i novog rasporeda ljudstva po četama.

Na bataljonskoj konferenciji ispoljeno je opšte nezadovoljstvo i upućene su kritike Štabu Bataljona zbog nevojničkog držanja boraca i pljačke u Ostrošcu. Nemalo riječi kazano je na račun napuštanja Konjica i Ostrošca bez borbe. Pojedini drugovi kritikovali su članove Štaba Bataljona, posebno komandanta, zbog njihove odvojenosti od boraca. Vraćalo se i na događaje iz perioda četničkog puča, u kojem su mučki pobijeni naši drugovi i drugarice a da Stab Bataljona nije preduzeo odgovarajuće mjere da bi se pokolj spriječio.

Bura se stišala i narednih dana, uz obezbjeđenje sa svih strana, u logoru otpočela je vojnička obuka i održavana su večernja sijela s pjesmom, ponekad i s programom. Bataljon su na Bitovnji posjetili Rato Dugonjić. Muhamed Grebo i Aco Babić. Tom prilikom održan je sastanak sa Štabom i Partijskim biroom Bataljona. Razmotrena je situacija u Bataljonu i zaključeno je da komunisti i starješine moraju učiniti sve da se zavede čvrsta disciplina, međusobni vojnički odnosi i iskreno drugarstvo, da se razbije familijarnost i obezbijedi pravilan odnos prema narodu i njegovoj imovini.

Nakon posjete našem Bataljonu Muhamed Grebo 17. jula 1942. u svom izvještaju Centralnom komitetu KPJ navodi i ovo:

. . . 1. maja ove godine drug Vaso Miskin, član Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, u zajednici sa mnom došao je u ovaj bataljon u kontrolu. Organizaciju, smo našli u teškom, bolje rečeno u rđavom stanju. Partija kao organizovana snaga, kao rukovodilac i organizator NOB nije postojala. Zavist, nerad, trač, javašluk, nemoral su redovna pojava među partijcima . . .

Po dolasku u ovaj bataljon, 9. jula ove godine, zatražio sam od odgovornih drugova da me upoznaju sa stanjem organizacije u bataljonu. Slika je bila istovjetna (samo gora) od one koje sam našao prilikom našeg dolaska u mjesecu maju . . . Sastanci se rijetko održavaju, biro skoro i ne postoji. Odgovornosti pred organizacijom uopšte nema.«¹

Takve su ocjene dobrim dijelom proizvoljne i preoštre. Prethodni tekst dovoljno ukazuje kakva je situacija bila ranije u Bataljonu.

Bataljon je napustio Bitovnju 21. jula pred veče i stigao u selo Solakovu Kulu, gdje je ostao na jednodnevnom odmoru. Sutradan, preko Prozora, Bataljon je došao u sela Lug i Duge. U selu Lug smjestio se Stab Bataljona sa 2. i 3. četom, a u selu Duge 1. četa sa bolnicom, na čijem je čelu bio dr Isidor Papo.

Drugovi Ivan Milutinović i Veselin Masleša posjetili su Bataljon 25. jula, razgovarali o situaciji u Bataljonu i oštro zamjerili Štabu Bataljona što je napustio Konjic i Ostrožac bez otpora. Saopšteno nam je! da se Bataljon stavlja pod komandu Štaba 4. proleterske crnogorske' brigade.

U prozorski kraj koncem jula stiže 5. proleterska crnogorska brigada i Hercegovački partizanski odred sa Centralnom bolnicom iz Vrbniče. Saznajemo da je prilikom napada Nijemaca poginuo dr Safet Mujić u Zabrđu kod Kiseljaka. Proglašen je narodnim herojem.

Štab 4. proleterske brigade 1. avgusta 1942. dostavlja Vrhovnom štabu NOP i DVJ sljedeći prijedlog:

»1. da se 5. crnogorskoj brigadi pripoje dva bataljona Hercegovačkog partizanskog odreda . . . ,

2. da se Konjički (Mostarski) bataljon pripoji našoj brigadi. . . Našoj brigadi potrebno je ojačanje, a ono bi se najbolje ostvarilo pripojenjem Konjičkog bataljona koji se već nalazi pod našom operativnom komandom i koji bi zbog svog socijalnog sastava pojačao i proleterski karakter naše brigade, koja je skoro sasvim seljačka. . . Komandant Peko i komesar Mitar Bakić«. ⁴⁵

Prijedlog Štaba 4. proleterske crnogorske brigade drug Tito je odbio jer je još u Vrbnici rekao Vladi Šegrtu da će od Hercegovačkog partizanskog odreda i Konjičkog bataljona, kad se sastanu, formirati Hercegovačku brigadu.

Štab 5. proleterske crnogorske brigade i Štab Hercegovačkog partizanskog odreda iz Prozora izvještavaju 4. avgusta 1942. Vrhovni štab NOP i DVJ o uzrocima povlačenja iz Vrbniče, napadima četnika u Vrbnici i Nijemaca u Zabrđu na putu ka Prozoru. U izvještaju se navodi:

»5. crnogorska sa 4 bataljona ima oko 550 do 600 boraca, od kojih' dobar dio bolesnih, ranjenih i iz drugih brigada ostalih u Vrbnici...

Hercegovački partizanski odred broji ljudstva 300, od kojih sposobnih za borbu 270...

Poslije III neprijateljske ofanzive od Kalinovačkog odreda je ostalo svega oko 50 boraca sa Štabom odreda .. .« ⁴⁶

Ocjenjujući uzroke osipanja i raspadanja jedinica u istočnoj Hercegovini, Centralni komitet KPJ 4. juna 1942. u svom pismu, upućenom Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, navodi:

»Razlozi oslabljenja boračke sposobnosti, kolebanja, osipanja i raspadanja jedinica leže u činjenici da se partizanske jedinice u momentu diferencijacije koja se u oštrim formama i u kratkom vremenskom periodu vršila u Hercegovini nisu nalazile na odgovarajućoj visini političke svijesti i organizacionog karaktera u novonastalim uslovima ...

Slabosti partijske organizacije i naročito zbog utapanja rukovodećih drugova samo u vođenju vojnih organizacija zapostavljajući i odstranjujući vodeću ulogu i značaj naše Partije u organizovanju i rukovođenju našom narodnooslobodilačkom borbom .. ,⁴⁷

Od dvadesetak udarnih i partizanskih bataljona u istočnoj Hercegovini formirao se Hercegovački partizanski odred sa dva bataljona.

Zbog grešaka, počinjenih u Hercegovini, isključeni su iz KPJ preživjeli članovi Operativnog štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju.

Jedino se iz III neprijateljske ofanzive izvukao naš Bataljon, i pored velikih stradanja u četničkom puču, koji je na Prenju brojao 285 boraca, motivisanih visokom političkom sviješću, proleterskim duhom i odanošću ciljevima borbe. Grdna je bila greška Štaba Bataljona vraćanje 68 drugova i drugarica sa Prenja.

OPET U MOSTAR

Peti dan nakon povratka iz Mostara pozvan sam u Stab Bataljona, gdje sam zatekao drugove Ratu Dugonjića, člana Centralnog komiteta SKOJ-a, i Muhameda Grebu Hamu.

Posebno sam se obradovao drugu Rati, jer je to bio naš prvi susret nakon mog odlaska iz Sarajeva u Zagreb 1938. godine, poslije đачkog štrajka u Srednjoj tehničkoj školi. Bio sam tada pred isključenjem iz škole i prilično kompromitovan kao skojevac.

U Štabu mi je saopšteno da Rato i Harno treba da pođu u Mostar i da odaberem ljudstvo za pratnju. Dogovorili smo se da rnarš-ruta bude desnom obalom Neretve: Dugo polje — obroncima Cvrsnice — preko Cabulje u Gornju Rašku Goru. Sačinili smo spisak ljudstva za pratnju, bili su iz moje čete, članovi KPJ ili SKOJ-a:

ALEKSANDAR ALAGIĆ,
VELIJA ARSLANAGIĆ,

HASAN BEGOVIC MUFTAR.
AHMET BRKIC LEBRO.
ĐORĐE BOROZAN.
LAZAR CVORO.
SEFKIJA DERVISKADIC.
ESREF FEJIC,
BOSKO JANJIO.
RISTO MARIĆ,
MATE MARKOTIČ i
NEBOJSA SAIN BUCO.

Odlučeno je da se Nedo Borozan vrati u Mostar, na rad u partijsku organizaciju.

Pripreme za put bile su vrlo kratke. Saopštio sam im zadatak, izvršen je pregled oružja, dopunili smo municiju do 50 metaka i po dvije ručne bombe na svakog pojedinca, pregledali obuću i odjeću, a svako je morao imati čuturicu. Dobili smo suhu hranu za dva dana.

U svitanje, 1. avgusta, nakon obilatog doručka krenuli smo na put. prešli rijeku Ramu, izašli na Dugo polje i kretali se ivicom šume obroncima planine Cvrsnice. Noć nas je zatekla prije Blidinjeg jezera, gdje smo, u šumi, zanoćili. Drugog dana, u zoru, krenuli smo ka Drežničkom klanцу, prošli pored Blidinjeg jezera, gdje je na nas zapucala veća grupa ustaša, predvođena jednim fratrom na konju. Odgovorili smo kratkom brзом paljbom iz mitraljeza, pušaka i mašinki, nakon čega su se ustaše razbježale, a ja sam potom naredio pokret. Ubrzo smo stigli do Drežničkog klanca i otpočeli penjanje uz Cabulju. Preko njenih vrleti kozijim stazama kretali smo se vrlo sporo, cio dan i noć, uz ponoćni odmor od oko 2 sata spavanja. U zoru, trećeg dana, užasno umorni i pospani, stigli smo u Gornju Rašku Goru, opet kod Janjića. Mještani su bili iznenađeni našim brzim povratkom i zabrinuti zbog našeg susreta s ustašama, ali istovremeno susretljivi i brižni oko našeg odmora i ishrane.

Rato, Harno, Neđo i ja dogovorili smo se da istog dana krenemo u Mostar, a da Ahmet Brkić Lebro materijal namijenjen MK KPJ za Mostar sutradan donese kod Vidoja Vujinovića u Raštane, gdje će mu Neđo obezbijediti vezu. Dogovoreno i učinjeno. Sutradan je s Lebrom pošao i Nebojša Šain Bućo, koji se bio razbolio. Ostao je na liječenju u Mostaru.

Prije podne, uz pratnju nekoliko drugova iz grupe predvođenih Boškom Janjićem Serđentom, krenuli smo prema Raštanima, van puta.

kroz ograde, da bismo izbjegli susret sa bilo kim. Iznad Raštana grupa iz pratnje vratila se u Gornju Rašku Goru, a mi smo produžili podijelivši se, Rato i ja, a Harno i Nedo. Dogovorili smo se da u Mostar uđemo kad ocijenimo da je najpovoljnije. Stigavši iznad Rudnika, predložio sam Rati, pošto je podije već poodmaklo, da kroz grad idemo danju, dok je narod u kućama zbog žege, i on se složio. Harno i Neđo su noćili kod Vujinovića, a izjutra rano Harno je otišao kod svojih na Carinu.

Pored Rudnika, po čuvenom mostarskom čelopeku, krenuli smo preko Rondona ka Radobolji i kroz bašte došli do moje kuće. Susret sa mojom majkom Hasibom i ostalima bio je velika radost. Poslije večere saopštio sam Hasibi i Omeru da će Rato kod njih ostati izvjesno vrijeme. Otišao sam zatim kod Fate Đonko, koja mi se iskreno obradovala. Neko vrijeme bio sam i kod Paše i Nafe Koluder, u komšiluku, jer se Ratin boravak u Mostaru otegao. Dani su mi sporo prolazili, brinuo sam o grupi u Gornjoj Raškoj Gori, šta li je s njima, kako se hrane, jesu li ih ustaše tražile poslije susreta kod Blidinja. Ponekad sam s ukućanima pretresao situaciju u gradu i najčešće čitao knjige koje su mi donosili. Članovi porodice pojedinačno su me svakodnevno posjećivali, najčešće Ekrem i Nester.

U sjećanju moje majke Rato je za boravka u našoj kući ostavio utisak skromnog, čestitog, poštenog i hrabrog druga. Pričala je kako su kod nje bili mnogi ilegalci i kuriri iz Bataljona, ali od svih najdraži joj je bio Rato, koji je bio vrlo pažljiv prema njoj. Sto je mogao, pomagao joj je, prostirao i pospremao svoju posteljinu, cijepao drva, čistio povrće za hranu, zalijevao cvijeće . . . Kad bi se vratila iz kakve posjete ili kupovine u čaršiji i na Tepi, interesovao se za sve, šta kažu ljudi, šta ima novo u gradu. Rati su dolazili pojedini drugovi i drugarice, među kojima Olga Marasović, Harno Grebo, Ljubo Brešan, Džemil Šarac i drugi. Rato bi joj rekao njihove nadimke ili lozinku, i majka ih je puštala u kuću. Znala je reći kako je Rato prijatan čovjek koji joj nikad nije pravio probleme, što nije uvijek bio slučaj sa drugim ilegalcima, koji su u većini slučajeva očekivali sve na gotovo i da budu posluženi. Rato je ostao kod nas 20 dana. Za to vrijeme rijetko je odlazio na sastanke van kuće.

Izjutra 16. avgusta posjetio me Ljubo Brešan i saopštio da se vratim grupi u Rašku Goru a da će se Rato još zadržati u Mostaru. Ljubo mi je takođe rekao da sa mnom neće krenuti niko od ilegalaca i omladinaca u Bataljon i da će ubuduće koristiti kanal preko Jablanice. Predao mi je poštu za Stab Bataljona u kojoj su bili i izvještaji Rate i Hame za partijska rukovodstva o stanju u Mostaru i Hercegovini. Ljubo me upo-

zono na potrebu njenog hitnog uručenja. Sutradan, oko podne, sastao sam se sa drugovima u Raškoj Gori, gdje sam zatekao i Lebra. Radovali smo se ponovnom susretu, ali sam se i ražalostio kad su mi pričali o svojim mukama. Bili su više gladni nego siti jer je snabdijevanje iz Mostara zatajilo, a posebno ih je mučila žeđ. Janjići nisu imali dovoljno hrane ni za sebe, a bili su u strahu zbog ustaških patrola koje su povremeno upadale u selo. Ustaše su vršile premetačine i maltretirale čeljad da kažu gdje su partizani, zbog čega su se naši često premještali. Pojedince, mještane, odvodili su u mostarsku policiju i zadržavali ih po nekoliko dana. Niko od mještana nije nas odao i pored svih nevolja. Nakon dobrog ručka zahvalio sam mještanima na brizi o drugovima posebno ističući njihovu hrabrost i odanost NOP-u. Mještanima smo ostavili tri puške i nešto municije, koje su pripadale drugovima što su ostali u Mostaru.

Krenuli smo preko Cabulje, izuzetno surove planine, gdje je duvao jak vjetar, tako da smo se jedva kretali. Na Matkovića katunima dobili smo mlijeka, sira i pure, ali i informacije o kretanju ustaških patrola. Sa Cabulje smo se spustili u dolinu rječice Drežanjke, više smo se klizali nego hodali. Kasno u noć stigli smo do nekih pojata, gdje smo noćili, a u zoru otpočeli penjanje uz vrleti Cvrsnice, kozijom stazom zvanom Bravljak. Oko podne bili smo pod vrhom Cvrsnice, jako umorni, penjali smo se gotovo vertikalno uz neku vododerinu pokrivenu kamenjem. Na oko sto metara prije vrha primijetili smo ustaše koje su provirivale, a jedan od njih, s mitraljezom, počeo je namještati se kako bi otvorio vatru po nama. Bio sam čelni u našoj koloni, pažljivo sam ga pratio dobro nišaneći pa kad se pomolio gornjim dijelom tijela, opalio sam kratak rafal iz automata i on je nestao. Zatim sam sa ostalim drugovima pucao po ivici stijena na svakoga ko je pokušao da se pomoli. Ustaše su zapucale po zraku, jer smo bili u mrtvom uglu u odnosu na njih, a zasipale su nas i ručnim bombama, koje su, padajući među stijene i kamenje, imale slab efekat. Bacali su veliko kamenje po vododerini, od čega je nastalo survavanje i kotrljanje kamenja, koje se pokrenulo kao lavina. Na sreću odstojanje između nas bilo je veliko i imali smo vremena da se sklonimo u stranu. Nastavili smo penjanje ka jednoj šumici na vrhu litice, gdje smo se prikupili. Većina je bila izgruvana kamenjem, a lakše smo bili ranjeni Alagić, Marić i ja od parčadi bombi, Cvoro je bio ugruvan od kamenja i pomalo je krvario, a Muftaru je kamen odbio vrh jednog prsta na ruci.

Iz šume smo posmatrali ustaše koje su se bile ustrčale, dovikivale se i psovale čudeći se da niko od nas nije poginuo. Nakon odmora krenuli smo dalje i te noći bili već na padinama Male Cvrsnice. Sporo na-

predujući, u zoru smo se sklonili uz jednu pećinu, odakle smo posmatrali Aleksin Han. Danju, gledajući put koji smo noću prošli, svi smo se čudili da se niko od nas nije survao niz stijene i litice. Naišlo je stado koza i Šefkija Derviškadić uhvatio je jednu, zaklao je, oderao i isjekao na komade. Naložili smo vatru i odimljeno meso, skoro živo, u slast pojeli.

Kasnije smo sreli čobane koji su nam ispričali da je u planini bila velika borba, da je poginuo komandir Zandarmerijske stanice u Dt-ežnici Martin Leko, kojeg su snijeli u šatorskom krilu u Drežnicu, i da ima ranjenih ustaša. Sve u svemu, to nije loš rezultat za naše ranjavanja i kamenovanje.

U Divoj Grabovici mještani su nas i ovaj put srdačno dočekali i smjestili u jedan šumarak, a nakon kraćeg vremena pojavila se mala kolona žena i muškaraca noseći pite, hljeb, sir i mlijeko, što smo u veliku slast pojeli. U pratnji vodiča krenuli smo uz Plasu i na planini kod Zadrinih i Sunjićevih koliba dobili hranu.

Muhtar je otišao do koliba koje su pripadale proustaškim porodicama i uskoro se vratio sa dvije puške (od kojih je jedna bila »prepilanica« — skraćeni kundak i cijev) i sa dosta municije, koju smo podijelili

Kasno u noć stigli smo u Doljane, gdje smo zanoćili, da bismo zom, preko brda, krenuli u selo Gračanicu u dolini Rame, a zatim u selo Lug, gdje smo se odmorili, najeli i prenoćili u jednoj crnogorskoj četi. Sljedećeg dana, 25. avgusta, preko Prozora, Makljena i Pidriša, stigli smo u Bataljon kod Sugin'ih Bara. Bili smo presretni što smo opet među svojim. Pričali smo o Mostaru, zgodama i nevoljama na putu, a oni nama o događajima u Bataljonu.

BATALJON U SASTAVU 10. HERCEGOVAČKE BRIGADE

U četi sam zatekao bolje stanje, borci su mi izgledali uvojničeniji, popravilo se ophođenje boraca i starješina i vladalo je drugarstvo. Osjećao sam da je disciplina svjesnija i bolja u našoj i ostalim četama.

Velika pažnja posvećena je proteklih dana vojničkoj obuci i vojno-političkom radu sa starješinama. Svako je bio izložen kritici zbog svojih postupaka, kako u jedinicama tako i u odnosu prema narodu.

U selima su održavane konferencije i priredbe za narod. Svakog predvečerja čete bi se iskupljale na sijela, na kojima se pjevalo ili su se pričali vicevi i anegdote iz života boraca, što je unosilo veselost i optimizam u ljude. Prestala su i mahalska grupašenja, svi smo se počeli zbližavati unutar vodova i četa.

Održavana su razna takmičenja: u skoku udalj, skoku s mjesta i izatrke, skoku uvis, trčanju, bacanju kugle i drugim sportskim vještinama. Kuriri su se takmičili u prenošenju poruka iz sela u selo. Izuzetnu radost predstavljale su fudbalske utakmice između četa, što je razvijalo navijačke strasti i izazivalo razne priče o tome ko je bolji igrač.

Veliku čast za Bataljon predstavljao je dolazak drugova Veselina Masleše i Mitra Bakića 10. avgusta. Njihov dolazak Bataljon je dočekaao u stroju. Nakon razgovora u Štabu Bataljona pred večer je održana bataljonska konferencija, na kojoj je govorio Veselin Masleša. Njegovo izlaganje bilo je posvećeno vojno-političkoj situaciji u svijetu i kod nas. Posebno se osvrnuo na razvoj i ciljeve NOB-a i mogućnosti dužeg trajanja rata jer je fašizam još uvijek bio jak. Zadržao se na potrebi izgradnje čvrstih, disciplinovanih i politički formiranih boraca u jedinicama, koji će djelovati u narodu. Nije zaobišao ni slabosti našeg Bataljona od susreta s proleterima do tog dana.

Izlaganje Veselina Masleše svi borci su pažljivo pratili, a na kraju su data obećanja i obaveze za budući život i rad Bataljona.

Drug Mitar Bakić je saopštio da 4. proleterska brigada odlazi na nove zadatke, da će Bataljon biti pod komandom 5. proleterske crnogorske brigade i da mu u toku sutrašnjeg dana predstoji pokret, koji je bio najavljen prije nekoliko dana. Rečeno je da je odlukom Vrhovnog štaba formirana 10. hercegovačka udarna brigada,"⁸ u čiji su sastav ušli: 1. gatački, 2. nevesinjski i 3. mostarski bataljon. U stvari, 1. i 2. bataljon bili su u sastavu Hercegovačkog partizanskog odreda.

Štab 10. hercegovačke brigade sačinjavali su:

VLADO ŠEGRT, komandant,
CEDO KAPOR, politički komesar,
VLADO TOMANOVIĆ, zamjenik komandanta,
VASO MISKIN, zamjenik komesara, i
RADE HAMOVIC, načelnik Štaba.

Tih dana, po odobrenju Vrhovnog štaba, a na zahtjev Remzije Duranovića i Mehe Pirolića, sekretara Sreskog komiteta KPJ za Prozor. Stab Mostarskog bataljona upućuje na teren i u Prozorsku četu 22 borca za partijsko-političke rukovodioce u cilju formiranja Prozorskog partijskog bataljona. Grupu su sačinjavali članovi KPJ i SKOJ-a:

IBRAHIM IBRICA ALIKALFIĆ,
MUBERA ARPADZIĆ,
SABIT BOJČIĆ,
FADIL BULJINA,
FADIL BUTUROVIC,
IBRAHIM ĆISIC,
SULEJMAN BRATO CLSLC,
D2EMAL FEJIC,
IBRAHIM FRKO,
OSMAN OSA GREBO,
FAHIR FAJŌ IBRULJ,
DRAGO KNEZIĆ,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
MAHMUT LJUBUNCIĆ,
RABIJA LJUBUNCIC,
RAGIB LJUBUNCIĆ,
PAVA MILETIĆ,
STJEPAN SCEPA PAVLOVIC,
ALIJA PUZIC,
NIJAZ SARIC i
ANĐELKO TVRTKOVIC.

Na liječenje u Centfalnu bolnicu upućen je Vasko Gnjatić.

U selu Borovnici kod Prozora 20. avgusta 1942. formiran je Prozorski bataljon, koji je imao oko 140 boraca, podijeljenih u 3 čete. Za komandanta bataljona postavljen je Muharem Muho Osmić a za komesara Remzija Duranović. Nakon formiranja bataljon je ušao u sastav 10. hercegovačke brigade kao njen 4. bataljon.

Zorom, 11. avgusta, po naređenju Štaba 5. crnogorske brigade, formirana je bataljonska kolona i uz pjesmu, preko Prozora i Makljena, Bataljon je stigao u selo Ridriš iznad Gornjeg Vakufa.« Zadatak Bataljona je bio zatvaranje puta Gornji Vakuf — Prozor. Na tim položajima Bataljon je ostao do 13. avgusta, kada se prebacio u Sugine Bare.

U to vrijeme, od 11. do 14. avgusta, naša 10. hercegovačka brigada sa 1. i 2. bataljonom napada Kupres, koji brane ustaše. Iz izvještaja Štaba 10. hercegovačke brigade upućenom Vrhovnom štabu 17. avgusta 1942.⁴³ vidi se da su vođene oštre borbe oko Kupresa. U tim borbama 1. i 2. bataljon postigli su uspješne rezultate nastupajući preko Zlosela, Sulejmanovića i Olova. Bataljoni su nastupali do pred sam grad, ne ulazeći u nj zbog jakog otpora ustaša, potpomognutih artiljerijskom i minobacačkom vatrom, a brisani prostor oko grada pružao je mogućnost ustašama da tuku naše borce jakom mitraljeskom i puščanom vatrom.

Bataljoni su uspjeli likvidirati i zapaliti Zloselo sa crkvom iz koje su se branile ustaše i natjerati ih na povlačenje uz velike gubitke. Naši bataljoni su imali dva mrtva, dva teže i dva lakše ranjena.

Na kraju izvještaja Štab 10. hercegovačke brigade moli Vrhovni štab da Mostarski bataljon uputi u njen sastav radi političkog ozdravljenja Bataljona i traži odmor za Brigadu radi vojničkog i političkog uzdizanja. Da nas je trebalo grditi zbog ponašanja u Ostrošcu i napuštanja Konjica bez borbe sasvim je sigurno, ali da nas je trebalo politički ozdraviti, u poređenju s ostalim bataljonima u Brigadi, niko od nas ne bi mogao prihvatiti.

Iz Pidriša Bataljon je došao na prostor Osredak — Planica — Korđići — Dolac — Šugine Bare, odakle je vršio izviđanje prema Bugojnu i kontrolisao put Bugojno — Gornji Vakuf.

Izjutra, 18. avgusta, oko 9 sati, ustaše su iz Bugojna iznenadile i napale našu 1. četu na kosi Humac i tom prilikom poginuo je Mehmed Taso, radnik iz Mostara, kojeg je metak pogodio u glavu.

Taso je bio primjer junaštva u Bataljonu. Isticao se svojim drugarstvom i privrženošću kolektivu, u pravom smislu bio je predstavnik mostarskog proleterijata, uvijek spreman na svaki borbeni zadatak. Sahranjen je uz vodni plotun svoje čete i tom prilikom su svim¹ borcima bile suzne oči.

Hana Kolukčija, učenica iz Mostara, zarobljena je tih dana i kasnije ubijena u logoru Jasenovac.

Kuća iz koje su ustaše pucale zapaljena je. Tom prilikom pobijeno je i ranjeno nekoliko ustaša.⁵⁰

Nekih većih akcija tih dana nije bilo, ali je dolazilo do prepucavanja sa patrolama ustaške milicije, koja bi na nas pripucala i odmah bježala.

Naša grupa je, na povratku iz Mostara, stigla u Bataljon 25. avgusta. Odmah sam podnio izvještaj Štabu Bataljona o putu u Mostar i nazad i situaciji u gradu. Predao sam poštu upućenu raznim adresatima.

Već sutradan sam se našao u bataljonskoj koloni koja je krenula u sastav naše Brigade preko planine Raduše, Gornjeg Vukovskog i Ravnog do Borovog Gaja iznad Duvna. Marš je trajao tri dana. Za našeg prolaza pokraj Gornjeg Vukovskog ustaše su iz Kupresa napravile ispad, palile kuće i ubijale ljude koji se nisu uspjeli skloniti. Sreli smo izbjegle mještane, starije muškarce, žene i djecu, sa nešto malo stoke. Bataljon se pripremao za napad na ustaše, koje su se nakon paleža i ubijanja povukle u Kupres. Do borbe nije došlo. Palež po srpskim selima Kupreškog polja ustaše su vršile i ranije. U izgorjelim kućama žalosno je bilo vidjeti nadstrešnice od dasaka pod koje su se sklanjale porodice i preostala stoka da bi preživjele krvave dane.

Nastavljajući put preko Kupreškog polja, naišli smo par puta na kanale s vodom i prelaz preko njih zadavao nam je velike muke, posebno komori i ambulanti. Prilikom prelaza jednog većeg kanala Meha Arap je prenosio drugarice i ranjenike, uzimajući ih u naramak ili preko ramena, kao vreće. Meha je zbijao šale o težini pojedinaca, kfiko su smršali i kako treba da se bolje hrane. Nikad ga nije napuštala vedrina.

Sutradan, 30. avgusta, marševali smo preko Duvanjskog polja. Mitraljirala su nas dva neprijateljska aviona, ali za živo čudo niko nije ranjen. Smjestili smo se u školu na Studenim Vrelima. Davali smo obezbjeđenje prema Rakitnu i Posušju. Naš Bataljon primio je zadatak u sklopu borbenog poretka Brigade.

Po dolasku na Studena Vrela iz Bataljona odlazi 14 Hercegovaca i 6 Crnogoraca, koji su januara 1942. došli iz istočne Hercegovine u sastav 1. udarne čete Konjičkog bataljona. Ostao je samo Blagoje Vučurević, komandir 2. čete Mostarskog bataljona. Rastanak boraca sa tim divnim drugovima, komunistima, bio je tužan jer smo zajedno prošli dug i krvav put, skoro sedam mjeseci vjerujući jedni drugima, poštujući se i voleći. Utjeha nam je bila što drugovi Hercegovci ostaju u 1. i 2. bataljonu naše Brigade, a Crnogorci u 5. crnogorskoj, s kojom ćemo drugovati i vojevati narednih mjeseci.

Stab 10. hercegovačke brigade u izvještaju Štabu 4. operativne zone 2. septembra 1942. navodi sljedeće:

»Bataljoni ostaju na zatvaranju pravca Posušje — Duvno po naređenju Udarne grupe 1. proleterske brigade. Cete i dalje isturaju patrole u pravcu Imotskog i Širokog Brijega, stalno mijenjajući mjesta boravka,

čime neprijatelj stiče utisak o daleko većoj brojnosti naših jedinica. Patrole ne nailaze na otpor neprijatelja. Jedinice ruše puteve . . . Usljed ogromnosti terena koji kontroliše brigada i s obzirom na male snage sa kojima raspolaže, ostavljamo jače snage u rezervi, a manji dio isturamo prema neprijatelju za osmatranje, izviđanje i obezbjeđenje. Brigada u stvari i ne drži nikakve položaje. Gdje zanoće naše čete, sutra ne osvanu. Stalno mijenjamo mjesto, izviđanjem kontrolišemo teren do Imotskog. Neprijatelja stalno uznemiravamo, kidamo mu živce i utjerujemo strah u kosti i sve radimo da uvijek znamo gdje je neprijatelj, šta radi i kuda se kreće, a on o nama ne zna mnogo, dapače misli da nas ima za svakim žbunjem. U ovakvoj situaciji najvažnije je da nas neprijatelj ne iznenadi.«¹

Takva taktika Brigade za držanje i kontrolu velikog prostora malim snagama bila je zamisao Rade Hamovića.

Ustaše su već po drugi put izašle na planinu Radovan, odakle su ih odbacile dvije čete 1. bataljona i 3. četa našeg Bataljona. Tom uspješnom akcijom rukovodio je zamjenik komandanta Brigade Vlado Tomanović. Svi učesnici bili su ponosni, što se posebno istaklo i na sastanku naše četne partijske ćelije. Međutim, zbog izvještaja komandira čete, koji je akciju prikazao kao nepotrebno izlaganje ljudstva ustaškim cijevima, komandant Bataljona Nenad Vasić je tu akciju nazvao »kriminalnom«, što se nepovoljno komentarisalo među borcima kako je ko htio.

Pokušaj ustaša iz Rakitna da 7. septembra upadnu u selo Crvenice uspješno je spriječen djejtvom Mostarskog bataljona. Neprijatelj je natjeran u bjekstvo.

Stab 10. hercegovačke brigade izvještava 7. septembra Stab 1. proleterske brigade, pored ostalog, i ovo: »Sem Konjičkog (Mostarskog — prim, autora) u borbama neisprobanog bataljona imamo svega 200 boraca (misli se na 1. i 2. bataljon), što nam je malo da čuvamo pravac Duvno — Posušje i likvidiramo Rakitno.«⁵²

Tih dana Mostarski bataljon bio je brojčano jači od 1. i 2. bataljona zajedno.

Za vrijeme boravka na prostoru Posušja Brigadu je bombardovala avijacija i nanosila nam gubitke.

Zorom, 10. septembra, Bataljon je krenuo na trodnevni marš iz sela Crvenice, prebacio se preko sela Kongore i padinama planine Ljubuše u selo Trebiševo, gdje je zanoćio. Izjutra rano Bataljon je izvršio pokret i preko Vran-planine i Sovićkih vrata stigao u sela Soviće i Doljane, gdje se razmjestio. Bataljon je postavio obezbjeđenje prema Jablanici, Dugom polju i dolini Rame. Odmah je uspostavljena veza sa organizacijom u

Jablanici, a preko nje s Mjesnim komitetom KPJ u Mostaru. Vezu sa Jablanicom održavali su Salko Zebić i Hasan Begović Muftar. Pored službene pošte odnosili su pisma boraca za Mostar i donosili pisma koja su stigla iz Mostara, a poneki put bi stigao i paket. Zebića i Muftara smo zvali »poštari«. Obnovljeni su narodni odbori u okolnim selima, te je sav snabdjevački posao četa hranom i ostalim potrepštinama išao preko odbora. Narod se prema partizanima odnosio prijateljski. Manji broj porodica, protivnički nastrojenih, mirovao je i davao hranu za Bataljon po razrezu odbora.

Dani su prolazili u stalnom patroliranju, zasjedama i održavanju veza sa Prozorskim bataljonom u dolini Rame. Uskoro su nas počeli bombardovati avioni, a ponekad nas je tukla i artiljerija, zbog čega su pomjeram položaji četa. Iz sela se zorom stanovništvo sklanjalo u brda, jer su prva bombardovanja ubila i ranila nekoliko mještana u Sovićima i Doljanima, a teže je ranjen Ismet Dilberović i prenesen u brigadnu bolnicu.

Naša 2. četa bila je u Poljima, odakle smo slali patrole prema Bli-dinjem jezeru i Vran-planini.

Četama u Doljanima i Sovićima počele su stizati posjete rodbine, donošeni su i paketi pojedinim drugovima koji su se roditeljima javljali pismima, što su ih kuriri odnosili. Omladinci iz sela blizu Jablanice kupovali su našim patrolama cigarete i druge sitne potrepštine.

Održavani su partijski sastanci i prorađivani bilteni Vrhovnog štaba, a pojedinci su došli i do knjiga iz privatnih biblioteka za vrijeme boravka u Konjicu, Oštrošcu i Prozoru.

Stab 10. hercegovačke brigade u svom izvještaju Vrhovnom štabu, 15. septembra 1942, među statističkim podacima, pored ostalog, navodi:

»Boraca muških 523 i ženskih 61. Pušaka raznih tipova 453, puško-mitraljeza 37, teških mitraljeza ,breda' 4 i 100 revolvera.«⁵³

Iz podataka se vidi da je broj ljudstva u Brigadi bio mali, a naoružanje još uvijek skromno. Bili smo malobrojni, ali spremni dati i svoj život za revoluciju i slobodu. Predstavljali smo udarni odred Hercegovine, duboko ubijeđeni u pobjedu nad okupatorom i domaćim izdajicama svih boja.

Stab Mostarskog bataljona 13. septembra upućuje dva pisma, Avdi Humi Kulturnom i Muhamedu Grebi, čiji sadržaj niko nije znao osim članova Štaba Bataljona.

U odgovoru Štabu Mostarskog bataljona Muhamed Grebo Snaga, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, piše da je pismo Štaba

Bataljona dobio 16. septembra i da odmah odgovara. U svom odgovoru pisao je, uz ostalo, i ovo:

»Pismo ću po prvom kuriru uputiti u S. (Sarajevo), gdje je drug K. (Avdo Humo Kulturni) otputovao . . . Kakvu je svrhu imalo ovo pismo, ili je imalo čisto informativni karakter, ili je trebalo da posluži da mi, kao odgovorni drugovi, intervenišemo . . . da vaš bataljon bude samostalna vojno-politička jedinica, koja će djelovati na sektoru R. (Rama) — P. (Prozor) — J. (Jablanica) . . . Valjda vam je jasno da su Vrhovni štab, CK KPJ, brigade koje se nalaze na terenu mnogo kompetentnije nego drug K. (Kulturni) i ja, specijalno kada se radi o vojnim pitanjima . . . Bojati se da odgovorni drugovi iz Vrhovnog štaba i Brigade ne shvate vaš zahtjev da ostanete samostalna jedinica kao želje pojedinaca, odnosno Štaba vašeg bataljona, da Stab ostane i dalje samostalan, ne želeći ničijeg tutorstva, što su oni već jednom prilikom konstatovali. . . Može vam se imputirati da tražite 'hladovine' . . .

Mislim, da ni u kom slučaju neće doći do prebacivanja samo vašeg bataljona i 10. hercegovačke brigade u južnu H. (Hercegovinu) . . .

Bez pomoći brigade vi ne možete razoružati Gorance, Rašku Goru i nadirati prema Mostaru, da vršite 'moralni uticaj'. Bio je zločin vraćanje onih drugova u Mostar, zločin prema njima samim, zločin prema posljedicama nastalim za organizaciju, zločin prema njihovim porodicama . . .

Neprijatelj vrši mobilizaciju mladića . . . Radi toga budite u svakodnevnoj vezi sa Jablanicom . . . Već sada iznalazite teren i izradite plan za jedan uspješan napad na voz. Naime, mi ćemo vam četiri do pet dana ranije javiti kad pođe putnički voz za Varaždin. U vozu će se nalaziti Mostarci — regruti. . .

Moje je mišljenje da je vaš bataljon vrlo dobar i da pod dobrim rukovodstvom može da postane jedan od naših najboljih bataljona . . . Gro je zdrav, borci su vrlo dobri, a njihova politička svijest je na relativno visokom nivou. Istina, bilo je krupnih grešaka, kako pojedinaca cako i Štaba kao cjeline . . .

Treba odmah likvidirati sa nadjahivanjem Štaba nad Partijom- i bataljonskim biroom . . .

17. 9. 1942. godine

Snaga^M

Original pisma koje je Humi i Grebi uputio Stab Mostarskog bataljona nisam pronašao, ali se iz Grebinog odgovora može približno pretpostaviti njegov sadržaj. U svom odgovoru Grebo, nakon kratke vremen-

ske distance, daje ocjenu Bataljona koja je u stvari istina o nama, a greške svodi na pojedince i Stab Bataljona, što je, po mišljenju nas preživjelih boraca, objektivna ocjena.

Nekoliko dana kasnije, 20. septembra 1942, Grebo se u svom pismu Bataljonskom birou Mostarskog bataljona kritički osvrće na neke slabosti u Bataljonu. Pored ostalog, piše:

»Vaši borci bez ikakvog odobrenja pozivaju skojevce i drugarice pričajući im o ljepotama partizanskog života ... Je li vi mislite da ćemo mi odobriti da se bez našeg odobrenja ide u partizane ...«,⁵⁵

Pozivanje skojevaca i pričanje o »ljepotama partizanskog života«, nakon svega doživljenog u četničkom puču i vraćanja boraca sa Prenja, mogli su da služe na ponos svakom borcu. Žao mi je što i ja nisam bio među njima. Takva pisma govore o ljudima visokog morala i bezgranične odanosti NOB-u i KPJ.

Ostale primjedbe o našem ponašanju i potrebi discipline i budnosti mogle su se odnositi na sve borce svih partizanskih odreda i u tom pogledu Grebo je u pravu.

Sastanak Bataljonskog biroa, kojemu je prisustvovao Vaso Miskin Crni, održan je 17. septembra. Glavna tema bila je političko-partijski život u Bataljonu, koji je ocijenjen kao vrlo loš. Za takvo stanje okrivljeni su komesar Fejić i zamjenik komesara Novak, što su oni dobrim dijelom samokritički priznali u diskusiji. Pokrenuta su opet pitanja »pljačke« u Ostrošcu, napuštanja Konjica bez borbe, neizvršavanja naređenja Štaba 10. hercegovačke brigade, nediscipline, zahtjeva za odvajanje Bataljona iz sastava Brigade i omalovažavanja članova Štaba Brigade. Mnoge su me stvari iznenadile, a neke od njih, za koje su krivi pojedinci i Stab Bataljona, opet su imputirane cijelom Bataljonu.

Salko Fejić i Franc Novak su smijenjeni, a za zamjenika komesara postavljen je Aco Babić. Komandant Vasić i Babić ostali su desetak dana sami u Štabu. Koncem septembra za zamjenika komandanta došao je Novak Knežević. Za komesara Bataljona bio je predviđen Asim Zubčević, radnik iz Trebinja, predratni član KPJ, hrabar borac i čestit komunista. Babić je u Štabu Brigade objašnjavao da je neodrživo da Stab Mostarskog bataljona bude bez ijednog Mostarca. Govorio je: »Mostarac je Mostarac, ja sam stranac za njih.« Potom sam postavljen za komesara Bataljona.

Iz izvještaja Štaba Mostarskog bataljona Štabu 10. hercegovačke brigade, 21. septembra 1942, vidimo kako je Bataljon bio raspoređen: »sa 1. četom na Boroviku koja je izviđala u pravcu Blidinjeg jezera i

Dugog polja. 2. četa u selu Doljanima izviđa prema Jablanici i Rami i održava vezu sa partijskom organizacijom u Jablanici i vezu sa Prozorskim bataljonom. 3. četa u selu Trebiševo izviđa u pravcu Duvanjskog polja, Prozorski bataljon u dolini rijeke Rame».¹¹

U zapovijesti Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 3. mostarskog bataljona, 25. septembra 1942. pored ostalog, piše:

»Neprijatelj je ovladao Pasjom stijenom i vrhom planine Ljubuške . . . Ne smije se trpjeti pošto ugrožava ovaj dio slobodne teritorije (misli se na prozorski kraj). Potrebno je što prije uništiti neprijatelja i ovladati Pasjom stijenom i prostorom Sovici — Borovik, pa onda svom snagom baciti se na Ljubušku i ovladati njome . . . U daljem tekstu iznosi se zamisao zajedničke akcije 1, 3. i 4. bataljona radi likvidacije neprijatelja na Pasjoj stijeni i Ljubuši.

Komandant Mostarskog bataljona Nenad Vasić nije izvršio to naređenje. Nakon dva dana Vasić je svoj postupak obrazlagao razvučenošću Bataljona na širokom prostoru, što nije mogao biti razlog jer je naređenje trebalo izvršiti sa dvije najbliže čete ka prostoru napada. Čete Prozorskog bataljona bile su na većoj udaljenosti od prostora našeg napada, a učestvovala su u akciji. Dva dana kasnije Vasić je povučen sa dužnosti komandanta Bataljona. Naša 3. četa iz Trebiševa prebačena je u Gračanicu.

Napad jedinica 10. hercegovačke brigade i Prozorskog bataljona na ustaše Crne legije uspješno je izveden i ustaše su uz gubitke protjerane u Duvanjsko polje.

Iz Mostara je stigla vijest da će regruti za domobranstvo krenuti u Varaždin 30. septembra vozom oko ponoći. Određena je 3. četa da zaustavi voz i oslobodi omladince. Tačno u najavljeno vrijeme, iza ponoći, na prugu između Rame i Zuglića, ispod sela Mrakova, postavljeno je kamenje. Na improvizovanom nasipu zaustavio se putnički voz. Naši borci uskočili su u vagone, iz kojih su izvukli nekoliko žandara i domobrana. U vozu nije bilo regruta. Od putnika su, po naređenju Štaba Bataljona, pokupljeni satovi koji su kasnije podijeljeni četnim starješinama da bi se obezbijedila sinhronizovana borbena dještva bataljonskih jedinica. Pošto je uništena lokomotiva, četa se povukla u Gračanicu. Međutim, voz sa regrutima zadržan je u Rami i u toku sutrašnjeg dana prošao je za Varaždin.

PARTIJSKA ODGOVORNOST ČLANOVA ŠTABA BATALJONA⁵⁹

Nakon smjenjivanja članova Štaba Mostarskog bataljona, komandanta Nenada Vasića, političkog komesara Salke Fejića i zamjenika političkog komesara Franca Novaka, koncem septembra formirana je partijska komisija u sastavu:

Puniša Perović, član Politodjela 5. crnogorske brigade,

Petar Božović, član Politodjela 10. hercegovačke brigade,

Blažo Đuričić, zamjenik političkog komesara 1. bataljona 10. hercegovačke brigade, i

Vaso Miskin. zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac 10. hercegovačke brigade.

Komisija je odvojeno 1. i 2. oktobra saslušala i zapisnički utvrdila greške za svu trojicu i donijela zaključke sa prijedlogom kazne za svakog ponaosob.

U zapisniku saslušanja Salke Fejića pored ostalog je navedeno:

»Ja sam izdao naređenje da se pomenuto ljudstvo (drugovi iz Hercegovine i Crne Gore) pošalje, međutim, intervencijom druga Vasića i druga Franca Novaka, to je obustavljeno. U mojoj odluci za odašiljanje ljudstva rukovodio sam se njihovim željama.

Izvještaj sa Borovika nisam poslao prvog dana. nego sam ga napisao tek drugog dana i uputio po kuriru Agiću . . .

Priznajem sada da je moje pasivno držanje na sastanku štabne ćelije bilo nepravilno, samo ne uviđam da se može okarakterisati kao nepartijsko . . . Na sastanku štabne ćelije složio sam se sa drugom Vasićem u tome da će smjena političkog komesara i njegovog zamjenika, kao i način na koji je ona izvršena, izazvati reakciju ljudstva u bataljonu i otežati rad drugovima? koji dolaze na njihova mjesta . . .

Sto se tiče održavanja bataljonske konferencije izjavljujem da je moja greška u tom što prethodno nije pripremljena preko sastanaka partijskih jedinica . . .

Ti vezi sa pismom koje sam pisao zajedno sa drugom Novakom priznajem da sam pogriješio što sam se neredovnim putem obratio funkcionerima Partije u Mostaru . . . Sto se tiče izdvajanja Mostarskog

bataljona iz Hercegovačke brigade, to pitanje postavio sam u pismu, tj. raspravljao sam ga kao jednu pretpostavku za slučaj odlaska brigade u Hercegovinu ... U pismu sam, takođe, izrazio mišljenje da i u slučaju pokreta brigade za Hercegovinu, naš bataljon, ostajući na terenu, može da ostane i dalje pod komandom Štaba brigade ... Prije pisanja ovog pisma bilo je nezvaničnih razgovora o mogućnosti da naš bataljon djeluje samostalno, ne vezujući se sa brigadom. Razgovori ovakvog karaktera vođeni su prije našeg polaska u Hercegovačku brigadu, a poslije odlaska u nju vođeni su u vezi sa mogućnošću odlaska u Hercegovinu ...

1. 10. 1942. godine

Salko Fejić«

Na saslušanju je drug Franc Novak, pored ostalog, kazao:

»Stanje u partijskoj organizaciji našeg bataljona bilo je dosta nezdravo po dolasku brigada ...

Naš bataljon poslije zauzeća Ostrošca imao je i pljačkaških momenata ...

Bilo je govora između članova Štaba bataljona da naš bataljon može porasti u veću jedinicu (odred ili brigadu) i drug Vasić uziman je u kombinaciju rukovodstva te jedinice ...

Slanje drugova iz južne Hercegovine, koje je postavljeno od Štaba Hercegovačkog odreda, ja sam smatrao da je nepravilno, jer nisam tada znao da naš bataljon potpada pod komandu Hercegovačkog odreda.

U pokretu od Studenih Vrela prema Trebiševu bilo je manjih sukoba između drugova iz našeg bataljona i zamjenika komandanta brigade ... Bilo je dosta nezdravih odnosa između Štaba bataljona i brigade ... Bilo je dosta stvari o kojima nisam obavještavan od drugova iz Štaba bataljona, i osjećao sam se često zapostavljenim ... Ubijeđen sam da smo mi bili glavni krivci zbog takvog stanja i odnosa između Štaba bataljona i Štaba brigade ... Slagao sam se sa drugom Nenadom Vasićem u pogledu njegove izjave da žali drugove što ne mogu odgovarati pozivima u našem bataljonu ...

Što se tiče slanja pisma drugovima Grebi i Humi, to pismo pisali smo drug Fejić i ja. Drug Fejić potpisao je druga Vasića pored naših potpisa.

1. 10. 1942. godine

Franc Novak«

U zapisniku saslušanja Nenada Vasića, pored ostalog, navedeno je:

»U vrijeme kada je traženo da se ljudstvo južne Hercegovine prebaci iz našeg bataljona u Hercegovački odred ... mi u Štabu bataljona smatrali smo da nam nije nadležan Štab hercegovačkog odreda i da ni-

jesmo dužni izvršavati njegova naređenja. Izjavljujem da mi niko nije saopštio da mi je nadležan Stab odreda . . .

Priznajem da je bila greška neslanje dva kurira, ali to što sam uradio, uradio sam zato što sam smatrao da nije hitno . . .

Priznajem da sam rekao da je akcija na Radovanu bila kriminalna. Takav sud i mišljenje donio sam na osnovu izvještaja komandira čete. Iako je partijska ćelija čete donijela drukčije informacije i sud o samom vođenju akcije, smatram da komandir čete, kao vojnik, može bolje da ocijeni situaciju nego partijska ćelija i da mogu njemu više vjerovati. . .

Sto se tiče smjene Štaba bataljona smatram da je način bio neugodan, jer ga je vojska shvatila kao kaznu i stvorila se mogućnost za nepovoljnu reakciju. Naime, smatrao sam da ona može dovesti do dezerterstva i raspada bataljona. Takođe sam smatrao da može doći do ilegalnih četnih, a možda i bataljonskih konferencija . . . Izjavio sam da će drugovi koji su došli u rukovodstvo bataljona biti izloženi neprijatnostima, da neće, iako su sposobni, moći iskoristiti svoje sposobnosti i da ih zato žalim . . . Smjena Štaba bataljona izazvala je najviše reakcije u 1. i 3. četi...

Fejić i Novak napisali su jedno pismo odgovornim partijskim drugovima u Mostaru (Grebo i Humo), ja nijesam znao za ovo pismo prije njegovog slanja . . . Cio Stab imao je istovetno gledište po pitanju izdvajanja. Još i prije ulaska u brigadu mi smo zastupali gledište da ne trebamo ući ni u jednu brigadu nego da ostanemo samostalni, a ako se mora ući u neku, onda da uđemo u Hercegovačku . . .

Sto se tiče samih akcija našeg bataljona smatram da on, s obzirom na muslimanski sastav, ne bi trebao da izvodi akcije na terenu gdje živi srpski živalj u Hercegovini i da ne treba da vodi borbu protiv četnika, jer će to u ovoj današnjoj situaciji poslužiti četnicima da mobilišu Srbe na antimuslimanskoj osnovi. Uopšte smatram da danas muslimanske jedinice ne treba da izvode akcije u Hercegovini na terenu Srba i protiv četnika . . .

U bivšem Konjičkom bataljonu, čiji sam komandant ja bio, bilo je drugova nesposobnih za borbu. Ja sam smatrao da je bolje, s obzirom da su bili nesposobni da izdrže duže napore i marš sa nama, da idu u Mostar, pa makar tamo pali i u zatvor, nego da padnu u ruke četnika, gdje sam smatrao da bi izgubili život. Smatram da sam u ovom slučaju pravilno postupio. Ne znam da je neko od njih u Mostaru ubijen, samo znam da su neki usput poubijani od ustaša . . . Cuo sam od druga Envera Cemalovića . . .

Priznajem da je bilo nečeg nezdravog u odnosima između Štaba bataljona i Štaba brigade i da za takvo stanje snosi dio odgovornosti, Stab bataljona, a isto tako i Stab brigade ...

1. 10. 1942. godine

Nenad Vasić«

Zaključci partijske komisije dati su posebno za Vasića, Fejića i Novaka. Sačinjeni su na osnovu njihovih priznanja o ličnim greškama uz kraća obrazloženja počinjenih grešaka i završavaju s prijedlogom da se sva trojica isključe iz Partije.

U obrazloženju komisije za Vasića se kaže i sljedeće:

»Drug Vasić, dolazeći u Konjički bataljon, u svom radu prenio je sve bitne greške vojničke i političke prirode koje su se događale u Operativnom štabu za Hercegovinu i južnu Dalmaciju ...«

Vaso Miskin Crni, 3. oktobra 1942, poslao je zapisnike i zaključke komisije Centralnom komitetu KPJ. U najkraćem obrazlaže rad komisije i utvrđeno stanje u Bataljonu, posebno u Štabu 3. mostarskog bataljona od njegovog stupanja u Brigadu, i daje saglasnost na prijedlog komisije za partijske kazne, s tim da se Franc Novak može ponovo vratiti u Brigadu, ali mu treba podrobno ukazati na greške.

Centralni komitet KPJ nije se složio sa prijedlogom Komisije i druga Miskina da se saslušani drugovi isključe iz članstva Partije, već je Nenada Vasića i Salku Fejića kaznio strogim ukorom sa posljednjom opomenom, a Franca Novaka strogim ukorom. Sva trojica su raspoređeni kao borci u 2. dalmatinsku brigadu.

Partijske kazne bile su opravdane i prihvaćene od komunista mada je bilo mišljenja pojedinaca da su kazne preoštne. Fejiću, Vasiću i Novaku skinute su kazne do polovine 1943. godine. Partija je kažnjavala i najstarije svoje članove kad su pravili greške i pored njihovih zasluga u ilegalnom radu i doprinosu u toku NOB-a. Vraćeni su u Partiju svi oni koji su se potvrdili u provođenju partijske politike, a na prvom mjestu u borbi za bratstvo i jedinstvo naših naroda. Nije bilo ljudske greške koja se nije mogla oprati, osim izdaje naroda i revolucije. (Nenad Vasić se 1948. godine definitivno razišao sa linijom naše Partije.)

ITALIJANSKO-ČETNIČKA OFANZIVA NA PROZOR

Operativni štab 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade 1. oktobra 1942. izvještava Vrhovni štab:

»Već nekoliko dana primjećuje se pojačavanje talijanskih garnizona od Mostara do Konjica.

5. crnogorska brigada nalazi se na prostoru Bugojno — Komar, Travnik i Rostov ...

2. bataljon 10. hercegovačke brigade upućen je u Ravno da spriječi svako nadiranje neprijatelja pravcem Duvno — Paklina planina — Kupres ...

3. bataljon ove brigade sa Prozorskim bataljonom kontroliše teren Dugog polja, Doljanke, Rame i čitav teren do Bitovnje, rušeći neprekidno prugu Mostar — Konjic — Sarajevo.

1. bataljon 10. brigade je u rezervi Prozor — Pidriš .. „n

Raspored četa 3. mostarskog bataljona bio je: 1. četa na Boroviku i Sovićima, 2. četa u Doljanima i 3. četa u Gračanici. Bataljon je bio razvučen na liniji dugoj oko 25 kilometara.

Naš Bataljon vršio je intenzivno izviđanje u pravcu Blidinjeg jezera i ka pruzi Jablanica — Ostrožac. Noću se upućuju jače grupe boraca iz sastava 2. i 3. čete na rušenje pruge i rastavljanje i prevrtanje tračnica na pruzi.

Dva dana pred početak neprijateljske ofanzive za komandanta Bataljona dolazi Ibro Šator.

Izjutra, 4. oktobra, naša zaseda kod Gračaca sačekala je jači izviđački odred Italijana, koji je krenuo iz Rame u pravcu Prozora, nanijela mu gubitke i natjerala ga na povlačenje."¹

Noću 4/5. oktobra naša 3. četa uputila je svoj 1. vod sa komandantom Blagojem Vučurevićem na željezničku prugu. U blizini Željezničke stanice Zuglići rastavljene su šine. Naišao je teretni voz, čija je lokomotiva sa nekoliko vagona iskočila. Vagoni su zapaljeni, a četa se povukla.

U zoru, 5. oktobra, otpočela je neprijateljska šestodnevna operacija »Alfa« s ciljem zauzimanja Prozora i odbacivanja partizana od boksitnih rudnika kod Posušja. U operaciji su učestvovala sljedeće neprijateljske snage: dijelovi italijanskog 6. armijskog korpusa sa oko 4.000 vojnika i

te dijelovi 7. i 15. domobranskog pješadijskog puka. Veći dio italijanskih snaga ostao je na obezbjeđenju pruge u garnizonima od Konjica do Jablanice.

Neprijatelj je koncentrično nastupao u pet kolona prema našem dijelu slobodne teritorije, i to: od Blidinja preko Dugog polja, iz Jablanice dolinom rijeke Doljanke, iz Rame dolinom rijeke Rame, iz Ostrošca i iz Konjica uz jaku podršku avijacije i artiljerije. Svi pravci neprijateljskog nastupanja vodili su u širi rejon Prozora.

Pred svakom našom četom, koje su brojale oko 70 boraca, pojavile su se raščlanjene kolone neprijatelja u jačini od 1.000 do 1.500 vojnika. Nama je ostalo da se sa isturenim patrolama povlačimo i povremeno pripucavamo, a na Sovićima i Boroviku da u dvočasovnoj borbi zadržimo napad i na Klečkoj stijeni pružimo jak otpor neprijatelju. U toku noći izvršeno je prikupljanje Bataljona i 6. oktobra našli smo se sa 1. gatačkim bataljonom, koji je doveden iz rezerve, i 4. prozorskim bataljonom na položajima ispred Prozora.

U svom nastupanju neprijatelj je palio sela označavajući tako svoju dostignutu liniju. U četničkim kolonama bilo je i aktivista NOP-a koje su četnici silom mobilisali.

Štab Brigade izdao je letak⁶² 6. oktobra, namijenjen četnicima, koji su krenuli s Italijanima na slobodnu teritoriju prozorskog kraja. U letku se sasvim pravilno iznosi izdajnička uloga četničkih vođa, te podsjeća na tradiciju borbe hercegovačkih Srba za slobodu, ulogu Rusije, Engleske i Amerike u borbi za uništenje fašističke Njemačke i Italije, o borbi protiv ustaša, koljača srpskog naroda. Poziva ih da napuste sramotne izdajice i da priđu partizanima ili odu kućama da brane svoje domove i obrađuju svoje njive. Priznaju se naše ranije greške preko kojih treba obostrano preći i si.

U letku se ne govori o bratstvu naših naroda, ne pominju se Muslimani i Hrvati i njihovo učešće u NOB-u ni njihovo učešće u stroju 10. hercegovačke brigade. Taj propust i nedorečenosti kritikovani su među borcima našeg Bataljona.

Tog oktobra četnici su, uz podršku okupatora, za nekoliko dana ubili u jablaničkom kraju 170, a u prozorskom 849 ljudi.

Italijani su, nastupajući putem u dolini Rame i s obje strane te rijeke, tukli artiljerijom sve ispred' sebe, a najviše sela. Artiljerijsku i minobacačku podršku Italijani su vršili i radi nastupanja četničkih kolona.

U zoru, 8. oktobra, bataljoni su dobili naređenje Štaba naše Brigade za hitno povlačenje a da nismo pružili bilo kakav ozbiljniji otpor neprijatelju iako su naša tri bataljona bila prikupljena na relativno uskom prostoru i bila spremna pružiti otpor neprijatelju. U toku tog i sutrašnjeg dana izvršen je marš bataljona prema Gornjem Vakufu i Rostovu. U toku marša, potišteni prizorima i događajima, borci su izricali raznovrsne ocjene zbog povlačenja Brigade.

Svi smo bili postićeni pred narodom,, koji nam je toliko pružio po našem dolasku na ovaj teren, ne samo našem Bataljonu nego i drugim proleterskim, udarnim i partizanskim jedinicama. Izbežumljeni starci i žene pitali su nas: »Kuda ćete? Zašto nas ovako, bez borbe, ostavljate?« Još prije povlačenja pojedini borci i grupice iz Prozorskog bataljona napuštali su svoje čete, jer nisu mogli posmatrati palež svojih sela s naših položaja. Do 10. oktobra italijansko-četničke kolone zauzele su Prozor, Šćit i Ravno, a 9. oktobra Nijemci su zauzeli Gornji Vakuf.

Četničke horde, upadom u sela, otpočele su uobičajenu pljačku tražeći novac i nakit i iznoseći vrednije predmete: ćilime, odjeću, djevojačka ruha i hranu, a pri tom ubijali su stanovnike, ponegdje ne ostavljajući ni djecu u bešici, koju su bacali i okolo kuća. Dječake dulje od puške pojedine grupe četnika ubijale su po hrvatskim selima, a žene odvlačili i silovali, zatim ih ubijali.

Četnici su tih dana klali stoku i obilno se hranili pečenim i kuhanim mesom. Od preostalih goveda, ovaca i koza formirali su stada, koja su nakon povlačenja potjerali sobom. Za četnike su bili najdragocjeniji konji za tovarjenje pljačke. Italijanski vojnici mirno su posmatrali četničko divljanje nad narodom.

Vraćajući se kućama sa koljačkog i pljačkaškog pohoda, četničke kolone su pjevale:

»Kad smo bili u dolini Rame,
osvetismo naše jame.«

Četnici su obično pljačkali, ubijali i palili po partizanskim selima, ne samo hrvatskim i muslimanskim već i srpskim. Nije se desilo da četnici pale i masovno ubijaju stanovništvo u proustaškim selima, ili) obratno, da ustaše pale i ubijaju po četničkim selima otkako su se našli u zajedničkom taboru s okupatorom. Njihovi neprijatelji bili su partizani i narod koji ih je potpomagao. U borbi protiv nas četnici, kao i ustaše, vjerno su služili okupatorima. Četnici su sarađivali s ustašama, domobranima i ustaškom milicijom javno i naočigled naroda. Četnički pokolj

i palež partizanskih sela trebalo je da izazovu strah u narodu i njegovo odvajanje od narodnooslobodilačke borbe.

O povlačenju pred neprijateljem u prozorskoj operaciji Operativni štab 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade izvještava u oktobru Vrhovni štab i, pored ostalog, navodi:

»Ova tri bataljona Hercegovačke brigade, koji su bili na ovim položajima su najslabiji bataljoni brigade, izuzevši 1. bataljon, među kojima se nalazi Mostarski i Prozorski bataljon koji i politički i vojnički stoje na vrlo niskom nivou, o čemu ste vi i ranije bili izvještavani od Hercegovačke brigade, te zbog toga nijesu odgovorili svom postavljenom zadatku, iz sasvim razumljivih i poznatih razloga, ni u momentu kad neprijatelj još nije pokušao sa ofanzivom prema Prozoru, a kamoli kad je sa ovolikim snagama navalio u pravcu njih ... -K⁶³

Tu ocjenu o našem Bataljonu na našu sreću nismo nikad u toku rata čuli. Mogli smo je pročitati u Vojnoistorijskom institutu tek poslije rata. U situaciji u kojoj smo bili jedino pravilno rješenje bilo je da s3 skoncentriše Brigada, za što je bilo dovoljno vremena, a zatim udariti po jednoj od italijansko-četničkih kolona tukući je svim snagama sa čela, u bok i pozadinu.

Ulaskom u Brigadu čete Mostarskog bataljona postavljene zadatke dobro su izvršavale. Nedostajalo je borbeno iskustvo Bataljona kao cjeline, a tada nam se pružila prilika da se Bataljon kao cjelina uvede u borbu. Navesti za naš Bataljon da je na vrlo niskom političkom nivou, a u njegovom sastavu bili su komunisti i aktivisti iz gradova i sela koji su dobrovoljno stupili u partizane već u danima ustanka, bilo je krajnje nepromišljeno.

U istom izvještaju navodi se i »nesnalaženje Štaba 10. hercegovačke brigade da razvije ofanzivni duh kod ljudstva i da ojača položaj bar sa jednom boljom jedinicom . . . Operativni štab nije bio na određenom mjestu, već jedan dio prema Prozoru, a drugi dio prema Travniku . . . omogućilo je neprijatelju da gotovo nesmetano 9. ovog mjeseca uđe u Prozor«.

Ni Brigada, kao ni Bataljon, nije se kao cjelina do tada okušala u borbi s neprijateljem. Borili smo se manjim ili većim dijelovima vlastitih bataljona. Povlačenje Brigade iz Prozora bez borbe bila je vojnička i politička greška.

Nakon povlačenja u gornji tok rijeke Vrbasa, naša je Brigada poslije par dana otpočela marš preko Rostova i Zijameta na planinu Vraniću.

U Zijametu naš je Bataljon zanoćio u zaseocima Jagodići i Jelašnica. U samo svitanje pojavila se ustaška bojna Francetićeve Crne legije

koja je palila kuće i pojate. Kad je Sefkija Derviškadić istrčao na malu kosu iznad sela. povikao je: »Drugovi, evo ustaša ko mrava!« Naši borci su dohvatili oružje ostavljajući rance i torbice po kućama i odmah prihvatili borbu. Ustaše su u početku borbe uspjele potisnuti naše borce, ali su nakon sređenja naše čete otpočele oštru borbu s napadačima na obližnjim kosama pokrivenim grmljem. Zamjenik komandanta Novak Knežević, pošto je među prvima iskočio iz kuće. rasporedio je 2. i 1. četvu na bokove ustaša, a sa 3. četom zadržavao ih sa čela. Otpočelo je prepućavanje, jer niko nikog nije mogao potisnuti sa zaposjednutih položaja.

Komandir 2. čete Hasan Bubić šalje Spiru Savića sa desetinom da prođe ivicom šume i napadne ustaše s leđa. Došavši im duboko u pozadinu, Spiro primjećuje manju grupu ustaša, većinom oficira, i naređuje plotunsku i mitraljesku paljbu po grupi koja je bila udaljena oko 500 metara. Grupa se razbježala, a nekoliko ih je ostalo ležati na zemlji.

Ubrzo poslije napada Spirine desetine nastala je pometnja među ustašama i otpočelo je njihovo povlačenje praćeno našim četama i paljbom našeg teškog mitraljeza koji su Omer Mrgan i Omer Maksumić s lakoćom prenosili za našim streljačkim strojem i otvarali vatru po ustašama koje su bile na još većem odstojanju. Ustaško povlačenje pretvorilo se u bježanje ka Kupresu. Ustaše su imale dese..k mrtvih i više ranjenih.

Nakon tročasovne borbe naše borce su grlili i ljubili mještani, koji su nam pripremili i bogat ručak. Mi smo imali 6 lakše ranjenih boraca.

Sutradan otišli smo na Vraniću. Treći dan pojavila se povećana kolona sa nekoliko natovarenih konja, malim stadom ovaca i nekoliko junadi. Iznenadili smo se kad smo vidjeli mještane sela Voljevca. koji su znali da smo na Vranići bez hrane i preko NOO-a iskupili brašna, krompira i graha, ovaca i junadi, i sve to dotjerali u Bataljon. Mještani Voljevca smatrali su nas svojim rođenim. Na Vranići smo ostali oko 7 dana. Preko Zec-planine i Sebešića oko 25. oktobra došli smo u sela istočno od Prozora: Crni Vrh. Sćipe. Kute i Here, i na tom prostoru su raspoređeni bataljoni Brigade. Marševi preko planina i boravak na njima pokazali su nam da smo nepripremljeni za zimske uslove života i borbe. Bili smo slabo obučeni i obučeni i teško smo podnosili hladne planinske dane i noći.

Naš Bataljon dobio je zadatak da napadne italijansku posadu u selu Lug. a 1. bataljon posadu na Crnoj čupriji. Napad je odložen zbog našeg kašnjenja.

Odlukom Operativnog štaba 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade formirana je 27. oktobra posebna udarna grupa sa po jednom četom 2.

bataljona 5. crnogorske i 3. bataljona 10. hercegovačke brigade. Komandant grupe bio je Gligo Mandić, a komesar Enver Cemalović. U četama su izabrani zdravi i izdržljivi borci, a ostali su ostavljeni u svojim bataljonima. Grupa je imala oko 80 boraca, podjednak broj Crnogoraca i Mostaraca. Zadatak grupe bio je da uništi bar dva voza na pruzi Mostar — Jablanica. Krenuli smo preko rijeke Rame na Polja, zatim na planinu Plasu i spustili se u Divu Grabovicu 28. oktobra, gdje nas je narod dočekao kao svoju vojsku, donoseći nam hranu u šumu iznad sela.

Iduću noć smo sišli na prugu, postavili kamene nasipe i zaustavili civilni voz. Iz lokomotive su naša dva borca izvukli mašinovođu i ložača te ih predali dvojici drugova Crnogoraca na čuvanje, a zatim se pridružili drugovima koji su pretresali vagone.

Čuvari mašinovođe i ložača, kruto shvaćajući naređenje komandanta Glige da voz ne smije niko napustiti bez odobrenja, vratili su ih u lokomotivu, nakon čega je voz krenuo a naši su morali iskakati iz vagona uz psovke i grdnje. Naš kameni nasip na tračnicama bio je malen, i voz je nestao u mraku. Pojavio se oklopni voz, a mi smo mirno otišli u Divu Grabovicu na spavanje.

Noću 29/30. oktobra opet smo nanijeli na prugu tri veće gomile kamenja, jednu iza druge. Po voznom redu očekivali smo putnički voz, ali je naišao teretni, koji se zaustavio. Iz službenih kola naredili smo svima da izađu. Bilo je samo nekoliko željezničara. Oduzeli smo im bunde i satove. Gligi Mandiću sam dao jedan kožni kaput. Sa sobom smo povelili Ibrahima Konjhodžića Hafu, provokatora i agenta, i Jozu Vrlića, ustašu jamara. Obojica su strijeljani na planini Plaši.

Iz voza smo uzeli voća. Nije nam uspjelo zapaliti vagone, ali smo u ložište lokomotive ubacili jednu neeksplodiranu avionsku bombu koju smo donijeli sobom. Bomba je ubrzo eksplodirala. Kad se pojavio italijanski oklopni voz, na koji su nas ranije upozorili željezničari, povukli smo se u Divu Grabovicu. Oklopni voz je prikačio kompoziciju teretnjaka i odvuкао je u Željezničku stanicu Grabovica.⁽¹¹⁾

U zoru smo krenuli preko planine Plaše na Polja. Preskaćući jedan kanal, Velija Arslanagić je slomio nogu, te smo ga ostavili kod Ivana Cavarara. Nakon nekoliko dana on je izvijestio Mehu Zukića da je kod njega Velija. Meho je poslao sinove koji su Veliju prenijeli u njihove kolibe na Muharnici, kamo se Meho s porodicom i stokom povukao jer su mu četnici u prošloj ofanzivi zapalili kuću i staje u Doljanima. Nakon ozdravljenja Velija je preko Ramskog odreda stigao u Bataljon. Naša grupa je 5. novembra stigla u Glamoč a da nije obavila nekakav veliki posao.

Izjutra rano, 30. oktobra, bataljoni 10. hercegovačke brigade formirali su kolone i preko Makljena i Kupreškog polja stigli 4. novembra u Glamočko polje. Naš Bataljon razmjestio se u selima Čoslije i Radaslije.

Obaviješteni smo da je 1. novembra Vrhovni štab formirao 1. proletersku udarnu diviziju, u čiji sastav su ušle: 1. proleterska srpska, 3. proleterska sandžačka i 3. udarna krajiška brigada; te 2. proletersku udarnu diviziju, u čiji sastav su ušle: 2. proleterska srpska, 4. proleterska crnogorska i 2. udarna dalmatinska brigada. Saznali smo da je 4. novembra oslobođen Bihać. Te novosti unijele su veliku radost među borce.

Po dolasku u pomenuta sela otpočelo je kupanje, pranje veša, krpljenje, a djevojke i njihove majke iskupljale su čarape, džempere i rukavice koje smo dobijali preko seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Stab Brigade brinuo se preko brigadne intendature da nas i ona snabdijeva odjećom i obućom i da se dobro hranimo.

Proslavu oktobarske revolucije dočekali smo u stroju Brigade u Glamoču. Tom prilikom govorili su Ivo Lola Ribar i Vicko Krstulović iskupljenom narodu i nama borcima.

Dva dana kasnije, 9. novembra, formirana je 3. udarna divizija,⁶³ u čiji sastav su ušle: 1. udarna dalmatinska, 5. proleterska crnogorska i 10. udarna hercegovačka brigada. Formiranje naše 3. udarne divizije dočekano je s velikom radošću svih naših boraca. Formiran je i 1. bosanski korpus. Tako je otpočelo formiranje krupnih borbenih sastava u našoj, vojsci. Vrhovni štab NOP i DVJ preimenovao se u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije — VS NOV i POJ. Slobodna teritorija — Titova država — bila je tada jednaka površini Svajcarske.

Iz našeg Bataljona je narednih dana radi popune i na politički rad upućeno 19 drugova i drugarica, članova KPJ i SKOJ-a, u sastav 1. bataljona naše Brigade, i to:

AHMET BRKIĆ LEBRO,
MUSTAFA BULJKO,
IBRO CEKRO,
LAZAR CVORO,
IBRO S. ĆISIĆ,
OSMAN ĐIKIĆ i
ESAD FEJIĆ, te
MUSTAFA BILIĆ, kandidat za člana KPJ, i
EJUB OMERAGIĆ, neorganizovan, a od članova SKOJ-a:
ESREFA BILIĆ ZBROJEVKA,

MIRA HRVIC.
FAHIR FAJO IBRULJ,
IBRAHIM KOSO i
ALIJA PUŽIĆ.

U 2. bataljon naše Brigade upućeni su:

ZORA DRAGIĆ,
OSMAN GREBO.
STOJA LECIĆ.
PAVA MILETIĆ i
LJUBO SEMIZ.

Izbor drugova za odlazak u 1. i 2. bataljon izvršen je na zajedničkom sastanku Partijskog biroa i Štaba Bataljona.

U naš Bataljon došli su:

za komandira 1. čete RADOVAN SAKOTIĆ i
za komandira 3. čete LJUBO MILJANOVIĆ.

Prozorski bataljon je rasformiran 9. novembra. Njegovi borci su raspoređeni za popunu 1. i 2. bataljona 10. brigade, a manji broj za popunu jedinica 5. crnogorske brigade. Iz rasformiranog Prozorskog bataljona vratili su se naši drugovi i drugarice u sastav našeg Bataljona.

Remzija Duranović, nakon isključenja iz Partije, upućen je u Inžinjerijski vod Brigade, gdje je zatekao Savu Medana Spanca. Savi nije bio oprošten njegov stav u istočnoj Hercegovini da se ne treba okretati protiv kulaka već protiv četnika, zbog čega mu je još u Vrbnici bila dodijeljena dužnost političkog delegata voda. u kojem je Đoko Pašajlić bio komandir.

U ekonomat i radionice Vrhovnog štaba upućeni su borci zanatlije:

ŠAMIJA BUBIC,
MUSTAFA ĆIBER.
ANĐELKO GOATI,
RADOJKA RACA IVANISEVIC,
LUKA KNEZIĆ.
MUSTAFA LAKISIC i
EDHEM MIRAZOVIĆ.

Istovremeno, u Centralnu bolnicu upućeni su:

ENVER ARPADZIĆ GEC,
VASKO GNJATIĆ.

MARIJAN PAVELIC,
STJEPAN PAVLOVIC SĆEPA i
STOJANKA TODORVIĆ.

U sastav naše 10. hercegovačke brigade 12. novembra 1942. ušao je Dalmatinski bataljon »Josip Jurčević« kao njen 4. bataljon. čiji su borci bili iz Splita, Makarske i Imotskog, i Livanjski partizanski odred sa Duvanjskim bataljonom »Mihovil Tomić« kao 5. bataljon. Time je završena popuna i formiranje naše Brigade, koja je narasla na pet jakih bataljona. Nacionalni sastav Brigade se temeljito izmijenio i sad smo imali podjednak broj Hrvata. Muslimana i Srba. Sa svojim bataljonima Brigada će proći svoj slavan i herojski put do Sutjeske.

U sastav našeg Bataljona došlo je 19 Dalmatinaca:

ANTE AJDUK,
CVITAN BILAS.
ANTE BUKLJAS,
LOVRE DRVIS.
UROS. ELJDAN,
JOZO GAVRA.
IVAN GILJEVIC.
IVAN KATOVIĆ.
JERKO KOVACEVIĆ.
BERISLAV LUCIĆ.
PETAR MIHALJEVIC.
DRAGO NIŽETIĆ.
MILAN ODAVIĆ.
VOJNA RAFANELI.
ANTE ROGUŠIC.
IVO STIPIĆ.
JOZO TAVRA.
BOSILJKA VISKOVIĆ i
»MALA IVKA« DALMATINKA.

Svi smo se radovali njihovom dolasku. Održao sam s njima sastanak i upoznao ih s borbenim putem našeg Bataljona. sastavom i problemima, te zaželjevši im dobrodošlicu, saopštio im raspored po četama. Bili su to dobri borci, druželjubivi ljudi, koji su unosili veselje među borce svojom čakavštinom, a noću lijepim pjesmama na drugarskim sijelima.

Održavani su sastanci — partijski, skojevski, četni, pa i bataljonski — sve u cilju učvršćenja reda i discipline u jedinicama, pri čemu se nije

spominjalo bilo šta da je dobro, već su iznošene samo slabosti. Nisu izostale ni vrlo uspješne priredbe, o čemu se starao Kulturno-zabavni odbor Bataljona na čelu sa Ismetom Kresom, uz svesrdnu pomoć Salke Peze, omladinskog rukovodioca Bataljona. Pezo je bio učitelj i pravi pedagog u obrazovanju i vaspitanju naših boraca. Program priredbi bio je šarolik, a najveće uveseljavanje boraca i naroda pružao je naš »vrabac«, koji je sa puno humora iznosio događaje iz života Bataljona, pa i šire.

Izvršena je izmjena u Štabu našeg Bataljona. Napustio nas je drug Ibrahim Šator zbog povrijeđene i ukočene ruke kao posljedice ranjavanja, a za komandanta Bataljona došao je Miloš Kovačević iz 5. crnogorske brigade.

Već dugo smo u Glamočkom polju i očekujemo svakog dana pokret, koji nam je najavljen 18. novembra. Izvršene su sve potrebne pripreme za dug marš. Sutradan, 19. novembra, formirana je operativna grupa"" na čelu sa Gligom Mandićem i Čedom Kaporom, u čiji sastav su ušli:

2. i 3. bataljon 10. hercegovačke brigade i 3. bataljon 5. crnogorske brigade. Grupa je dobila zadatak da učestvuje u napadu na Jajce koji će otpočeti noću 24/25. novembra 1942.

Istog dana, rano izjutra, naš Bataljon je krenuo preko sela Dubrava. Vitorog-planine, sela Blagaj, Vaganj i Babici, te padinama Ravne gore, da bi noću 23/24. novembra otpočeo prelaz rijeke Vrbas. Na tom putu pratile su nas snježne padavine, čak i prava mećava na planini Vitorog, gdje su mnogim drugovima promrzle noge, ruke i uši. Marš su najteže izdržali Dalmatinci, nenaviknuti na zimsku surovost bosanskih planina. Na maršu smo jedva održali kolonu po jakom vjetru i snijegu. Noću smo se spustili s Vitoroga u Blagaj. Mještani su nas dočekali kao svoje, nahranili nas i omogućili sušenje odjeće i obuće. Mnogima su snijegom trljali noge, ruke i uši, i čudili se da smo po takvom kijametu prešli preko Vitoroga.⁶⁷

U jednom zaseoku živjeli su Marići, koji su 21. novembra slavili krsnu slavu, Sv. Arhandela. U kući, gdje se smjestila grupa boraca voda Ibri Marića, neko od drugova zovnuo je Marića da ga nešto upita. Odmah je domaćin kuće, neki starac, pitao Marića kako mu je ime, a on je odgovorio: »Jovan.« Starac je novopečenog Jovana upozorio da im je taj dan krsna slava, a Ibro mu je odgovorio: »Bogami se u ratu zaboravilo na slavu.« Po običaju slava se proslavlja bogatom trpezom, uz obaveznoj pečenje i drugu hranu, te je naša grupa bila bogato počašćena. Naveče, na sijelu, borcima su okrpili opanke i odjeću. Izjutra, nakon bogatog

doručka, svi su dobili »brašanicu« za put koju su kasnije, na odmoru, podijelili s ostalim drugovima, koji su pitali: »Otkud OVO !« a odgovor je bio: »Krsna slava!«

Vijesti o ofanzivi Crvene armije kod Staljingrada čuli smo 19. novembra za vrijeme marša, a kasnije i o opkoljavanju njemačke 6. armije i njenoj predaji. Pobjeda Crvene armije popraćena je s velikom radošću i veseljem, a pojedinci se nisu uzdržali i opalili su poneki metak.

Stigavši na rijeku Vrbas, formirali smo kolonu i, držeći se za ruke, gazili hladni i brzi Vrbas na gazu. Voda nam je dosegala i do pojasa. Po izlasku na desnu obalu smrznuta i skvašena odjeća pucketala je kao da je od lima. Na snijegom pokrivenim ledinama tapkali smo u mjestu da bismo se ugrijali.

Bolesne i ranjene prebacivali smo na konjima. Zbog toga sam tri puta prelazio Vrbas gazeći vodu i vodeći konja za njihovo prebacivanje. Na povratku sam jahao jer mi je konj bio jak i izdržljiv. Po obavljenom zadatku konja sam sušio čebetom. uz pomoć drugova, jer je drhtao i na-prosto poskakivao.

Nakon prelaska Vrbasa upućen je jedan vod ka drvenom mostu, nizvodno, da likvidira domobransku posadu koja ga je čuvala. Pojavom naših boraca i njihovom pucnjavom domobranci su se odmah predali. Preko mosta prešla je naša komora: intendantura, četni ekonomat, ambulanta i mitraljesko odjeljenje. Bili smo donijeli odluku da se u slučaju nezauzimanja mosta oni vrate u obližnja sela.

Sa vodom komandira Hasana Zahirovića Lace i političkog delegata Mustafe Grabovca izvršen je napad na Željezničku stanicu Vinac. Naši su mitraljeskom i pušćanom vatrom osuli paljbu po objektima u stanici, nakon čega se pojavila bijela zastava. Predalo se dvadesetak domobrana sa kompletnim ličnim naoružanjem.

U ta dva napada zaplijenili smo više pušaka i 2 puškomitraljeza sa dosta municije.

U rejonu sela Buliči i Sibenica rasporedila su se sva tri bataljona. Naš, Mostarski bataljon zauzeo je položaje prema neprijateljskim bunkerima za odbranu Jajca, a postavili smo i zasjede na našem sektoru u cilju sprečavanja odstupanja neprijatelja. Izjutra, 25. novembra, naše jedinice oslobodile su Jajce. Međutim. 26. novembra, izjutra, podržani jakim artiljerijskom vatrom i tenkovima. Nijemci su ponovo zauzeli Jajce.^{f(i)}

BORBE NA VLAŠIĆU

Većina naših boraca je ogoljela i obosila, zbog čega smo po selima organizovali prikupljanje obuće, džempera, čarapa, rukavica i druge odjeće od mještana. Narod je davao, posebno muslimanske porodice. Ovlaštili smo čete da organizuju prikupljanje obuće i odjeće. Kad to nije bilo dovoljno, uzimani su, uz plaćanje, opanci i cipele od seljaka, da bismo spasili borce od nahlade i smrzavanja.

Otpočelo je dvodnevno Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije — AVNOJ-a — 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću. Stvoreno je političko predstavničko tijelo sa izvršnim Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije kao izraz jedinstva naroda Jugoslavije da rukovodi borbom za konačno oslobođenje i punu slobodu i ravnopravnost naroda u bratskoj zajednici. AVNOJ je izabrao Izvršno vijeće i osam povjereništava: za prosvjetu, zdravlje, unutrašnje poslove, socijalnu politiku, privredu, finansije, propagandu i veze. Narod je pozvan u borbu protiv fašizma i reakcionarnog poretka, koji hoće da nametne izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije. Kasnije smo dobili materijale Prvog zasjedanja AVNOJ-a i temeljito ih izučavali.

Padom Jajca naš Bataljon je prešao u selo Vrljaj. Od seljaka i naših patrola smo doznali da se neprijateljske snage gomilaju u Turbetu, Golešu i na Komaru, te da neprijatelj stiže iz Sarajeva i Zenice. Po svoj prilici Nijemci će krenuti u napad, o čemu smo izvijestili Stab Brigade.

U zoru 30. novembra krenula je kolona od oko 50 Nijemaca i domobrana sa Komara i naišla na našu zasjedu, u kojoj su bile naša 2. četa i Prateći vod. Pustivši Švabe u našu potkovicu, borci su otvorili mitraljesku i pušчанu vatru sa čela i boka i tom prilikom ubili i ranili desetak nacista, a zatim krenuli u napad. Nijemci su se po dubokom snijegu povlačili i izvlačili svoje mrtve i ranjene te brzo nestali u pravcu Komara. Našli smo 10 mrtvih Nijemaca i zaplijenili jedan puškomitraljez, 6 pušaka, oko 500 metaka i druge opreme. Nismo imali gubitaka.ⁿⁿ Bio je to naš prvi susret sa pripadnicima njemačke 718. pješadijske divizije s kojom će naša 3. udarna divizija narednih dana voditi krvave borbe. Tom uspjehu svi smo se radovali prepričavajući tok borbe. Laća je i ovom prilikom ponavljao svojim borcima: »Gađaj dobro, ako želiš da se rat brže svrši!«

Prilikom našeg odstupanja, u blizini Karaule, noću, izgubila se Zora Krajina. Kasnije smo od mještana čuli da je lutajući naišla na Nijemce i bila zarobljena.

Prije podne, 1. decembra, pojavilo se nekoliko kolona od po sto Švaba u pravcu naših položaja. Dočekali smo ih jakom vatrom na kraćem odstojanju. Oni su prilegli i u dubokom snijegu postali, tako reći. »tačkasti ciljevi«, iz snijega su im virili samo šljemovi. Otpočelo je prepucavanje. Jaka artiljerijska i minobacačka vatra, pri čemu su nas obasipali kartećom, uznemirila je borce na položaju. Pod zaštitom artiljerije i minobacača Švabe su krenule u napad. Vodila se oštra i žilava bliska borba, koja nas je natjerala na povlačenje tako da su Nijemci izbili na Ravnu goru, plato koji je dominirao okolinom. U tim borbama poginuli su: Asim Zubčević, komesar 2. čete, predratni član KPJ, radnik iz Trebinja, i Ibrahim Erzumlić, desetar, dak iz Konjica. Teško je ranjen u stomak komandir 2. čete Blagoje Vučurević, koji je otpremljen u Bosanski Petrovac u Centralnu bolnicu, gdje je ubrzo umro. Blagoje Vučurević, bivši policajac iz Trebinja, jedini je iz hercegovačke grupe ostao u našem Bataljonu, bio je vrlo snalažljiv starješina, hrabar i voljen drug, brižan za ljudstvo svoje čete. Imali smo i tri lakše ranjena borca.

Naš bataljon, ojačan jednom četom 4. bataljona, izvršio je noću 1/2. decembra napad na Ravnu goru iznenadivši neprijatelja i nanoseći mu gubitke na isturenim položajima. U snijegu smo našli tijela poginulih drugova Zubčevića i Erzumlića. Sa njih je bila skinuta odjeća i obuća. Prenijeli smo mrtve drugove u jedan šumarak i zakopali. Za vrijeme tog noćnog napada imali smo dva lakše ranjena borca. Neprijatelj je u toku jučerašnje dnevne borbe i noćnog napada opet imao desetak mrtvih i ranjenih vojnika. Borbe na Ravnoj gori, Komaru, Golešu i okolnim visovima vođene su, tako reći, bez odmora, punih 7 dana, u izuzetno teškim zimskim uslovima, po dubokom snijegu i niskim temperaturama, ali na priličnom odstojanju, pa ipak smo imali nekoliko lakše ranjenih.

Povukli smo se na uzvišicu Zobarc, 3. decembra, i otpočeli marš preko Bistrice na prostor Badolište — Blatnica, odakle smo slali izviđačke patrole u pravcu neprijatelja prema Travniku i Turbetu. U selaj Mudrike i Sišavu došli smo 13. decembra i tu razmješteni sa ostalim bataljonima naše Brigade, koja se nalazila u rezervi 3. udarne divizije. Baš tu, na Vlašiću, prvi put se u Brigadi pojavio tifus pjegavac.⁷⁰ U našem Bataljonu prvi je obolio komandant Miloš Kovačević. Preduzimali smo sve moguće mjere da bismo se riješili ušiju — od biskanja odjeće, njenog parenja u partizanskim buradima pa do izbjegavanja korištenja

pokrivača mještana. Neki od nas počeli su spavati u pojatama, na sijenu i slami. Od tada do oslobođenja rijetko kad sam spavao u seoskom krevetu, najradije bih našao dasku sa dva trupca i spavao na njoj. Neki naši drugovi bili su pravi rasadnici za vaške, imali su ih na stotine, a Meha Arap, kad bi ih trijebio, ostavljao bi one male, nazivajući ih drugovi. Te malobrojne ušljivce gonio sam da pare veš i odjeću. Činilo mi se kao da žale za svojim podstanarima.

Nemali broj drugova bio je nahlađen, pojedinci su dobili i upalu pluća, među njima i ja. Liječili smo se kuhanom rakijom i znojenjem pod vunanim bičaljima, koje bismo prethodno oparili u partizanskom buretu. Liječenje bi trajalo 2 do 3 dana, a za dugih marševa samo noću.

Bili smo iznenađeni kad smo u nekim kućama naišli na oluke¹ a vodom duž zidova, u kojima je bio nemali broj stjenica. Svakog jutra su mrtve stjenice skupljali kašikom i iznosili na snijeg.

Od Štaba 10. hercegovačke brigade dobili smo 13. decembra naređenje da se pripremimo za pokret i borbu. Zorom, 15. decembra, Mostarski bataljon je sa 4. bataljonom krenuo preko Gluhe Bukovice, gdje su se prikupili svi bataljoni naše Brigade na kraći odmor, osim 1. bataljona koji je ostao na Vlašiću sa bolnicom i intendanturom. Desnu brigadnu kolonu činili su 4. i naš Bataljon, a cilj je bio selo Guča Gora. Usput smo naišli na zasjedu ustaške milicije u selu Bikoši, koju smo brzo razjurili,⁷¹ i produžili marš. U sumrak pred selom Maline opet nas je dočekalo oko 30 ustaških milicionera, koji su nakon kraće borbe pobjegli prema selu Guča Gora. Napad na Guču Goru, u kojoj se skupilo 75 branilaca, otpočeo je u 21 čas. Svi su se branioci povukli u Zandarmerijsku stanicu i samostan, odakle su davali otpor. Naši borci, štićeni mitraljeskom i pušcanom vatrom, ubacivši bombe kroz prozore samostana, istjerali su branioce. Nekoliko ustaša i milicionera je ranjeno i zarobljeno. U samostanu smo zatekli 6 fratara, od kojih dvojicu naoružanih. Većina branilaca je iz samostana pobjegla na stražnja vrata prema Docu i Travniku. Žandari su napustili stanicu i pobjegli. Bjegunci su naišli na zasjedu 4. bataljona između Guče Gore i Travnika, i većina žandara, domobrana, ustaša i ustaške milicije zarobljena je ili pobijena. Zatim je 4. bataljon krenuo ka selu Bukovici, rastjerao ustašku miliciju i iz minobacača opalio tri mine na Travnik, koje su pale u logor. Od ispaljenih mina poginulo »jetimima«, jer je »božija grehota« ubiti ih. Slični su mu bili još neki je osam a ranjeno više Nijemaca, o čemu smo kasnije obaviješteni.

U samostanu smo našli bogat plijen: brašna, žita, šećera, soli, suhog mesa, pršuta i slanine, i rakije i vina bilo je napretek. Pokupili smo

čaršave i jastučnice, od kojih smo pravili zavoje za ranjenike. Nešto veša i obuće smo takođe uzeli. Iz samostana je narodu podijeljeno 12 tovara žita. Sve što se moglo evakuisano je u naše baze iz kojih smo krenuli u akciju. Fratri i ostali zarobljenici upućeni su u Stab Brigade.

Naš 2. i 5. bataljon naišli su na jak otpor ustaša i ustaške milicije u selu Mehurići, gdje su se zadržali do pred svitanje, vodeći oštre, borbe, nakon čega su se vratili, ne zapalivši Tvrnicu šibica u Docu ni Željezničku stanicu Vitez.

Povukli smo se u selo Dub, a 4. bataljon u selo Višnjevo. Kuće mještana Duba bile su čiste i ukusno opremljene. Održao sam kratku bataljonsku konferenciju na kojoj sam pohvalio borce za izdržljivost na maršu i dobro držanje u borbama protiv ustaša, domobrana i milicije. Kritički smo se osvrnuli na uzimanje hrane u selima i u samostanu, iako je to rađeno samo u ustaškim kućama. Novak je govorio o potrebi poštovanja neprijateljske vatre i uzajamnom pomaganju u napadu, posebno o ulozi mitraljezaca u podilaženju i privlačenju neprijateljskim objektima.

Dva dana smo se odmarali. Održali smo kratke partijske sastanke i ukazali na pasivnost komunista i nižih starješina kod boračkih ispada i u slučajevima nepriličnog ponašanja za partizane.

Bio je Bajram, muslimanski praznik. Bataljon je raspoređen po muslimanskim kućama u Dubu i ugošćen izvanredno spremljenim ručkom sa mesom i pitama, a bilo je i kolača. Mnogi borci su dobili poklone: čarape, rukavice, »džempere.

Noću 18/19. decembra izvršili smo iznenada prepad na njemačke položaje ispred sela Guča Gora i na Umcu. Vođena je oštra borba U kojoj su korištene i ručne bombe. Nijemci su imali desetak mrtvih i ranjenih, a mi dvojicu ranjenih drugova. Povratkom u napuštenu sela ustaše su pljačkale i ubile nekoliko mještana, Muslimana. Na povratku u Mudrike zadržavali smo se u selima po dan-dva radi odmora. Selo Mudrike postalo je naš logor, odakle smo kretali na zadatke i vraćali se. Za boravka u Mudrikama razvili smo partijsko-politički i vojnički rad u Bataljonu. Sekretar naše partijske organizacije Aco Babić i sekretar SKOJ-a Salko Pezo održali su bar po dva sastanka svake ćelije i aktiva, a ja četne sastanke i bataljonsku konferenciju.

Naš najveći problem bio je kako postići otvorenost u kritici i samokritici na svim sastancima i kako razbiti familijarnost, ali i ćutanjel pojedinih grupica, koje su »pod tiho« vodile sitna ogovaranja pojedinaca, boraca i starješina, od desetara do komandanta Bataljona. Još se koj

pojedinaца osjećala dobrovoljnost da li će izvršiti naređenje desetara ili vodnika, što je imalo korijena u međusobnim prijateljstvima, skovanim još u djetinjstvu.

Upornim radom i kritikom članova Partije, skojevaca i starješina slabosti su nestajale i ustupale mjesto samokritičkim osvrtima na vlastite greške i propuste.

Naš politički rad, i prorada dobijenih materijala o nacionalnom pitanju, ciljevima naše borbe i nužnosti njene širine u narodnim masama, skovao je samo jedno pitanje: »Kakvo je selo — naše ili neprijateljsko?« Tako smo pitali i za kuće u selu. Nikad niko nije pitao čije je selo — srpsko, hrvatsko ili muslimansko. U Bataljonu smo se dozivali imenom ili nadimkom, koje smo kao djeca dobili u našim sokacima, od svojih vršnjaka, i nikome nije padalo na um da pita koga je li Srbin, Jevrej, Hrvat i si. Svi smo bili Jugoslaveni, bio je to bataljon proletera.

Pred Novu 1943. godinu dobili smo direktivu Štaba i partijskog rukovodstva Brigade, koja je sadržavala sažeta iskustva iz prethodnih borbi i analizu stanja u jedinicama:

- da se posveti puna pažnja obuci boraca u cilju korištenja prirodnih zaklona, brzog mijenjanja položaja i neizlaganja neprijateljskoj vatri;

- da se poveća preciznost u gađanju neprijatelja i zavede opšta štednja municije i ručnih bombi;

- da se razvija inicijativa, odgovornost i disciplina u izvršavanju zadataka kod cjelokupnog boračkog sastava, a posebno desetara i vodnika;

- da svaki borac svojim ponašanjem i tumačenjem ciljeva NOB-a bude politički radnik u narodu i da čuva ugled naše armije.

Analizirali smo protekla dještva u 1942. godini. Razrađen je plan novogodišnjih dještava Bataljona duž željezničke pruge Travnik — Jajce, način rušenja pruge i mostova i napad na željezničke stanice Komar i Goleš.

Noću, na Novu godinu, Bataljon je krenuo na željezničku prugu u blizini Komara. Tačno u ponoć čestitao sam borcima Novu godinu i zaželio im uspjeh u akciji. Naša 2. i 3. četa rastavile su tračnice i srušile prugu na tri mjesta. Istovremeno je 1. četa porušila željeznički most u blizini Željezničke stanice Goleš. Prethodno je likvidirano domobransko obezbjeđenje mosta, koje se razbježalo. Zivko Papo Henči majstorski je postavio neeksploziranu avionsku bombu pod željeznu konstrukciju mosta, odjeknula je eksplozija i most se srušio u korito Oboračke rijeke.

Nakon napada na prugu povukli smo se u Mudrike na odmor. Noću 5/6. januara zauzeli smo Karaulu, u kojoj smo se za kratka predaha, po kućama ogrijali. Čula se pjesma iz svih četa. U Turbe je upućen vod Mehmeda Trbonje iz 2. čete našeg Bataljona sa zamjenikom komandira čete Mladenom Balordom. Oni su samoinicijativno spalili ogromno skladište drvene građe i Vatrogasni dom. Uskoro se za njima i Bataljon spustio u Turbe, gdje smo zatekli našu muziku kako svira na vatrogasne trube, uzete iz doma, i zaglušuje uši prisutnima. Turbe i okolna brda cijelu su noć bila osvijetljena plamenom. Vidjelo se kao usred dana. Nekoliko dana ranije u Turbe je ušla 1. dalmatinska brigada i spalila pilanu.

Nakon dva dana ponovo su napadnuti Komar i Goleš. Tom prilikom poginuo je prvoborac Milan Mićo Ivanišević, kojeg su u grob spustili brat i sestra, Vojo i Raca. a prisutni nisu mogli zaustaviti suze. Mićo je bio primjeran drug. Dva brata i sestra još prije rata bili su komunisti, u Bataljon su stupili prvih ustaničkih dana.

Prostor između Jajca, Donjeg Vakufa, Travnika i Žepča ispresije-
can je dubokim usjecima korita rijeka Bile, Vrbanje, Ugara i njihovih
pritoka, što je otežavalo i zamaralo jedinice prilikom marša i manevra.
Kad na padini brda upitaš seljake gdje je neko selo, oni ga prstom po-
kažu, a na pitanje koliko ima do sela odgovore: »Cigar duhana.« Taj
»cigar duhana« mi smo marševali niza stranu, preko rijeke i uza stranu
do tog sela po tri-četiri sata, kako kada.

Bataljon smo 8. januara napustili Hasan Bubić, Vlatko Lazarević i
ja, i u selu Medići javili se u Stab Brigade, gdje smo zatekli grupu ru-
kovodilaca i iz ostalih bataljona. Komandant Šegrt saopštio nam je raspo-
red školovanja u Bihaću. Na partijski kurs upućeni su:

ENVER CEMALović.

ZIVKO JOSILO.

SVETO KOVACEVIC,

MATE MARKOTIC,

VLADO VUJOVIC i

TOMO VUKOVIC.

Na vojni kurs upućeni su:

HASAN BUBIC.

VLATKO LAZAREVIĆ i

DANILO SALATIC.

Tih dana premješten je iz našeg Bataljona zamjenik komandanta Novak Knežević. Novak se bio srodio s našim borcima koji su ga zavoljeli, jer je bio hrabar i druželjubiv starješina koji je umješno komandovao u borbi. Umjesto njega postavljen je Slobodan Kezunović, koji je nakon mjesec dana dobio tifus i otišao na liječenje u divizijsku bolnicu, a po ozdravljenju postavljen je na drugu dužnost.

U rano jutro 9. januara krenuli smo na put, kod sela Bareva čamcem prešli Vrbas i preko Manjače, Mrkonjić-Grada, Mliništa, Oštrelja i Bosanskog Petrovca stigli u Bihać, gdje smo se 14. januara javili u Komandu grada, a zatim smo upućeni u zgradu partijske škole.

Prvi put smo se sreli sa rukovodiocem kursa Krstom Popivodom, koji nam je svima bio poznat, bar iz priča kao primjer herojskog držanja pred klasnim neprijateljem. Primio nas je toplo, drugarski, i objasnio ukratko program učenja. Nastava je počela drugi dan, pohađali su je drugovi iz brojnih brigada.

Dan ranije sastao sam se sa Francom Novakom, s kojim sam krenuo u razgledanje grada. Sreli smo se sa Mostarcima Vaskom Gnjatićem i Marijanom Pavelićem, koji su bili na liječenju u Centralnoj bolnici kao plućni bolesnici. Tih dana sreli smo se i sa Lukom Knežićem, Mustafom Lakišićem i Sćepom Pavlovićem, koji su radili u Komandi grada. Susreti s bivšim borcima Bataljona protekli su uz beskrajnu priču o radu i životu u Bataljonu.

Rukovodilac partijske škole drug Popivoda upoznao nas je da je 20. januara počela IV neprijateljska ofanziva. Odmah su svi slušaoci kursa izrazili želju da idu u svoje jedinice, mada nam je rečeno da će se kurs nastaviti.

ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Uspon NOP-a u drugoj polovini 1942. godine i narastanje NOV i POJ sa velikom slobodnom teritorijom na prostoru Bosne, Hrvatske i Slovenije, nazvanom Titovom državom, ugrozili su opstanak Pavelićeve NDH. Nastala je za Nijemce teška situacija na sovjetsko-njemačkom frontu poslije poraza kod Staljingrada i Moskve a Romelove armije kod

El Alamejna u Africi, jer je savezničko iskrcavanje na sjeveru Afrike i na Atlantiku rezultiralo izgubljenom pomorskom i vazdušnom prevlasti na frontovima, što dovodi njemačku Vrhovnu komandu u još teži položaj uoči savezničkog iskrcavanja u Evropi. Hitler je na sastanku sa Musolinijem i najvišim vojnim rukovodiocima Njemačke i Italije, u svom Glavnom stanu u Rastenburgu, 18. i 19. decembra 1942, istakao da se apsolutni mir mora uspostaviti na Balkanu da se u momentu savezničkog iskrcavanja osovinske trupe ne nađu u situaciji »da jednog neprijatelja imaju s lica, a drugog s leđa«.

Načelnik italijanske Vrhovne komande general Kavalero sastao se 3. januara 1943. u Rimu sa njemačkim vrhovnim komandantom jugoistoka generalom Lerom i komandantom italijanske 2. armije Roatom da razmotre plan Zimskih zajedničkih operacija u Jugoslaviji, nazvan »Vajs« (Weiss), koji predviđa:

— u prvoj etapi operacije »Vajs—I« strategijsko okruženje Titove države i koncentrično nastupanje sa periferije slobodne teritorije iz Karlovca, Ogulina, Knina, Sanskog Mosta, Kostajnice i Gline tako da jedinice NOV i POJ budu potisnute ka svom središtu i tu opkoljene i uništene;

— u drugoj etapi operacije »Vajs—II« koncentrično nastupanje prema Livnu i uništenje preostalih snaga NOV i POJ na prostoru Bosanski Petrovac, Livno i Jajce.

Za izvođenje prve etape predviđeno je 105.000 (50.000 njemačkih, 25.000 italijanskih, 17.000 ustaško-domobranskih i više od 12.000 četničkih) vojnika. Njemačkim i ustaško-domobranskim snagama komandovaće general Liters, a italijanskim i četničkim snagama general Gloria, komandant italijanskog 5. armijskog korpusa.

Na Hitlerov zahtjev SS dobrovoljačka brdska divizija »Princ Eugen« iz Srbije ulazi u sastav njemačkih snaga, a njenu dotadašnju okupacionu zonu zaposjedaju bugarske jedinice.

Poslije obuke u Njemačkoj 369. legionarska divizija, umjesto da ide na njemačko-sovjetski front, upućena je u Baniju.

Na zahtjev Draže Mlihalovića izrađen je plan dještava četničkih jedinica iz Like, Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore.

General Ler, organizator operacije »Vajs«, 18. januara 1943. izjavljuje u Zagrebu njemačkom poslaniku u NDH da »mora uspostaviti mir, pa makar to bio mir groblja«.

Vrhovni štab NOV i POJ preduzima u svim jedinicama niz mjera za odbranu slobodne teritorije. Vrhovni komandant naređuje svim sna-

gama da uporno brane slobodnu teritoriju, ali da ne pružaju frontalan otpor, čemu je uvijek težio neprijatelj, već da primjenjuju zadržavajuću odbranu. taktiku zasjeda i udara na bokove i pozadinu protivničkih snaga.

Na dan početka operacije »Vajs«, odnosno IV neprijateljske ofanzive, raspored jedinica NOV koje su djelstvovale sa slobodne teritorije bio je:

1. hrvatski korpus u Baniji, Kordunu, Zumberku, Lici i Gorskom kotaru sa oko 16.000 boraca;

1. bosanski korpus u Bosanskoj krajini sa oko 11.500 boraca:

Operativna grupa divizija NOVJ, u čijem su sastavu bile 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija, kojima je neposredno komandovao Vrhovni komandant na dan početka neprijateljske ofanzive. bile su u srednjoj Bosni, području srednje i južne Dalmacije i rejonu Bosanskog Grahova. Toj grupi se kasnije pridružuje 9. dalmatinska divizija. Grupa je imala oko 15.000 boraca.

U to vrijeme NOV i POJ širom Jugoslavije imala je oko 150.000 boraca.

Udružene snage, okupatorske, ustaško-domobranske i četničke, nakon temeljite pripreme otpočele su 20. januara 1943. napad na slobodnu teritoriju iz više pravaca.

Prateći tok početnih danonoćnih borbi sa svog komandnog mjesta, u zamku na Ostrošcu, između Bihaća i Cazina, drug Tito donosi odluku da snagama koje nisu obuhvaćene neprijateljskom ofanzivom preduzme ofanzivu, kojom će poremetiti sve planove okupatora, i to na pravcu kojem se napadač najmanje mogao nadati. Vrhovni komandant NOV i POJ odlazi u Oštrelj 24. januara, a zatim u Drvar, gdje krajem januara saziva sjednicu Vrhovnog štaba i upoznaje ga sa zamisli i odlukom da odmah preduzme protivofanzivu u pravcu Hercegovine. Sandžaka i Crne Gore i da se u istočnom dijelu Jugoslavije ponovo rasplamsa ustanak.

Iz Drvara Tito naređuje 1. bosanskom korpusu da ostane u Bosanskoj krajini i zadržava njemačke trupe sve dok se udarna grupacija Vrhovnog štaba ne grupiše i uništi italijanske garnizone u dolini rijeke Rame i srednjeg toka Neretve, te izvuče izbjeglo stanovništvo i ranjenike, koji se zbog surovosti okupatora nisu smjeli ostaviti.

Glavnom štabu Hrvatske Tito naređuje da jedinice povuče u planske predjele Like, sačuva ljudstvo i ranjenike, a zatim preduzme protivofanzivu i ponovo oslobodi okupiranu teritoriju.

Preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« 7. februara Tito je naredio svim jedinicama koje nisu bile zahvaćene ofanzivom »da smjesta preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, uništavanje željezničkih pruga, saobraćajnih puteva i veza, raznih vrsta transporta, vojnih skladišta, kao i svih vojnih objekata . . .«

U zapovijesti generala Litera, komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj, 12. januara 1943, pored ostalog, stoji:

» — Niko ne smije biti pozvan na odgovornost zbog oštrog postupanja,

— strijeljati ili objesiti sve one koji uzmu učešća u borbi, koji se nađu na bojištu i koji se zateknu u tuđim selima,

— spaliti sva naseljena mjesta koja su teško pristupačna i koja su služila partizanima kao oslonac ili se iz njih pucalo«.'-'

U zapovijesti komandanta 2. italijanske armije generala Roate, 16. januara 1943, pored ostalog, stoji:

» — Biće strijeljani svi oni koji budu zarobljeni s oružjem u ruci, pa i bez oružja, ako se zateknu na bojištu,

— biće uništene sve kuće odakle se bude pucalo na trupe . . .«⁷³

Iz prethodnih citata se vidi kakvi su zločinci bili na čelu okupatorskih bandita, koji su u svojim glavama spremali samo smrt za partizane i sve one koji su opredijeljeni za NOB.

Tih dana sve glasnije se približavala topovska paljba Bihaću. Otpočela je evakuacija grada, a još su pristizali zbjegovi iz Banije i Korduna. Narod se povlačio pred Nijemcima, ustašama i domobranima, koji su palili i žarili po našim selima, pljačkajući imovinu i odvođeci stoku. Kolone naroda, staraca, žena i djece, sa stokom i kolima, sporo su prolazile kroz grad pokriven snijegom. Vladala je velika hladnoća. Organizovana su prihvatilišta, gdje je dijeljena čorba s mesom, a zatim su zbjegovi upućivani prema Bosanskom Petrovcu i Oštrelju. Teško je bilo gledati kolone izmučene neprekidnim maršem, promrzle i od studeni pomodrjele ljude, posebno brojnu djecu koje je bilo svih uzrasta.

Zadnja dva dana boravka u Bihaću mi kursisti smo patrolirali gradom čekajući konačnu odluku o našem pokretu. U zoru 26. januara pojavili su se izviđački avioni, a već sutradan bombardovan je Bihać.

»Štuke« su u grupama do 12 aviona razarale grad, ubijale građane i kolone izbjeglica preko cijelog dana, kao da im je jedini cilj srušiti Bihać sa zemljom. Mještani su se povukli u obližnje šume, mnogi u obližnja sela. U tom haosu Franc i ja smo se divili djevojci u dimijama, s titovkom na glavi i puškom o ramenu, koja je žurno prplazila ulicom.

Svi mi iz 10. hercegovačke brigade otišli smo u Komandu grada, gdje smo se snabdjeli »brašanicom«, suhim mesom i hljebom, i sa po par čarapa. Krenuli smo kasno poslije podne prema Ripču, gdje smo prenoćili da bismo zorom krenuli u Bosanski Petrovac. Snijeg je bio dubok, zima stegla, a kolone naroda unedogled su se pružale duž puta. Sporo smo se kretali. Ljudi izmiješani sa stokom. Najmlađi koji su mogli hodati držali su se majkama ili bakama za suknje ili za kapute djedova, a mnoge mlađe žene imale su na leđima malu djecu, ili su je nosile u naramku. Mučno je bilo gledati ispačen narod prognan sa svog ognjišta, kako bez hropca maršuje u nepoznato, u nove patnje, ali uvjeren u pobjedu.

Jedna žena nosila je dijete u naramku i poveći ranac na leđima, a dvoje djece, do sedam godina, držalo joj se za suknju i bauljalo za njom. Franc i ja prišli smo joj i, smjenjujući se, preuzeli nošenje djeteta, dok je ona za ruku vodila svoje mališane. Kad smo se sklonili u šumarak, izvadili smo meso i hljeb iz naših torbica, rezali i davali djeci. Njihova majka nam je prišla: »Ne dajite djeci, jedite vi, vi ćete u borbu, a mi ćemo se nekako skloniti.« Nastavili smo hraniti djecu, i majci smo dali da jede, skupa s nama. Preostali hljeb i meso dali smo djeci, izljubili ih i pošli ka Bosanskom Petrovcu.

Dugo smo potom pričali o toj divnoj ženi, čvrsto uvjereni da će, ne samo ona nego veći dio ljudi iz te kolone, doživjeti slobodu.

Kasno poslije podne stigli smo u Petrovac i javili se u Komandu grada. Naišao je drug Moša Pijade, i onako, kao usput, obratio mi se pitajući ko sam i kuda idem. Rekao sam mu da sam sa partijskog kursa i da idem u Mostarski bataljon, a on će meni: »Nećeš ti ni u kakav bataljon, ostaćeš tu, organizuj prihvrat izbjeglica u školi, hranu i smještaj, pa kad oni prođu sretan ti put. Ako mi pobjegneš, naći ću te bilo gdje i dobro se drži!« U muci sam se nasmejao i odgovorio: »Radiću kako mi naređiš, Čiča Janko.« Odmah sam otišao u školu, tu se kuhalo meso i škrob sa krompirom, a hljeb su donosili iz gradskih kuća. Koliko sam znao i umio, sa ostalim drugovima i drugaricama prihvatao sam ljude, dijelili smo im hranu i smještali ih po učionicama da se ogriju, a zatim, poslije odmora, ispraćali na put. Tu sam proveo i cio sutrašnji dan i noć. Od drugova sam saznao da se vraćamo u svoje jedinice i da se kurs prekida. Rano izjutra krenuli smo preko Oštrelja u Drvar. Iz naše Brigade svi smo bili na okupu, politički i vojni kursisti. Koristili smo i malu šumsku željeznicu. Iz Drvara smo krenuli na Mlinište i Glamoč, pa u Livno i Duvno, a zatim u Ravno i preko Šćita u Pidriš, gdje smo do-

znali da nam je Brigada kod Gornjeg Vakufa. Pred večer 7. februara stigli smo u Stab Brigade, u selo Dobrošin.

POHVALA VRHOVNOG KOMANDANTA

Sredinom januara 1943. sa prostora Travnik, Donji Vakuf i Jajce krenule su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada u dolinu rijeke Bosne sa zadatkom da prekinu saobraćaj na pruzi Sarajevo — Bosanski Brod i oslobode pojedina mjesta. Zadatak 1. 2. i 3. bataljona 10. hercegovačke brigade bio je zauzeti Žepče, porušiti mostove i uništiti željezničku prugu u što većoj dužini.

Maršujući dva dana sa Vlašića, iz Mudrika u selo Kovačeviče, pa do sela Ugodnovića po dubokom snijegu i velikoj studeni, preko planinskih prevoja, rijeke Ugar i njenih pritoka, borci Mostarskog bataljona su se dosta namučili. Jednodnevni odmor u Ugodnovićima dobro je došao našem Bataljonu. Izvršeno je izviđanje i prikupljeni su podaci o neprijatelju. U selu Blatnici održan je sastanak u Štabu Brigade, na kojemu je podnesen izvještaj o borbenoj gotovosti bataljona, dogovoren način napada i razrađen zadatak svakog bataljona u napadu na Žepče.⁷¹

Mostarski bataljon činio je desnu kolonu sa zadatkom da likvidira spoljnu odbranu, da nastupa ka centru grada i Željezničkoj stanici, s ciljem da uništi lokomotive, vagone i stanicu sa svim uređajima, te da se obezbjeđuje od Zenice. Lijevu kolonu činio je 1. bataljon sa zadatkom da likvidira bunker i poruši željeznički most na rijeci Bosni, i dijelom snaga sadjejestvuje Mostarskom bataljonu u napadu na grad. Naš 2. bataljon obezbjeđuje napad iz pravca Zavidovića i dijelom snaga upada u grad.

U popodnevrim časovima Mostarski bataljon je krenuo iz sela Jabučice na zadatak i noću 18/19. januara stigao pred spoljnu odbranu Žepča. U prethodnici Bataljona nalazio se vod Spire Savića iz 2. čete. Vod je naišao na četiri seljaka, od kojih su dvojica imala puške, a dvojica sjekire, razoružao ih, te ih uzeo za vodiče. Naša 2. četa, na čelu sa komandantom Ljubom Miljanovićem i komesarom Sabrijom Pužićem, nešto ranije od predviđenog vremena za opšti napad, u 22 sata, podišla

je bunkerima, pravljenim od dasaka i šiblja sa nabijenom zemljom. Našavši se pred jednim bunkerom, ne čekujući signal za napad — pucanj iz topa »Krnje« — borci su bacili šinjele na žice i upali u bunker, gdje su zarobili šest iznenađenih domobrana i zaplijenili puškomitraljez i pet pušaka. Odmah zatim pucanj iz »Krnje« označio je opšti napad. Nastala je jaka pucnjava. Među zarobljenicima u bunkeru nalazio se domobran, koji je u susjednom bunkeru imao brata, i po naređenju komandira čete Miljanovića počeo ga je dozivati: »Omere, zarobili su nas partizani, nisu nam ništa učinili, predajte se i vi!« Posada drugog bunkera prestala je pucati i predala se, a zatim se predao i treći bunker. Četa je zarobila oko 20 domobrana i zaplijenila tri puškomitraljeza, dvadesetak pušaka i dosta municije. Vrata za upad u Zepče bila su otvorena.

I sa ostalog dijela odbrane neprijatelj se predavao ili je bježao u grad. Naša 1. i 2. četa su u kolonama, formiranim po vodovima, gonile neprijatelja. Nastupanje do Željezničke stanice išlo je relativno brzo uz pomoć mještana, koji su bili vodiči. Domobrani su se predavali grupno s položenim oružjem na zemlju i uzdignutim rukama, ili su izlazili iz kuća gdje su se bili sklonili.

Vod Mehmeda Trbonje upao je u Poštu, razoružao desetak domobrana, među kojima su bili jedan oficir i dva podoficira, naoružani automatima. Svoje puške odmah su zamijenili automatima Trbonja, Laća i Rifat.

Naša 3. četa obezbjeđivala je napad na Zepče iz pravca Zenice, rastavljala željezničke šine i bacala ih u korito rijeke Bosne, a dijelom snaga napadala je na grad i spojila se sa 1. i 2. četom na Željezničkoj stanici. Likvidirana je odbrana stanične zgrade i zarobljeno dvadesetak domobrana. Na kolosijecima je bilo oko 60 vagona, među kojima i kompozicija iza čije su se lokomotive nalazila dva blindirana vagona. Grupa boraca 2. čete prišla je blindiranom vozu te, pozivom na predaju i brzom paljbom po vagonima, posadu prisilila na kapitulaciju. Posada je bez oružja iskakala iz vagona. U njoj je bilo ustaša, koje su domobrani prokazali. Nakon saslušanja ustaše su strijeljane. Brzo je pokupljeno oružje sa municijom i demontirana dva teška mitraljeza.

Grupa boraca, na čelu sa Omerom Maksumićem, oparala je šine na obližnjoj okuci, a Mladen Balorda je predložio da se u lokomotivi naloži vatra. Kada je para dostigla maksimalan dozvoljeni pritisak, Mladen je pustio lokomotivu u pokret. Čim se voz ubrzao, Mladen je iskočio. Stigavši na okuku, voz se survao u korito rijeke Bosne. Bilo je to u samo svanuće. Jedna kompozicija, namijenjena za Njemačku, pre-

vozila je duhan, suhe šljive i orahe. Naši su uzeli koliko su mogli ponijeti, svi su vagoni potom zapaljeni, zajedno sa zgradama i skladištima na Željezničkoj stanici. Kasnije su zapaljene i zgrade Suda i Sreskog načelstva.

U gradu su se susreli borci našeg 1. i 2. bataljona i grad očistili od neprijatelja. U zoru je grad oživio, a mještani su se utrivali u gošćenju boraca. Osvanule su parole po zidovima: »Živjela KPJ«. »Živio drug Tito-« i si. Otpočela je evakuacija zarobljenika, oružja i hrane iz zgrada koje su bili zaposjeli domobrani i iz trgovačkih radnji. Dio bataljona se snabdio domobranskom odjećom i cipelama.

U jednoj radnji bilo je dosta šećera. Ušla je grupa boraca 1. bataljona. Da bi se našalio, Laća im je ponudio nekoliko fišeka šećera, a rance im natrpao garbidom. Tek nakon nekoliko dana ta je šala izazivala smijeh među borcima. Gaćani su se ljutili što im nije stavio bar so, a ne garbid koji su morali baciti.

Vodnik Aco Alagić, Fadil Numić, Milorad Pikula i komesar čete Sabrija Pužić još u toku noći ušli su u jednu gostionicu i zatražili vode. Gostioničar im je nasuo po čašu vina, zatim raspalio flašom u lampuj i počeo bježati. Naši su opalili za njim nekoliko metaka, ranili ga i prišli mu skupa s nekim mještanima, koji su rekli da je ustaški koljač. Vlasnik gostionice koju je on držao bio je Srbin. Jednim metkom dokrajčen mu je život.

Vod naše 2. čete hapsio je ustaške saradnike, koje su mještani optužili. Nakon suđenja desetak ih je strijeljano, među njima i ustaški tabornik.

Naš 1. bataljon, uz pomoć topa »Krnje«, pokušavao je da likvidira betonski bunker pored željezničkog mosta na rijeci Bosni, ali nije uspio, jer su prilazi bunkeru bili potpuno očišćeni od grmlja i drveća, te je okolina bila brisani prostor.

Glavnine 1. i 2. bataljona vodile su borbu sa domobranima, ustašama i Nijemcima, koji su stigli vozom iz Zavidovića. Neprijatelj je nakon oštredorbe prisiljen na povlačenje.

Naš Bataljon je sa dijelovima 1. i 2. bataljona vršio evakuaciju hrane, odjeće! obuće, štofova i platna.

U toku dana bataljoni su se povukli iz grada prethodno zapalivši sva ustaška nadleštva u gradu.^{7'''}

Prilikom evakuacije Zepča zarobljeni domobrani nosili su sanduke municije, bombi i dio oružja. Na jedna kola bile su natovarene puško koje su kasnije uništene jer ih nije imao ko nositi.

Mostarski bataljon je imao trojicu lakše ranjenih drugova.

U noći 20/21. januara naši su se bataljoni povukli na Vlašić, gdje su se nekoliko dana odmarali. Stab Brigade povukao je od boraca zaplijenjene mašinke, a Trbonja, ljut, nije htio da ponovo uzme pušku, već je s pištoljem i bombama nastavio ratovati do napada na Prozor, kad je bio teško ranjen.

Komandant 3. divizije, telegramom 19. januara 1943, izvijestio je, pored ostalog, Vrhovni štab: »Hercegovačka zauzela Žepče, zarobila 150 domobrana i ustaša. Zaplijenjeno 150 pušaka, više teškog i lakog oružja, 100 hiljada metaka, oklopni voz i 60 vagona . . . Ističem hrabrost Hercegovačke, naročito Mostarskog bataljona.«⁷⁰

Nakon nekoliko dana Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« javila je o uspjehu naših jedinica u napadu na Žepče, a Vrhovni komandant svojom naredbom pohvalio je Mostarski bataljon. Ta naredba izazvala je i ponos i obavezu boraca da se opravda dato priznanje, što nas je podsticalo sve do oslobođenja zemlje.

Zauzimanje Žepča bila je prva veća pobjeda naše Brigade, čiji su bataljoni položili ispit na sadjejtstvu u oslobađanju grada, što će imati vidnog odraza i u narednim borbama.

Sa Vlašića Brigada se prvih dana februara prebacuje u širi rejon Gornjeg Vakufa. Na svom putu bataljoni likvidiraju manja neprijateljska uporišta i rastjeruju ustašku miliciju po selima. Jedinice naše Brigade su se smjestile oko gornjeg toka rijeke Vrbas, gdje su otpočele pripreme za napad na Prozor. Upravo tada stigla je vijest da je kod Staljingrada kapitulirala 6. njemačka armija, što je popraćeno pjesmom i pucnjavom.

Na putu s Vlašića prema gornjem toku Vrbasa Mostarski bataljon je prenoćio u Zijamet, gdje su ga mještani prihvatili s radošću. Borce su ugostili i darivali u znak zahvalnosti što im je Bataljon spasio zaseoke od ustaškog pokolja i paleža prošlog oktobra.

OSLOBOĐENJE PROZORA

Dolasku nas kursista iz Bihaća u Stab Brigade obradovali su se naši drugovi, koji su nas potom upoznali, sa djejtstvirna Brigade u našoj odsutnosti. Isticali su uspješan napad na Žepče i da je Mostarski bataljon

pohvaljen od Vrhovnog štaba zbog svoje smjelosti, hrabrosti i brzog upada u grad. To me činilo ponosnim. Cedo Kapor, komesar Brigade, upoznao je nas Mostarce sa stanjem u našem Bataljonu naglašavajući potrebu intenzivnog rada za dalje učvršćenje discipline, vojničkog i drugarskog odnosa u Bataljonu, što se ujedno odnosilo i na Brigadu kao cjelinu. Predstojalo je naše nastupanje za Hercegovinu i Crnu Goru. Pohvalno se govorilo o borbenosti našeg Bataljona. Hasan Bubić, Vlatko Lazarević i ja krenuli smo u naš Bataljon koji se nalazio u selu Seoci. Franc Novak ostao je u Štabu Brigade, jer je raspoređen na dužnost zamjenika komesara 5. bataljona. I ostali drugovi krenuli su u svoje jedinice.

Moj susret sa drugovima Milošem Kovačevićem i Acom Babićem u Štabu Bataljona bio je srdačan. Detaljno su mi pričali o borbama koje je Bataljon vodio, njegovim uspjesima i gubicima.

Dani odmora bili su programski ispunjeni u četama, Pratećem vodu i prištapskim jedinicama. Održavani su partijski i skojevski sastanci i četne konferencije, na kojima smo se kritički i samokritički osvrtni na svaki propust pojedinca, grupe i jedinice, posebno starješina, s obzirom na njihovu ulogu u toku borbi. Većina starješina, od desetara do komandira čete, zbog ličnog primjera, svrstavali su se među bombaše i jurišali u prvim redovima, često ginući.

Proučavani su najnoviji politički materijali sa I zasjedanja AVNOJ-a, naše prve narodne skupštine. Upoznali smo se sa situacijom na istočnom frontu i radovali se pobjedama Crvene armije. Pratili smo tok IV neprijateljske ofanzive kod nas u izuzetno oštrim i krvavim borbama u Lici, Baniji, Kordunu i Bosanskoj krajini, koje su vođene u teškim zimskim uslovima. Uspjesi naših jedinica i spremnost naroda da nam u svemu pomogne mobilizatorski su djelovali na borce Bataljona. Svi smo razvijali samouvjerenost da ćemo biti među prvima u bici za ranjenike, na putu za Hercegovinu, i dalje.

U jedinicama je svakodnevno održavana vojnička obuka, posebno organizacija i izvođenje napada, način podilaženja i likvidacija bunkera, pri čemu su iznošeni primjeri i iskustva iz ranijih borbi. Provođena je obuka gađanja i upotrebe ručnih bombi svih vrsta, kojima je raspolagao neprijatelj, takmičilo se u brzini rastavljanja i sastavljanja mitraljeza i pušaka i si. Bataljon se uvojničavao i učvršćivala se disciplina, red i organizacija rada.

Pranje, kupanje, parenje i krpljenje bili su svakodnevna briga našeg ljekara Alberta Altarca Cina, bolničarki i ostalih naših drugarica, ko-

kera. U gradu se mora energično nastupati i povezivati sa ostalim našim jedinicama koje prodru u grad.

Štab našeg Bataljona dao je zadatke četama i Pratećem vodu koristeći se iskustvima iz dosadašnjih borbi, o kojima smo raspravljali na konferencijama i vojničkoj obuci proteklih dana.

U toku 15. februara održane su četne konferencije i analizirani su postavljeni zadaci. Zaključeno je da svaka četa, vod i desetina izvršava zadatke uz punu inicijativu svojih komandi i- komandira vodova i desetara. Posebno su ponovljeni principi uličnih borbi. Naređeno je da grupe i jedinice koje se probiju u grad odmah zapale pojate ili stogove sijena, te da se jedinice, još u selu, snabdiju sjekirama i drugim prikladnim alatom za sječenje žice. Opšti napad na Prozor otpočeće noću 15/16. februara u 21 čas artiljerijskom pripremom.

Vođama bombaških grupa Mustafi Ćemaloviću Ćimbi, Mehmedu Trbonji i Hasanu Zahiroviću Laci dozvoljeno je da izaberu najboljeg mitraljesca iz svoje čete, koji će ih štititi prilikom podilaženja bunkerima. Kad je Rifat Frenjo čuo za tu odluku, prišao je Mehmedu Trbonji i tražio da mu bude mitraljezac pratilac njegove bombaške jedinice. Trbonja je odbio Frenju govoreći: »Znam ja tebe, otići ćeš naprijed, ispred svih nas, a nama šta bog da, ostani u četi!« Nastala je prepirka između njih dvojice. Frenjo se zaklinjao da će ih samo pratiti, ali mu ništa nije pomoglo, Trbonja je ostao pri svome, a Frenjo se tužan povukao u stroj čete. Za pratioca svoje grupe Trbonja je izabrao Irfana Catovića, koji je bio pravi majstor u korištenju svog puškomitraljeza.

Rano smo ručali i krenuli uz potok Dragočinu ka selu Mejniku, a zatim na polazne položaje padina Debelog brda i Kruške glave, gdje smo stigli u sumrak. Osmatrali smo italijanske položaje i moguće pravce prilaza vršeći posljednje dogovore za napad. Noć je bila vedra i hladna. Vrijeme za početak napada sporo je odmicalo.

Pred polazak u napad komandant Bataljona Kovačević postrojio je bombaške grupe i naredio im da zadatak moraju po svaku cijenu izvršiti — likvidirati tri bunkera na pravcu nastupanja da bi Bataljon ušao u grad. Nakon toga prišao sam drugovima i rekao im: »Vjerujem da ćete zadatak uspješno izvršiti, ali ne želim da vas ujutro nađemo po žicama oko bunkera.« Pozdravili smo se i razišli, a odmah zatim jedinice su krenule na zadatak.

Kad je naša artiljerija otpočela tući neprijateljsku artiljeriju na Musali, a kasnije i sam grad, čete su podilazile bunkerima u malim kolonama. Svjetleće rakete i uraganska vatra iz bunkera dočekala nas je na

brisanom prostoru i prikovala za zemlju. Noć je prolazila u prepucavanju. Pokušavali smo u manjim grupama prići bunkerima, ali se sve završavalo na žicanoj ogradi. Prilaz bunkerima bio je nemoguć. Povremeno su nas tukli artiljerija i minobacači, kao i ostale jedinice koje su napadale Prozor. Na sektoru 1. dalmatinske brigade u toku napada sijevale su bombe i vatra se prenosila ka gradu. Vidjeli smo njihovo uspješno nastupanje i slamanje neprijateljske odbrane. Na sektoru 5. crnogorske brigade sijevale su bombe i neprekidno su se čuli mitraljeski rafali, ali vatra nije odmicala u grad, kao ni kod nas.

Kasno, poslije ponoći, u gradu, ispred nas, planule su dvije pojate, što je bio znak da su naši ušli u grad. Stigla je vijest da je Mehmed' Trbonja teže ranjen, dok je Ahmić Fočanin poginuo na žicama pred jednim bunkerom.

Grupu, koja se skupila pred jarugom, sačinjavali su većinom drugovi iz bombaških grupa:

MLADEN BALORDA,
IRFAN ĆATOVIĆ,
MUSTAFA ĆEMALLOVIĆ CIMBA,
RIFAT FRENJO,
ABDULAH LUGIĆ,
RISTO MARIC,
FADIL NUMIĆ,
OMER SADIKOVIĆ,
MEHMED TRBONJA i
HASAN ZAHIROVIĆ LAĆA.

Kako su se skupili teško je reći. Oni su bili predvodnici bombaških i jurišnih grupa, u to vrijeme gotovo svi starješine po četama, od desetara i vodnika do zamjenika komandira. Kretali su se jarugom kojom je tekla voda, a sa strane je zemlja bila smrznuta. U nabacanom granju i bodljikavoj žici napravili su rupu i, puzeći, provlačili se prema gradu. Kad je Trbonja, sav mokr, izašao iz jaruge i našao se na ledini, zahvatio ga je mitraljeski rafal i ranio u koljeno i kuk. Lugić i Ćatović iznijeli su Trbonju do bataljonskog položaja, gdje mu je bolničarka Nada Bajat previla rane. Kad su Trbonju stavili na nosila da bi ga odnijeli do hirurške ekipe, prelazeći preko plotu, prečke na nosilima su pukle, Trbonja je pao psujući Nadu da je probrala tanke prečke kako bi bila lakša nosila. Kasnije je dr Isidor Papo obradio Mehine rane i nogu mu stavio u gips.

Nakon Mehinog ranjavanja ostatak grupe je produžio jarugom u Prozor. Zapalili su prve dvije pojate na koje su naišli, a zatim se istim putem vratili nazad, u sastav Bataljona.⁷⁷

Pred zoru, po naređenju Štaba Brigade, povukli smo se u zaseoke. na polazne položaje na prilazima Prozoru, ostavivši male grupe za obezbjeđenje i osmatranje neprijatelja. Bili smo postićeni i tužni zbog našeg neuspjeha. Komandama četa naređeno je da se borci osuše, odmore, nahrane i pripreme za novi napad na Prozor. Drugovi iz obezbjeđenja u toku dana javljali su da fašisti uz vrisku povremeno gađaju mrtvog Ahmića na žici. dajući nam valjda na znanje kako ćemo se provesti ako pokušamo opet napasti, i ne sluteći da ćemo im se za taj postupak grdno osvetiti.

U Štabu Bataljona izvršili smo analizu našeg neuspjeha. Pozvali smo Lacu, Lobru i Ćimbu, koji su prošle noći s drugovima ušli u Prozor. Oni su tvrdili da cio Bataljon može ući u Prozor, da su napravili prolaz kroz nabacano granje i žicu iako ima mina koje se pažljivo mogu mimoići. Dakle. Bataljon treba proći kroz »iglene uši«, kao što su oni. u grupama po 4—6 boraca, upadali u neprijateljske magacine u Sjevernom logoru u Mostaru i iznosili oružje, municiju, odjeću i hranu, iz okupatorskih i domobranskih skladišta. Prihvatili smo njihov prijedlog i kasnije ga iznijeli komandantu i komesaru Brigade. Šegrtu i Kaporu. kad su došli u obilazak Bataljona. S našim prijedlogom oni su se odmah složili.

Poslije podne, na kratkim četnim konferencijama, borcima su izneseni uzroci našeg neuspjeha prošle noći. Rečeno im je da ćemo iduće noći sa cijelim Bataljonom ući u Prozor jarugom, kuda su prošli Laća i drugovi, i da će nam se pružiti prilika da se iskupimo za neuspjeh i da osvijetlamo obraz Bataljonu. Odmah je nestalo pokunjenosti. nastao je žagor. Svi smo se razveselili, uvjereni, što ćemo svoj dio zadatka sigurno izvršiti. Ostalo je da čekamo naređenje za napad.

U toku dana navukli su se oblaci i pred večer je počela padati sušnježica. Noć je bila tamna i čulo se među našim borcima uz smijeh: -Got mit uns« (»Bog je s nama«), što je pisalo na opasačima njemačkih vojnika. Što je noć bila tamnija, to je crnje bilo za neprijatelja, na kojeg su partizani napadali, jer se gotovo sve u noćnim napadima svršavalo ručnim bombama.

Štab Brigade bio je u blizini našeg Bataljona i oko 21 čas pozvan je naš Štab. Cim smo ušli i pozdravili se. komandant Brigade Šegrt je izdao naređenje: »Drug Tito je naredio da se Prozor noćas mora zauzeti. Opšti napad 3. udarne divizije počinje u 23. časa. Krenite što prije sa Ba-

taljonom istom jarugom kuda su sinoć ušli vaši u grad. Bez metka uđite u grad sa cijelim Bataljonom. Zauzmite komandu, likvidirajte sve gdje naiđete na otpor u gradu i iznutra napadnite artiljeriju i bunkere. Štab Brigade i 2. bataljon obavezno će ući u toku noći u Prozor. Ako bude potrebno, borbu nastavite i po danu.» Dobili smo vrlo kratku pisanu zapovijest i pozdravili se uz povike: »Do viđenja u Prozoru!«

Skoro trčeći krenuli smo ka četama koje su već, preko kurira, bile obaviještene da se sprema za pokret. Bataljon je čekao postrojen na jakoj kiši i susnježici. Naš raniji sektor napada preuzeo je 2. bataljon. Komandant Miloš saopštio je naredbu druga Tita. Uz pomoć ručne baterije pročitao sam zapovijest i tom prilikom rekao:

»Bataljon svoj zadatak mora izvršiti bez obzira na žrtve. Ostaće bar neko ko će pričati kako je bilo. Bolnica se mora spasiti, ranjenici i bolesnici moraju proći kroz Prozor.« Odmah zatim formirana je kolona: na čelu Štab Bataljona sa Lacom, Gimborn i Rifom, a zatim 1, 2. i 3. četa. Ostao je Prateći vod da teškim mitraljezom tuče bunkere od jaruge kojom ćemo se uvući u Prozor.

Kretali smo se relativno brzo, koristeći neravnine terena, do na oko 200 metara pred bunkerima. Kad smo ušli u jarugu, kojom je tekla voda, bilo je klizavo i stalno se padalo. Više smo klizili na turu i leđima nego hodali, odupirući se rukama, a često bili i iznad koljena u vodi na izlokanim dijelovima. Oteglo se naše provlačenje, minute su sporo prolazile, bile su duge kao da su sati. Svi smo šutjeli i znacima se sporazumijevali. Morali smo ući u grad neprimijećeni ili zauvijek ostati u jaruzi, iskapsijeni.

Prije početka opšteg napada čelo naše bataljonske kolone prolazilo je kroz prošireni otvor na žici i granju i rukama smo jedan drugom pokazivali kako prekoračiti žicu postavljene mine. Jaruga je prolazila između italijanskih bunkera, koji su bili iznad nas oko 25 metara i na udaljenosti, lijevo i desno od jaruge, oko 75 metara. Mogli smo pratiti mitraljesku i pušчанu vatru iz bunkera i čuti dozivanje branilaca. Povremeno su svjetleće rakete osvjetljavale okolinu. Jaruga kojom smo se kretali bila je dovoljno duboka i nalazili smo se u mrtvom uglu u odnosu na braniocce. Italijani nisu ni slutili da će se kroz jarugu partizani uvući u grad, jer bi je bar osmatrali ili patrolama kontrolisali. Sve što su učinili za zaštitu bilo je nabacano granje povezano bodljikavom žicom sa nekoliko protivpješadijskih mina. Puzeći i klizeći jarugom, nikome od nas nije ni palo na um da se ispravi, jer bi bio osmotren i ubijen, a time bi otkrio

i ostale. Po izlasku iz jaruge u šljivik u blizini džamije ispod Musale svaki je od nas odahnuo jer se našao na tvrdom tlu.

Nedugo nakon početka opšteg napada Bataljon se prikupio. Imali smo priliku da osmatramo kretanje patrola po gradu. Izdat je zadatak četama: 1. i 2. četa da krenu kroz grad, likvidiraju komandu i italijanska uporišta, spriječe neprijatelju izlaz iz grada i povežu se sa Dalmatincima, a napad na bunkere s leđa i artiljeriju na Musali da izvrši 3. četa. Sa svakom četom bio je po jedan član Štaba, a komandant i ja kretali smo se sa 2. četom.

Krenuli smo svako na svoj zadatak. Sa 1. i 2. četom pošli smo u gornji dio grada zvani Varoš, a zatim krenuli ka čaršiji i zauzeli Osnovnu školu, Staru opštinu, Katastarsku upravu, Sresko načelstvo i Sud, a dijelom snaga izbili na Ponir i spojili se sa Dalmatincima oko 3 sata izjutra. Prilazeći komandi, Rifat Frenjo je prethodno nožem likvidirao stražara, koji se kretao ispred ulaza, bacivši mu se na leđa i svalivši se s njim na zemlju. Odmah smo upali u hodnik i u sobe ubacili bombe. Nastao je jauk i metež. U sobama, u koje smo upadali, mrtvi i ranjeni bili su na podu, a živi su se s rukama uvis predavali, izbezumljeni, dršćući od straha. Pokupljeno je oružje. Preživjele i ranjene prikupili smo u jednu sobu i ostavili pod stražom. Iz telefonske centrale, preko jednog italijanskog podoficira, izdavano je saopštenje posadama u bunkerima da smo likvidirali komandu i da ih pozivamo na predaju.

Napolju se razbuktavala vatra iz pojata koje su naši borci zapalili čim smo upali u komandu. Krećući se kroz sokake i voćnjake, predvođeni borcima iz Prozora, kojih je bilo po nekoliko u svakoj našoj četi, nailazili smo na manji otpor grupica neprijateljskih vojnika, koji su pretrčavali kroz noć ne znajući kuda će. Ispred sebe čistili smo prostor bombama i vatrom iz oružja uništavajući protivnika. U opštem košmaru panika je sve više zahvatala fašiste. Ulice su prekrivali leševi i razbacano oružje, a sretni su bili oni koji su se predali. Glavnom ulicom pretrčavale su grupe ili grupice neprijateljskih vojnika bježeći pred Dalmatincima i Crnogorcima. Na izlazu iz Prozora dočekivala ih je naša 1. četa, koja se smjestila po kućama i u zauzetim ustanovama, odakle je bombama i mitraljeskom vatrom kosila bjegunce.

Na sektoru 1. dalmatinske brigade, nakon početka napada, pucnjava i bljesak bombi preneseni su u grad vrlo brzo i naša 1. četa uhvatila je vezu s njom, a time je bio zatvoren izlaz iz Prozora ka Rami. U toku borbe iz grada se izvukla kolona tenkova i kamiona i otišla u pravcu Rame.

Komandant 3. udarne divizije Pero Četković, izvještavajući Vrhovni štab 17. februara 1943, na osnovu podataka u 4 časa izjutra, pored ostalog, piše: »Konjički bataljon Hercegovačke brigade također je upao u grad . . . Na sektoru ove brigade neprijatelj daje otpor još iz kule i sreskog načelstva . . .«,⁷⁸ Međutim, mi smo promijenili ime bataljona u Mostarski juna 1942. godine, nakon četničkog puča, a Sresko načelstvo zaposjela je 1. četa našeg Bataljona izjutra u 3 sata i odatle, skupa sa Dalmatincima, tukla fašiste u bježanju. Sa osmatračnice komandant je vidio vatru, ali je ona bila iz naših mitraljeza, pušaka i bačenih bombi.

Naša 3. četa likvidirala je oko 1 sat poslije ponoći bunker iznad jaruge, iz kojeg su gađali mrtvog Ahmića, i bombama pobila svu njegovu posadu. Drugovi, koji su Ahmića skinuli sa žice, pričali su da je sav bio izrešetan, kosti polomljene a glava formalno raznesena. Na likvidiranom bunkeru uspostavljena je veza sa našim 2. bataljonom, koji je nastavio uništavanje ostalih bunkera prema tvrđavi, nakon čega je i on ušao u Prozor. Četa je zatim krenula ka Musali. U međuvremenu neprijateljski topovi na Musali su se ušutjeli i naši borci su mislili da se neprijateljska artiljerija premješta ili povlači. Komandir čete Ljubo Miljanović i komesar Marko Soljić dogovorili su se da Marko s jednim vodom izvidi šta se na Musali događa. Marko je usput naišao na kolonu koja se kretala prema gradu. Lozinkom su se brzo sporazumjeli, bili su to borci 5. crnogorske brigade, koji su na juriš likvidirali neprijateljsku posadu i zaplijenili topove na Musali. Obradovani susretom, grlili su se i čestitali jedni drugima, Crnogorci su nam čestitali brz ulazak u grad, a naši njima zaplijenjene topove.

Naši borci pronašli su pekaru i vrućim hljebom, mesnim konzervama i sirom dobro smo se okrijepili. Neposredno pored pekare nalazila se italijanska bolnica, u kojoj je bilo oko 20 ranjenika iz borbi prošle noći. U bolnicu je ušla grupa naših boraca na čelu sa Lacom. Salko Zebić je uzeo foto-aparat prvi put u životu u svoje ruke i uspio ga otvoriti. Pošto ga nije znao zatvoriti, počelo je izrugivanje i smijeh na račun našeg »foto-reportera«, koji je nato foto-aparat zavitlao u potok.

Svitalo je. Iz pojedinih bunkera pod bijelim platnima predavale su se posade i u malim kolonama silazile u grad. Stara kula na Gradini posljednja je likvidirana uz pomoć haubice koju su dovukli Crnogorci. Prozor je bio oslobođen oko 8 sati. Po ulicama smo se grlili i ljubili sa borcima ostalih jedinica naše Divizije. Došao je i komandant Brigade Vlado Šegrt i čestitao nam na izvršenom zadatku. Uskoro je to učinio i komandant 5. crnogorske brigade Sava Kovačević s uzvikom: »Alal vam vjera,

junaci, prvi ste ušli u grad!« Šegrt je bio presretan i ponosan na Bataljon. Hvatalo se kolo, pjevalo se i svi smo cvali od sreće. Centralnoj bolnici sa ranjenicima i bolesnicima bila su otvorena vrata u dolinu Neretve. Očekivao se napad neprijateljske avijacije te nam je naređeno da što prije prikupimo Bataljon i gonimo neprijatelja do sela Luga, a zatim krenemo na odmor u selo Duge.

Stigla je i naša bataljonska komora sa četnim komorama. Natovarili su konje izabranim artiklima iz bogatih italijanskih skladišta hrane: brašnom, rižom, makaronima, solju, sirom, konzervama i sapunom. Ubojna komora tovarila je sanduke s municijom i ručnim bombama. Ona se povećala za nekoliko mazgi, od kojih je svako zazirao zbog njihovog ritanja i ubojitih kopita. Iz skladišta je borcima data po jedna košulja i par donjeg veša, a cokule i ostala odjeća uzimale su se po potrebi. Da nije bilo titovki sa petokrakim zvijezdama, onako preobučeni ličili bismo na italijansku jedinicu.

Borci su, svi do jednog, nabavili torbice i napunili ih bombama, a pojedinci su zamijenili puške. Cete su popunjene sa desetak lakih mitraljeza tako da je svaka desetina sada imala svoj puškomitraljez, a pojedina i po dva.

Ubojna moć Bataljona se znatno povećala.

Dogodilo se pravo čudo. Komandiri četa podnijeli su izvještaje da niko od naših boraca nije poginuo u uličnim borbama. Ranjeni su Mladen Balorda, Ahmet Pintul i Risto Marić. Likvidirali smo oko 75 i zarobili oko 50 neprijateljskih vojnika. Rečeno je da je nemoguće istaći pojedince i grupe, svi su bili junaci i prosto se takmičili ko će bolje i brže obaviti zadatke.

Kad smo izašli iz Prozora, povelili smo i zarobljene Italijane. Duž desne strane puta sretali smo grupe Italijana, šćućurcne u šibljju. Na naše pozive silazili su izbezumljeni od straha i tako se počela formirati kolona novih zarobljenika, koja se do sela Duge povećala na oko 150 oficira, podoficira i vojnika. Naši borci opazili su jednog bjegunca koji je grabio kroz šumu ne osvrćući se na pozive za predaju. Nekoliko boraca ga je gađalo, ali bez uspjeha. Komesar čete Šefik Obad naredio je da prestanu pucati, zatim je kleknuo, nanišanio i opalio — i bjegunac je pao. Poslije se ustanovilo da je bio žandar NDH. Obad je bio izuzetan strijelac, rijetko je pucao, gotovo uvijek bez promašaja. Nosio je naočale i njegovo gađanje borci bi obično popratili: »Opet Coro nekog sravni sa zemljom.«

U selu Duge kasno poslije podne rasporedili smo se po kućama. Većina je odmah zaspala. Intendanturi je naređeno da obezbijedi dobar pilav

i po dvije pite na desetinu. Alija Kreso je pravio halvu, Marko Šoljić ga je posmatrao, a kad je halva bila gotova, ponudio je Marka i pitao kako mu se sviđa. Marko je odgovorio: »Gospe ti, da u ovoliko masla i šećera staviš balegu, a ne šaku brašna, čovik bi u slast pojeo.« Kasno u noć večera je bila zaslužena gozba, zajedno s ukućanima jelo se i veselilo. Ipak, legli smo ranije jer, đavo ne spava, može li već sutra zorom uslijediti naređenje: »Pokret!« Naši dobri domaćini činili su sve da nam ugode. Ni stare nene Muslimanke nisu se krile od partizana, jer su nas smatrale svojom djecom. Ljudi su ponovo pričali o zlodjelima Italijana i četnika u prošlogodišnjoj italijansko-četničkoj ofanzivi i divili se našoj pobjedi u Prozoru.

Iduće noći, u selu Duge, prilikom pokušaja bjekstva dvojice zarobljenika, poginuo je Omer Maksumić Tarzan, koji je trčao za bjeguncima. Naši borci, ne znajući da je Omer za njima, ubili su svu trojicu. Omer je bio podveleški gorštak, pravi džin, izuzetne lične snage, skroman i nadasve voljen drug, koji je uvijek želio pomoći. Svojom hrabrošću služio je za primjer, a nikad i nigdje to nije isticao. Prilikom razoružavanja Podveležja u proljeće 1942. godine Omer nije dao pušku, već je pošao u partizane.

U izvještaju Štaba 3. udarne divizije, upućenom Vrhovnom štabu, navodi se da je u Prozoru poginulo 220. a zarobljeno 280 Italijana, dok su naši gubici bili: 23 poginula. 30 teže i 78 lakše ranjenih boraca.⁷¹

OD PROZORA DO PRELASKA NERETVE

Izjutra rano zarobljeni Italijani upućeni su u Centralnu bolnicu, gdje su preuzeli nošenje naših teških ranjenika, i bolesnika, koji se nisu mogli kretati ni jahati na konjima u marševskim kolonama.

Nakon odmora i obilatog doručka bataljonska kolona je krenula iz sela Duge u selo Slatinu, koje se nalazi u blizini ušća Rame u Neretvu. Po oblačnom i prohladnom zimskom danu, sigurni da nas neprijateljska avijacija ne može bombardovati, kretali smo se prilično brzo. Razmišljali smo ili međusobno pričali o proteklim danima, ponosni i veseli na zajednički i vlastiti uspjeh u bici za Prozor. Kod Marine pećine vidjeli

smo rezultate zasjede našeg 1. bataljona. Ramski odred i 4. bataljon obezbjeđivali su zasjedu 1. bataljona i zaposjeli obližnja brda i puteve organizujući zasjede u cilju sprečavanja neprijateljskog pojačanja prozorskom garnizonu iz pravca Rame i Jablanice. Prvi bataljon organizovao je uspješnu zasjedu u uskom kanjonu rijeke Rame, u blizini Marine pećine, spustivši se na samu cestu uz obližnje litice i brežuljke koji su je nadvisivali. Bataljon je pregradio cestu improvizovanim zidom od nabačenog kamenja i sačekao bjegunce iz Prozora. Položaj 1. bataljona bio je takav da je bilo nemoguće povući se iz te rupe u slučaju neuspjeha. Odluka je bila: »Mi ili oni, neprijatelju se prolaz ka Neretvi mora zatvoriti.«

Slika je bila stravična za »junake divizije 'Murde'«, koji su uspjeli pobjeći iz Prozora prije nego što je naš Bataljon sa Dalmatincima zatvorio izlaz i cestu iz Prozora za Ramu. Cesta i rijeka Rama bile su prekrivene neprijateljskim leševima, razbacanim oružjem i municijom. Bilo je blokirano oko 20 kamiona, od kojih su neki stajali na cesti nabijeni jedan uz drugi, a nekoliko ih je sletjelo s puta i prevrnuo se u rijeku. Pet čelnih tenkova zastali su jedan za drugim pred pregradnim kamenim zidom.

Naišavši na pregrađenu cestu, neprijateljska kolona se zaustavila, i po njoj je osuta mitraljeska i puščana paljba. Vojnici su iskakali iz kamiona, ali su pri tom zasuti ručnim bombama. U panici, bježeći na sve strane, pa čak i u rijeku, fašisti su pokušavali spasiti gole živote, ali su bili košeni vatrom naših boraca. Mnogi su našli smrt u talasima nabujale hladne planinske rijeke. Za stijene i granje drveća zakačili su se mnogi leševi i njihali u vodi. Mrtvi na cesti i oko nje bili su u svim mogućim položajima, obliveni vlastitom krvlju. Teško ih je bilo gledati. Oni su sa svojim četničkim slugama izvršili pokolj nad narodom i paljenje sela u prozorskom, jablaničkom i konjičkom kraju za vrijeme italijansko-četničke ofanzive prošlog oktobra.

Naša kolona jedva se kretala kroz taj krš. Sklanjali smo i odvlačili leševe u stranu da bi se stvorila staza za prolaz. Nakon prolaza kroz taj ljudski i materijalni kaos, kad smo se našli na čistom putu, cio Bataljon zapjevao je omiljenu pjesmu:

»Braniti svoj narod .
od fašista zlih,
to je sveta dužnost
partizana svih.«

Kasno poslije podne Bataljon je stigao u selo Slatinu i rasporedio se na odmor, uz neophodno obezbjeđenje patrolama prema Rami i staroj austrougarskoj kasarni, koju je zaposjelo stotinjak Italijana. Stab Bataljona i komande četa otišli su na jednu kosu iznad Rame, gdje smo zatekli drugove iz Štaba Brigade i štabove 1. i 2. bataljona sa komandama četa. Izvršena je podjela zadataka i dogovoren početak napada na Ramu. Doznali smo da je 18. februara 5. crnogorska brigada oslobodila Ostrožac, iz kojeg su branioi pobjegli u Konjic bez ozbiljnijeg otpora, dok ih je veći broj zarobljen. Noću, istog dana, naš 1. bataljon izvršio je neuspješan napad na naselje Ramu jer ga je tukla naša artiljerija, od koje su poginuli Milan Kukić, zamjenik komandanta bataljona, i Čamil Pašić, mitraljezac. Pred zoru 20. februara počeo je obuhvatni napad 1. i 2. bataljona na Željezničku stanicu i naselje Rama. Naš Bataljon dobio je zadatak da likvidira kasarnu, koja je stršila iznad željezničkog mosta preko Rame i putnog mosta preko Neretve, i da spriječi povlačenje neprijatelja preko mostova prema Rami i Jablanici.

Naša 1. četa prišla je kasarni, ali nije mogla mnogo učiniti. Kasarna je bila granitna višespratna zgrada sa puškarnicama od čeličnih ploča. Prilazi kasarni bili su brisani prostor, pa je bilo nemoguće prići i ubaciti ručne bombe ili postići neki uspjeh mecima iz puškomitraljeza i pušaka. U svitanje naši brigadni minobacači počeli su gađati kasarnu. Treća mina je direktnim pogotkom srušila limeni krov kasarne. Vojnici su iskakali iz nje bježeći prema željezničkom mostu ne bi li se uspjeli povući u selo Ramu. Kad su bili u trku preko mosta, Bataljon je osuo vatru iz mitraljeza i pušaka po bježećoj koloni te su pojedinci skakali s mosta na obalu i u rijeku. Većina je po prelasku mosta, u panici, počela bježati k obali Neretve, uz sporadičnu pucnjavu, i ne pomišljajući na predaju.

Sa Štabom našeg Bataljona bio je komandant Brigade Vlado Šegrt, koji je pratio i uticao na tok borbe iz prvih redova našeg borbenog poretka. Nakon rušenja krova na kasarni Šegrt i ja uputili smo se sa dva kurira prema njoj gdje smo zatekli našu 1. četvu kako međusobno dijeli zaplijenjeni sanduk pištolja. Šegrt se opravdano izvikao na starješine i borce, te im naredio da odmah pređu preko putnog mosta na lijevu obalu Neretve i spriječe Italijanima povlačenje preko mosta, što je četa i učinila.

Pod pritiskom 1. i 2. bataljona uskoro je počelo panično bježanje fašista, niz prugu, ka Jablanici. Dočekali smo ih vatrom iz svih oružja, linijski raspoređeni sa 2. i 3. četom i Pratećim vodom. Prešli smo u

juriš i gonili ih do obale Neretve, gdje su našli smrt pred cijevima naših boraca. Sve koji su vidjeli spas u prelazu Neretve preko putnog mosta dočekala je naša 1. četa mitraljeskom i puščanom vatrom. Pojedinci su skakali s mosta u Neretvu i većinom se podavili u njenim talasima i virovima. Željeznička stanica Rama je oslobođena, oko 10 sati prestala je pucnjava. U tim borbama pobijeno je oko 100 i zarobljeno oko 50 neprijateljskih vojnika, uz ogroman plijen: 4 tenka, 1 kamion, 120 pušaka, 8 teških i 14 lakih mitraljeza, 7 sanduka ručnih bombi i 50.000 metaka. Tom pobjedom, grleći se uz pjesmu, naša tri bataljona proslavila su čišćenje doline rijeke Rame i naše izbijanje na obalu Neretve. Naša 10. hercegovačka brigada izvršila je zadatak, uz male gubitke, nanijevši velike žrtve neprijatelju.⁸⁰

Nakon prikupljanja Bataljon je krenuo u selo Hudusko na odmor, gdje su održane četne konferencije i sastanci svih partijskih ćelija i skojevskih aktiva sa detaljnom analizom i kritikom svih propusta u borbama za Prozor i Ramu. Primljeni su novi članovi i kandidati u Partiju a omladinci u SKOJ. Bili smo zadovoljni postignutim rezultatima u proteklim borbama. Od zaplijenjena 4 teška mitraljeza »bređa« i »fiat« i dva minobacača formirana je Prateća četa, u čiju su komandu ušli: komandir Ljubo Miljanović, komesar Mustafa Temim, zamjenik komandira Omer Mrgan i zamjenik komesara Rade Salatić. Za komandira 2. čete postavljen je Mladen Balorda. a za njegovog zamjenika Ahmet Pintul.

Nakon večere i odmora, poslije ponoći, opet je formirana kolona. Bataljon je bio prethodnica Brigade. Preko Ostrošca i Celebića stigli smo u Idbar, da bi noću 21/22. februara napali četnike na Ljubini planini. Penjanje noću uz snijegom pokrivenu planinu bilo je mukotrpno. Konji natovareni sanducima minobacačkih mina i municijom propadali su u snijeg, te su borci preuzeli toware i pojedinci nosili po dvije mine a dvojica po sanduk municije. Naši orijentiri bili su četničke vatre po vrhovima planine. Kad se bataljonska kolona raščlanila, četne kolone su prešle u streljački stroj. Isturene bombaške grupe hitale su ka četničkim položajima. Bili smo dočekani puščanom paljbom njihovih straža. Cio Bataljon prešao je u napad uz prasak ručnih bombi i mitraljeskih rafala po četnicima koji su se grijali uz vatre na položajima ili u kolibama. Nastala je panika u njihovim redovima i bezglavo bježanje niz padine. Ostavljali su svoje mrtve i ranjene u lokvama krvi, bacali su rance, pojedinci i puške, da bi bili brži u spasavanju golih života. Naša je nevolja bila što su se mnogim borcima zamrzle puške i mitra-

ljezi na niskoj planinskoj temperaturi, čemu mnogi četnici mogu da zahvale da su ostali živi. Kako smo bili umorni od penjanja uz planinu i gaženja dubokog snijega, to su četnici, odmorni, bili brži, i strah od smrti činio je svoje, te su nam brzo odmicali i nestajali u šumi. Za njima, u gonjenje, krenula su dva naša voda, a Bataljon se prikupio i u koloni nastavio mukotrpan marš planinom.

Goneći četnike, dva voda naše 1. i 2. čete izbili su na Turiju ii pred Donju Bijelu rano izjutra 22. februara. Naredio sam vodovima da zauzmu što bolje položaje kako bi zadržali četnike do pristizanja Bataljona. Otpočelo je prepucavanje sa četnicima, i svaki njihov pokušaj da nas potisnu ostao je bez uspjeha, imali su mrtvih i ranjenih. Oko podne stigao je Bataljon i razvio se u jednoj jaruzi, što se protezala preko platoa kod Turije. Bila je prirodan, plitak rov i idealan zaklon za naše borce. Isturenim vodovima naredili smo da se povuku u sastav svojih četa.

ALEKSANDAR ALAGIĆ, vodnik, i

MILORAD PIKULA MEDO, desetar, radnik iz Mostara,

krenuli su sa Turije, ka prvim kućama na padinama brda da skuha-ju pirinač za ogladnjele borce svoga voda i nisu se vratili. Kasnije smo čuli da su ih četnici zarobili i razoružali u kući gdje su kuhali pilav. Zarobljenog Acu i Milorada četnici su sproveli na Borke i, nakon saslušanja, strijeljali. Na saslušanju su se Aco i Medo hrabro držali pri-jeteći četnicima i nazivajući ih izdajicama. Plavokosi Aco bio je đak, ali pun snage i prkosa, izuzetno hrabar bombaš, uvijek među prvima u napadu. Isticao se junaštvom u četi, pa čak i u cijelom Bataljonu. Bio je dobar drug. Sanjario je o šumarskom fakultetu kad se rat završi. Milorad je bio mladić, uvijek s osmijehom na licu, pun života, pravi veseljak, spreman na šalu, a u borbi među prvima. Bio je majstor da pogodi cilj ručnom bombom.

S naših položaja osmatrali smo kolone četnika kako se spuštaju niz brda ka Bijeloj, što nas je jako iznenadilo. Očekivali smo sukob sa nekoliko stotina domaćih četnika, a sad ih je kuljalo više hiljada, hitali su da pomognu okupatoru, ustašama i domobranima da likvidiraju grupaciju Vrhovnog štaba i Centralnu bolnicu. U četničkim kolonama nalazilo se i oko 700 Muslimana četnika. Hercegovačke i crnogorske četnike Italijani su izdašno snabdijevali oružjem, municijom i hranom. U pohod kroz hercegovačka sela su krenuli s pjesmom i klicanjem kralju mobil-lišući sve sposobne za borbu, što su nam kasnije potvrdili zarobljeni četnici.

Bataljon je po frontu bio razvučen, četama smo suzili rejone odbrane i organizovali bolji raspored teških mitraljeza i puškomitraljeza. Desno od nas, prema Gornjoj Bijeloj, bio je naš 1. bataljon, koji je u toku noći, kao i mi, prešao Ljubinu planinu u borbi s četnicima. Sa 1. bataljonom imali smo tijesnu vezu. Uskoro su se sastali naši komandanti Miloš Kovačević i Milenko Okiljević i dogovorili se o sadjejestvu u predstojećem napadu četnika.

Između nas i 1. bataljona našla se 1. četa 2. bataljona na čelu sa komandirskom Dikom Pašajlićem. Ona je zauzela položaje na prilazima Donjoj Bijeloj. Bila je u prethodnici svog bataljona, od kojeg se odvojila goneći četnike niz Ljubinu planinu. Naš komandant obišao je položaj četa i postavio im zadatke u borbenom poretku između našeg i 1. bataljona.

Borci su, i dalje, na ivici šume i kroz ljeskovinu, uređivali i maskirali svoje položaje, posebno mitraljeski i minobacački naše Prateće čete. Komandant Miloš i njegov zamjenik Radovan obilazili su raspored naših četa i davali uputstva za bolje korištenje terena i organizovanje položaja, objašnjavajući način zamišljenog toka borbe za vrijeme četničkog napada. Ubrzo je sve bilo spremno za vatreni doček četnika.

Kasno poslije podne četnici su u gustim kolonama iz Bijeke krenuli ka položajima oba naša bataljona. Kad su prešli u juriš, dočekali smo ih sa kratkog rastojanja pušcanim plotunima i mitraljeskom vatrom ne štedeći municiju. Oni su i dalje uporno nastupali, uz velike gubitke, a naš je Bataljon jedva odolijevao njihovom pritisku zbog brojčane nadmoći. Pošto je 1. bataljon odbio napad četnika, krenuo je naprijed, a dio snaga uputio u bok četničkog rasporeda. Zajedničkim jurišem uspjeli smo u sumrak stjerati četnike u Donju i Gornju Bijelu i nanijeti im velike gubitke. Ubijeno je i ranjeno oko 100 četnika.⁸¹

Za vrijeme gonjenja četnika ka Bijeloj naša 3. četa izgubila je svoga komandira Hasana Bubića, radnika iz Mostara, predratnog člana Partije, umješnog i čvrstog borca i starješinu, koji je bio primjer dosljednosti u realizaciji ne samo vlastitih odluka nego i naređenja pretpostavljenih, posebno u izvršavanju partijskih zadataka. Isticao se ozbiljnošću i skromnošću, posebno brigom za borce.

Noću je otpočeo napad na Konjic 5. crnogorske brigade, ojačane, našim 4. i 5. bataljonom. Stab naše Brigade interveniše na raspored naša tri bataljona prema četnicima u cilju sužavanja sektora našeg Bataljona, čiji jedan dio preuzima 2. bataljon. U toku noći između nas i četnika čulo se rijetko prepucavanje.

Obaviješteni smo da su Nijemci (grupa »Anaker«) dan ranije s Ivan-sedla potisnuli oslabljene dijelove 1. proleterske brigade, koja je samoinicijativno, sa dva bataljona, izvršila neuspjeh napad na Konjic. Nijemci su zauzeli Željezničku stanicu Raštelica i dijelom snaga spustili se u Konjic. Naša 2. proleterska divizija istog dana oslobodila je Jablanicu, a Nijemci (grupa »Fogel«) zauzeli su Gornji Vakuf.

Iz Konjica se čula uraganska vatra, bljesak ručnih bombi, minobacača i artiljerijskih granata, uz stalnu upotrebu svjetlećih raketa, što je odavalo utisak pakla, u kome gori cijeli grad. Pred zoru vatra se stišavala, potom smo čuli da su se naši povukli iz grada, koji su udruženim snagama branili Nijemci, Italijani, ustaše, domobrani i četnici.

Borbeni poredak naša tri bataljona pred zoru bio je znatno spremniji, dobro ukopan i kamufliran, za borbu protiv četnika. Bio je, u stvari, solidno obezbjeđenje napada naših jedinica na Konjic. U svitanje pojavio se četnici u gustim streljačkim strojevima. Masovno su podilazili našim položajima, uz veliku dernjavu, hrabreći jedni druge i pripucavajući na naše položaje, uz podršku jake artiljerijske i minobacačke vatre. Naša tri bataljona su pritajeno čekala. Pustili smo ih vrlo blizu, pa kad su stigli na odstojanje od stotinjak metara, otvorena je vatra iz svih naših oružja. Borci su imali priliku da mirno prate i nišane svako svoj cilj, posebno da mitraljeski izaberu najzbijenije grupe četnika. Naša plotunska vatra i dugi mitraljeski rafali nanijeli su im velike gubitke te su se dali u bijeg u pravcu Bijele. Iz šume su već izlazili novi talasi četnika, koji su natjerali bjegunce da ponovo, s njima, krenu prema našim položajima. U međuvremenu smo se pripremili da odbijemo i ponovni njihov napad. Naše bolničarke bile su izvukle nekoliko ranjenih drugova i previjale ih.

Kad su četnici prišli sasvim blizu, mogli smo im vidjeti lica i starješinske oznake činova. Dočekali smo ih opet vatrom iz svih oružja i zasuli ručnim bombama. Odjeknuo je jauk ranjenih, a veliki broj mrtvih prorijedio im je redove i unio opštu pometnju, tako da su oni, bliži nama, privilegij, a oni koji su bili dalje okrenuli su se i u trku povlačili, dok se svi nisu dali u opšte bježanje. Meci iz naših teških mitraljeza, puškomitraljeza i pušaka stizali su ih i kosili. Kad se digao naš komandant Miloš i krenuo naprijed, nakon komande »juriš«, bio je presječen mitraljeskim rafalom i bez riječi pao pored mene. Pritrčala je Emina Mina Haćam da ga previje, ali on je već umirao. Naš Bataljon je sa oba susjedna bataljona krenuo u dogovoreni juriš goneći uspaničene četnike, od kojih su mnogi bacali rance i puške da bi bili brži.

Gubici četnika u toj borbi bili su znatno veći od prethodnog dana. Ubijeno je i ranjeno oko 200 četnika.

Izuzetan značaj u nanošenju velikih gubitaka četnicima imala je naša Prateća četa, koja je sa svoja 4 teška mitraljeza »breda« i »fiat« sijala smrt po njihovom borbenom poretku, ne samo na kraćim odstojanjima već i na većim daljinama, kad je bilo uzalud tući protivnika puško-mitraljezima i puškama. Mitraljezi »fiat« i »breda« bili su zaista dobro oružje, za koje smo imali velike količine municije. Naše nišandžije Alija i Hilmića **Čišić**, Ekrem Riđanović i Omer Sadiković, smjenjujući se za mitraljezima sa starješinama čete, među kojima je Omer Mrgan bio pravi majstor, natjecali su se ko će nanijeti veće gubitke neprijatelju. Ljubomir Miljanović, komandir Prateće čete, cvjetao je od radosti i podstrekavao svoje mitraljesce pokazujući im koje grupe da tuku. Valjda je i on poravnavao račune sa četnicima, prisjećajući se njihovih zločina od prvih dana ustanka u istočnoj Hercegovini. (Ljubu su četnici »škripari« ubili nakon oslobođenja u Bijelom polju kod Mostara. Za svoje junaštvo i čestitost u toku NOB-a proglašen je narodnim herojem.)

Prolazeći pored mrtvih i ranjenih četnika, naši borci su naišli na teško ranjenog Pantu Simića, seljaka sa Boraka, koji je nakon četničkog puča vraćen sa grupom Borčana na terenski rad. Četnici su Pantu mobilisali. On je poimenično dozivao naše drugove iz Udarne desetine, čiji je borac bio od njenog formiranja do četničkog puča. Njega su previle! naše bolničarke i noću smo ga spustili u Bijelu i ostavili na nosilima kraj prvih kuća da bi se liječio kod svojih. Kasnije smo čuli da je nakon nekoliko dana umro.

U vođu 1. čete poginuo je prilikom povlačenja sa Turije Halil Kapetanović, radnik iz Počitelja kod Čapljine. Halil je bio četni blagajnik, kome su svi borci predavali zaplijenjeni novac, a on se brinuo za nabavku sitnih potrepština, posebno duhana i ćata. Bio je mitraljezac i bombaš, predvodnik, brižan za svoje saborce. Džafo Nezirić je prije sahrane prišao mrtvom Halilu da preuzme blagajnu. Novčanik, koji se nalazio u gornjem lijevom džepu, bio je probušen. Metak je prošao kroz novčanik, izbušio novčanice i produžio kroz Halilovo junačko srce. Džafo je razbacao novčanice, i vjetar ih je raznosio dok su borci polagali Halilovo tijelo u grob.

Komandant Bataljona Miloš Kovačević, Crnogorac, podoficir bivše Jugoslovenske vojske, po dolasku u naš Bataljon brzo se srodio s našim borcima, prihvatajući naše šale i veselost i cijeneći hrabrost boraca koji su se stalno potvrđivali u borbi. Miloš je bio hladnokrvan i odmjeren.

jasan u izdavanju naređenja. Zbog njegove lične starješinske brige borci su ga poštovali.. Krasile su ga osobine koje se kod Crnogoraca podrazumijevaju pod pojmom »čojstvo«. Proglašen je narodnom herojem.

Teško je bio ranjen desetar Branko N. Gašić, seljak iz Bačevićaj kod Mostara, koji je upućen u Centralnu bolnicu, gdje je dobio trbušni tifus i umro kod Uloga. Branko je od prvih dana ustanka prošao kroz sve borbe Bataljona kao mitraljezac i bombaš.

Stjeravši četnike u Bijelu, povukli smo se na polazne položaje. Uskoro je došao komandant 2. bataljona Nikola Ljubibratić. Onako visok i kršan, prilazio nam je uspravno sporo hodajući. Čim sam ga ugledao, doviknuo sam: »Nikola, lezi, tu je maloprije poginuo Miloš.« Poslušao me, a iznad njega prošiktao je dug rafal. Ležeći, doviknuo mi je: »Dugujem ti život.« Analizirali smo situaciju i zaključili da nas četnici neće više napadati jer se primicao kraj dana. U sumrak Nikola je otišao u svoj bataljon. U toku noći opet se vodila paklena borba u Konjicu. Mi smo narednog dana imali relativan mir jer je neprijatelj samo gađao naše položaje artiljerijom i minobacačima, a povremeno, danju, bombardovala nas je avijacija, zbog čega smo se povukli duboko u šumu ostavivši samo osiguranje na našim položajima.

U protekla tri dana doživjeli smo neponovljive borbe sa četničkim koljačima. Višestruko smo osvetili naše drugove, pobijene u četničkom puču juna prošle godine.

Nisu uzalud poginuli i ranjeni naši drugovi u trodnevnom okršaju s četnicima. Bataljon je slavio veliku pobjedu i bio ponosan rezultati-ma borbe.

Iduće noći naš Bataljon prebačen je u rezervu za borbu u Konjicu. Sa Turijske i Kapele stjerali smo četnike u grad i osvanuli na novim položajima. Pred nama, na Pomolu, bili su ustaški i domobranski bunker. Na sektoru našeg Bataljona dan je prolazio uz povremeno bombardovanje. Artiljerija je tukla naše položaje i jedinice na okolnim brdima.

Naređeno nam je da noću 25/26. februara zbacimo neprijatelja sa Pomola, što smo i učinili. Bataljon je bio nad samim Konjicem, u kojem su se cijele noći vodile ogorčene borbe za svaku kuću. Vatra je odmicala ka lijevoj obali Neretve, a zatim se djelomično prenijela i na desnu. Naša artiljerija je iz Orahovice tukla Musalu i kasarnu na desnoj obali, a neprijatelj je tukao naše u gradu i po okolnim brdima. Naši tenkovi podržavali su napad~naši>h boraca. Drugovi Konjičani pokazivali su nam svoje kuće, bili su brižni za svoje porodice, da li će preživjeti taj vatreni pakao. Sa svanućem borba se još više razbuktala, uz stalno dolijetanje i bom-

bardovanje »štuka«, koje su tukle oslobođeni dio grada rušeći kuće i nanoseći gubitke našim jedinicama. Brojčano mnogo nadmoćniji neprijatelj, i u ljudstvu i u tehnici, potiskivao je naše jedinice i postepeno, mada vrlo sporo, nastupao.

Naš Bataljon se povukao u selo Zabrdje, gdje smo dobili poveće parče mesa i malo hljeba. Mnogi borci su od umora i nespavanja jedući zaspali u obližnjem šumarku. Proteklih šest noći spavali smo sasvim malo, povremeno, između borbi, a primali samo po komad kuhanog mesa za cio dan.

U toku proteklih borbi, od Vlačića do Bijele, usavršavan je naš komandni sistem, od desetara do Štaba Bataljona, za izvođenje borbenih dještava i rukovođenje jedinicama. Postigli smo vrhunski stepen upotrebe jedinica i pojedinačno i u sadjeistvu svih četa u borbi Bataljona kao cjeline i u sadjeistvu sa susjedima. Za uspjeh našeg Bataljona može se zahvaliti nižem starješinskom kadru, koji je majstorski izvršavao postavljene zadatke, uz samostalne korisne inicijative, promišljeno i smjelo.

Saznali smo za pogibiju Ante Sarića, radnika iz Livna, našeg omiljenog komandira Rade Spanca. On je bio predan učitelj u danima ustanaka mostarskim đacima, šegrtima i kalfama, omladini iz drugih krajeva i mještanima, koji su bili u njegovoj četi, a nisu odslužili vojsku prije stupanja u partizane. Rade je za sve nas bio uzor hrabrosti i snalažljivosti u borbi. Poginuo je od avionske bombe. Proglašen je narodnim herojem.

Od avionske bombe poginuo je i Karlo Batko, mostarski radnik, član KPJ od 1930. godine, robijaš u Mitrovici, sekretar Okružnog komiteta za Kalinovik, komesar čete u 5. bataljonu naše Brigade, koji je svojim ličnim primjerom vaspitavao mostarske proletere i komuniste. Bio je divan čovjek i odličan drug, koji je prošao mnoge jedinice usađujući u našu mladost revolucionarnu svijest u borbi za slobodu. Proglašen je takođe narodnim herojem.

Leo Bruk, predratni član KPJ, radnik iz Mostara, komandir čete u našem Bataljonu, poginuo je kod Čelebića, u tenku, kao strijelac. Ostao je u vječnoj uspomeni svojih drugova zbog lične hrabrosti, druželjublja, iskrenosti i skromnosti borca, proletera. I on je proglašen narodnim herojem.

U dolini Rame nestao je Luka Knežić, fotograf iz Mostara, predratni komunista, često hapšen od policije, koji je svojim radom među omladinu u Radničkom domu unosio optimizam i vjeru u budućnost radničke klase, a kao ratnik vjeru u pobjedu nad okupatorom i njegovim slugama.

Pred bitku za Prozor dobio je trbušni tifus. Poslao mi je tada tri rolne foto-snimaka iz života našeg Bataljona. Komandant Radovan, u mojoj odsutnosti, tražeći papir u mojoj tašni, pronašao je foto-rolne i odmotao ih, jer nije imao pojma o filmu. Otišla su unepovrat sva tri filma, siguran sam najdragocjeniji foto-dokumenti o našem Bataljonu. Kad sam vidio šta je učinio, svađali smo se i skoro potukli. Luka je u agoniji tifusa izvršio samoubistvo.

Borbe 10. hercegovačke brigade na Ljubini planini i prilazima Konjicu i selu Bijeloj imale su izuzetan značaj za opadanje četničkog morala zbog velikih gubitaka u njihovim jedinicama, što su im nanijela naša tri bataljona. Zavladao je strah u njihovim redovima. Naše spremno sačekivanje četničkih napada i naši kontrajuriši, uz mitraljeske rafale i pušćane plotune, te zasipanje njihovih redova ručnim bombama i minobacačima ostaće nezaboravna lekcija za četnike, koji su imali oko 300 mrtvih i ranjenih. To se potvrdilo narednih dana, prilikom našeg opšteg nastupanja kroz Hercegovinu i Crnu Goru, gdje su četnici rijetko smogli snage da pruže ozbiljniji otpor napadima naše vojske.

Vrhovni štab 26. februara donosi odluku da se obustavi napad na Konjic i da se sve jedinice sa lijeve obale Neretve u toku noći prebace na desnu obalu.

Krenuli smo preko Čelebića i Ostrošca u selo Falanovo Brdo. U Čelebićima susrećemo ranjenike iz crnogorskih jedinica poslije borbe za Konjic. Pjevali su u koloni čak i oni sa nosila:

»Oj, svijetla majska zoro,
majko naša, Cma Goro ... «

Pozdravljali smo ih diveći se njihovoj hrabrosti i vjeri u pobjedu.

U Ostrošcu nas sustiže naša 1. četa, koja je zaostala čekajući povratk svoje patrole sa izviđanja četničkih položaja. Vlatko Lazarević, komandir čete, smijenjen je i postavljen za komandira voda, jer nije odmah povukao četvu, kako mu je bilo naređeno, kad smo se povukli od Konjica. Svi smo mu u sebi dali za pravo mada je kažnjen zbog neizvršavanja naređenja.

Po dolasku u Falanovo Brdo bili smo uvjereni da se vraćamo u Bosnu, o čemu smo svi na svoj način razgovarali i komentarisali. Nakon večere i kraćeg odmora Bataljon je upućen na rušenje pruge. Prethodno smo u selu pokupili sve poluge i slične alatke koje su nam mogle poslužiti za izvršenje tog zadatka. Po dolasku na prugu četama su raspodijeljene dionice i počelo je rastavljanje šina, a zatim i čupanje njihovo sa pragovima iz šljunčanog nasipa, te prevrtanje uz gromko »ho-ruk«. Šine

smo odvlačili i bacali u korito Neretve. Zadatak je brzo i uspješno obavljen, pred zoru je bilo potpuno uništeno više kilometara željezničke pruge. Ostao je ogoljeli šljunčani nasip, bez šina i pragova. Ostavili smo patrole duž desne obale Neretve i povukli se u selo na odmor.

Drug Tito, 28. februara, u selu Gračanici, u dolini Rame, saziva sjednicu Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, kojoj prisustvuju i članovi AVNOJ-a koji su se tu zatekli, upoznaje prisutne sa situacijom i saopštava svoju zamisao i odluku kako da se probije neprijateljski obruč, spase ranjenici i realizuje plan prodora na istok. Njegova odluka je da se prvo glavnim snagama izvede protivudara na pravcu Gornjeg Vakufa protiv njemačko-ustaške grupacije, koja ugrožava ranjenike u Prozoru, i odbaci neprijatelj ka Bugojnu, a zatim da se hitno obrne front i forsira rijeka Neretva, razbiju četnici Draže Mihailovića, prebace ranjenici, a potom preduzme opšti napad na italijansko-četničke snage u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Na lijevoj obali Neretve osvanuli su četnici.

U toku naredne noći, prije protivudara kod Gornjeg Vakufa, Tito je naredio da se poruše mostovi na Neretvi.

Odlukom Vrhovnog štaba 28. februara rasformiran je Ramski partizanski odred radi popune jedinica 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade.

Od Konjica, sa desne obale Neretve, čula se tutnjava topova i bombardovanje avijacije, vođena je žestoka borba 5. crnogorske brigade sa nastupajućom njemačkom grupom »Anaker«. Daleko, prema Makljestu, 1. proleterska i 7. banijska divizija vodile su borbe s Nijemcima, koji su nastupali iz Gornjeg Vakufa. Te vijesti stizale su iz Štaba naše Brigade, uglavnom preko kurira koji su često znali koliko i članovi štabova jedinica. Postali smo svjesni da se vodi odlučna bitka na život i smrt sa okupatorskim jedinicama i njihovim slugama, domaćim izdajnicima.⁸²

Dolinu Rame i Neretve, pa i šire, bombarduje italijanska avijacija, koja polijeće sa mostarskog aerodroma u Jasenici. Oko podne, po običaju, Pavle Kuljanin je dao uzburu Štabu Bataljona i prištapskim jedinicama povikom: »Eto aviona!« Pavle je avione čuo mnogo ranije nego bilo ko od nas. Borci i komordžije razišli su se po obližnjim voćnjacima i šumarcima. Oko kazana se vrtjela Zejna Hajdo miješajući meso i krompir sa nešto malo makarona, a ja sam sjedio na obližnjim balvanima praveći za-bilješke u svoj dnevnik. Kad su se pojavila dva »kapronija« koji su letjeli tačno prema nama, Zejna je bacila kutlaču i otrčala niza stranu. Doviknuo sam joj: »Zejno, vrati se, zagoriće ručak«, a ona mi trčeći odgovori:

»Neka ti ga Hasiba miješa!« (Hasiba je moja majka koju je Zejna dobro poznavala.) Zejna je nestala u šumi, a avioni su prosuli bombe po selu. Legao sam između dva balvana i posmatrao bombe koje su padale i oko mene. Kazan je, srećom, ostao na ognjištu. Kasnije smo jeli ručak, prvi put kašikom nakon 7 dana.

U Huduskom je od bombardovanja poginuo Ćamil H. Velić, seljak iz Slatine kod Jablanice, koji je prije desetak dana stupio u Bataljon.

U Falanovom Brdu i, kasnije, u Lizopercima Bataljon je ostao punih šest dana. Održavali smo sastanke, sređivali odjeću i obuću, parili se od ušiju i kupali, te se zbilja odmorili. Jedina naša obaveza bila je kontrola gazova na Neretvi, što je vršeno patrolama, redosljedom po četama.

Jedne večeri, kad su se vraćali sa sastanka iz sela:

MUSTAFA ALIKALFIĆ BRKO, đak,
ĐORĐE BOROZAN, radnik,
MUSTAFA LAKISIĆ, radnik, i
SABRIJA PUŽIĆ, komesar čete, đak, svi iz Mostara,
naišli su na četničku zasjedu.

Četnici su gazom prešli Neretvu i pobili naše drugove koji su se kretali u grupi. Povremeno se pucalo tokom cijele noći, posebno četnici s druge obale Neretve, razgoneći vlastiti strah. A niko od nas nije obraćao pažnju na pucnjeve sa željezničke pruge. U zoru je mrtve drugove, sa kojih su četnici skinuli odjeću i cipele, pronašla patrola.

U Bataljonu je zavládala velika žalost zbog pogibije starih boraca, koji su od početka ustanka bili u našim redovima.

Odmah nakon oslobođenja Rame počeli su nam dolaziti omladinci i omladinke, a u Lizopercima na zajedničkom sastanku Štaba i Partijskog biroa Bataljona dogovorili smo se da kratak predah iskoristimo za mobilizaciju omladine s terena. Pojedinci i manje grupe političkih radnika, među kojima stari borci iz tog kraja što su ranije stupili u Bataljon Sabit Delalić, Salko Zebić i Ahmet Beribak, doprinijeli su da u Bataljon stupi veliki broj omladinaca, bez obzira što su se vodile stalne borbe, što su doživljavali neprekidna bombardovanja i gledali naše ranjenike i bolesnike iz Centralne bolnice. U Bataljon su stupila 64 omladinca i omladinke (61 Musliman i po 1 Hrvat, Srbin i Jevrej), od kojih će mnogi postati uzorni borci i bombaši već u narednim borbama. Dolazili su dobrovoljno, pojedinačno i u grupama, nakon sastanaka po selima i javljali se u Štab Bataljona ili komande četa. To su bili:

iz Jablanice

OSMAN C. ARFAD2AN,
DAUT O. BEGIĆ,
HABIBA BERIBAK,
HATIDZA A. BERIBAK,
FATIMA O. ČILIO,
FEHIM O. ČILIĆ,
HUSO R. ČILIĆ,
IDRIZ R. ČILIĆ,
OMER B. ČEMIĆ,
SABAN A. ČOSIĆ,
IBRO O. DZINO,
ŠABAN S. FALAN,
FATIMA FATA O. GLUMAC,
ENVER H. GRČIĆ,
JUSUF A. HAJDUK,
AHMET S. HALEBIĆ,
KADA B. HINDIĆ,
OSMAN 3. HUSREP,
SAFET R. HUSREP,
ZAJKO M. JUNUZOVIĆ,
TAHIR M. JUSUPOVIĆ,
OMER S. KARIĆ,
SAFET I. KOVAČ,
SABAN O. KOVACEVIĆ,
SABIT S. LETUKA,
UGLJEŠA G. LOJPUR,
OMER MALI I. MASLO,
SMAJO A. MASLO,
HAJRIJA V. MUSEVIC,
IBRO A. PALIC,
HAMID O. SELIMOVIC,
JOZAN N. STOJANOVIC,
MUSTAFA B. SKAMPO,
IBRO M. TASIĆ,
JUSUF S. TASIĆ,
HATIDZA TOLIC,
ZUMKA A. TULIC,
AVDO I. VELAGIĆ,

KADA D. VELAGIĆ,
NAZIF I. VELAGIĆ,
RAMO D. VELAGIĆ,
ĆAMIL Ā. VELIĆ,
SALKO S. VELIĆ i
ENISA A. ZAHIROVIĆ;

iz Prozora

ĆAMIL I. AHMETOVIĆ,
HTJSO M. BAJRAMOVIĆ,
AHMET M. BALIĆ,
HUSO H. ČOLIĆ,
JUNUZ J. DAUTBEGOVIĆ,
ALIJA I. IBRICA TALE,
DERVO B. ISAK,
SALIH M. JUSUFBEGOVIĆ,
IBRO H. KOVAČEVIĆ,
MUHO H. LETICA,
RUDOLF A. MERKADIĆ,
FERHAT D. MURATBEGOVIĆ,
HATA B. OSMIĆ,
OSMAN O. OSMIĆ,
SĀLKO O. OSMIĆ,
ALIJA I. PERVIZ,
MUJO I. PERVIZ,
AVDO M. POZDER,
ĆAMIL O. POZDER i
SAĆIR O. POZDER.

Nijemci su i dalje nastupali desnom obalom Neretve i, uz ogorčene borbe, potiskujući našu 5. crnogorsku brigadu, zauzeli Ostrožac. Naša 10. hercegovačka brigada dobila je zadatak da se zabaci na bok i leđa nastupajućim njemačkim jedinicama i da sa 5. crnogorskom brigadom odbaci Nijemce nazad u Konjic.

U zoru 5. marta Bataljon maršuje iz Lizoperaca u Solakovu Kulu, gdje smo prenoćili. Na putu za Bitovnju bombardovale su nas »štuke«, i njihove sirene zavijale su prilikom napada, ali su se na to naši borci već bili navikli. Nismo imali gubitaka od bombardovanja i mitraljiranja. Naša prethodnica, krećući se šumom, zapazila je Nijemce po kosama i zaustavila se sačekujući Bataljon. Postavljeni su teški mitraljezi i u kasno po-

slijepodne razvila se četa. S kose je krenula njemačka izvidnica jačine voda preko sjenokosa, koji je bio brisani prostor. Izvidnica je sačekana na oko 150 metara, po njoj je otvorena mitraljeska vatra, neprijateljski su vojnici prilegli, a mnogi su mrtvi ili ranjeni pali na zemlju. Hilmija Čišić svojim »fiatom« majstorski ih je kosio. Tek u sumrak otpočelo je povlačenje protivnika i evakuacija poginulih i ranjenih. Naši borci, pretražujući prostor odakle se neprijatelj povukao, pronašli su, pored ostalih razbacanih stvari, jedan automat koji su poklonili meni.

Noću 6/7. marta 2. dalmatinska brigada prešla je Neretvu preko porušenog mosta u Jablanici, razbila četnike i obezbijedila prolaz svim jedinicama i Centralnoj bolnici za istočnu Hercegovinu.

Noću 7/8. marta otpočeo je opšti napad na bok njemačkih trupa uz tijesno sadjejestvo sa 5. crnogorskom brigadom, čiji su bataljoni sa čela potiskivali njihove jedinice prema Konjicu. Čete našeg Bataljona pokazale su pravo majstorstvo u napadu bombaških grupa na Krstac. Istovremeno su bačene bombe koje su formirale pravu vatrenu krunu po vrhu brda. Taj iznenadni napad koštao je Nijemce dvadesetak mrtvih, zaplijenili smo im i dva mitraljeza »šarca«, dva automata i 15 pušaka sa dosta municije. Bio je to prvi veći napad našeg Bataljona protiv Švaba u toku te ofanzive, pa beričetli. Komandant 5. crnogorske brigade Sava Kovačević posmatrao je naš napad i kasnije, došavši u Bataljon, čestitao nam na neviđenom jednovremenom bombaškom udaru. Sava je iskreno volio naš Bataljon, i mi njega. Kad god mu se pružila prilika, svratio bi kod nas i razgovarao s borcima o svemu i svačemu.

Naši bataljoni, nastupajući k Neretvi, palili su stogove sijena obilježavajući tako svoje napredovanje i položaj, kako noću tako i danju. U naredna dva dana stalno smo vodili borbe i napredovali prema postavljenom cilju — obali Neretve. Napad na Kvok i Trešnjevicu, noću 9. marta u 1 čas, ostaće nezaboravan svim borcima i starješinama 1. i 3. bataljona naše Brigade. U isto vrijeme zagrmjelo je stotinjak ručnih bombi po njemačkim položajima. Kvok je bio krunisan plamenom ručnih bombi, a zatim zasut pušcanom i mitraljeskom vatrom boraca i starješina, među kojima se ne bi mogli izdvojiti oni koji su se istakli. Svi smo bili jednaki, svjesni vlastite uloge u izuzetno važnom protivnapadu naše i 5. crnogorske brigade. Po čukama je nakon brzog neprijateljskog povlačenja ostalo oko 25 mrtvih i još više ranjenih Nijemaca. Satjerali smo neprijatelja u Konjic. A 10. marta dobili smo naređenje da se Bataljon povuče preko Seonice u Falanovo Brdo na odmor. Istog dana Nijemci su zauzeli Prozor.

U toku 11. marta 1943. otpočelo je prikupljanje naše Brigade u širem rejonu Ostrošca. Bataljoni su se razmjestili po okolnim selima na odmor, a mi smo prešli iz sela Falanovo Brdo u Hudusko, gdje smo ostali dva dana. Dobili smo najprije naređenje da Neretvu pređemo na gazu kod Ostrošca, što je kasnije izmijenjeno, i mi smo noću 12/13. marta krenuli u Jablanicu da bismo prešli preko porušenog mosta na Neretvi. Prije pokreta, oko podne, bombardovala nas je avijacija i tom prilikom teže je ranjen u glavu i ruku Abdulah Lugić, komesar 3. čete, kojem sam dao svoga konja sa pratiocem Šabanom Čosićem da se prebaci u Centralnu bolnicu.

U Jablanici sam sreo Krstu Popivodu, rukovodioca Partijskog kursa pri CK KPJ u Bihaću. Krsto je od Vrhovnog štaba bio zadužen da u Jablanici organizuje prebacivanje jedinica, Centralne bolnice i izbjeglica preko mosta. Vidjevši ga kako, prezaposlen, stalno šalje poruke i naređenja, prišao sam mu, zagrlili smo se, a on je sav ushićen uzviknuo: »En-vere, primljen sam u Partiju, saopštio mi je Čiča Janko.« Čestitao sam mu, obuzet doista radošću, jer je Krsto među nama komunistima bio primjer herojskog držanja na policiji prije rata. Iz Partije je isključen zbog lijevih grešaka u Crnoj Gori. Raširio sam ruke i ponudio mu da s mene uzme što god hoće, jer sam se dobro snabdio svim mogućim priborom italijanskih oficira. Krsto se nasmijao i, zahvaljujući mi, zamijenili smo samo opasače.

U svitanje Bataljon je došao na red da krene preko porušenog željezničkog mosta. Silazili smo pored puteljka kojim se kretala gusta kolona ranjenika i bolesnika. Nepokretni su bili na nosilima i na konjima. Pojedini konji bili su natovareni sa po dva tifusara, čije su glave i ramena virile iz ogromnih sepeta. U koloni se stalno čulo dovikivanje na italijanskom jeziku, jer su zarobljenici, koliko se moglo vidjeti, vrlo savjesno nosili naše ranjenike i bolesne drugove.

Improvizovan drveni most, podignut na porušenoj konstrukciji željezničkog mosta, stršao je iznad vode 2-3 metra i preko njega su prelazile Centralna bolnica i komore jedinica. Nama borcima bilo je dozvoljeno da se penjemo uz skele porušenog mosta, na kojem su šine i pragovi izgledali kao ogromne merdevine koje se dižu nebu pod oblake. Jedan iza drugog, u neprekidnom lancu, verali smo se preko pragova na mostu. Po prelasku mosta, u selu Krstac, sačekali smo naše komore i Prateću četu Bataljona, te formirali kolonu. U tom selu sreo sam ranjenog Lugića, koji je išao pješke i vodio mog konja, kojeg mi je nakon kraćeg razgovora vratio obrazlažući da se lakše kreće pješke jer tako ne povre-

đu je ranjenu ruku pri penjanju i silaženju s konja. Konja sam predao našoj ambulanti za ranjenike. Od sela Krstac, preko sela Javorik, stigli smo u selo Idbar, a zatim preko Ljubine planine do Bijele i, nakon dva dana usiljenog marša, u selo Borci. U zaseoku Dolovi, gdje smo prenoćili, sastali smo se sa našim drugovima, komunistima, koji su ostali da na terenu, poslije četničkog puča, politički djeluju u narodu. Nikola Draganić, Ilija Kukić, Drago Simić i drugi pričali su nam svoje jade i muke sa četnicima. Mlađi članovi Partije i SKOJ-a odmah su stupili u Bataljon:

RISTO KALEM,
ANGELA LAMBIC,
STEVO MIĆEVIĆ,
DRAGO SARIĆ,
MILEVA SARIĆ,
MILAN TOPALOVIC i
PERO S. VULIO.

Kada smo saznali gdje su strijeljani Aleksandar Aco Alagić i Milorad Pikula, uputili smo grupu naših boraca, koja ih je našla u žbunju pokriveno granjem. Drugovi su im iskopali zajednički grob i sahranili ih.

Noću 14/15. marta prešli su preko Neretve i posljednji ranjenici sa dijelovima 1. proleterske divizije. Nakon toga spaljen je improvizovani most, Nijemci su ušli u prazan prostor i stigli na desnu obalu Neretve. General Ler, planer operacije »-Vajs«, konstatovao je, pored ostalog:

» ... Na dtsnoj obali Neretve nije bilo nikakvog plijena ni razbojnika, pa čak ni poginulih nije nađeno iako su, sudeći po našim krvavim gubicima, i partizani morali imati veće gubitke.«⁸³

General Mario Roboti, komandant italijanske 2. armije, izvijestio je:

» Tako smo pretrpjeli bolne gubitke u ljudstvu i materijalu, a možda isto tako bolan gubitak prestiža pred neprijateljem i pred saveznicima ... -X⁸⁴

BORBE KROZ HERCEGOVINU

Naša 10. hercegovačka brigada dobila je zadatak da obezbijedi desni bok nastupanja 2. proleterske divizije, koja je preko Bjelimića gonila

četničke bande ka Ulogu i Kalinoviku. Brigada treba da razbije četnike na Bahtijevici i da ih preko Zijemalja protjera u pravcu Mostara i Nevesinja.

Po izlasku na plato Bahtijevice bataljoni 10. hercegovačke brigade odmah su stupili u borbu sa četnicima na Ratkamenu, koji je do 17. marta više puta prelazio iz ruke u ruku i mijenjao gospodara. Četnici su pružali ogorčen otpor pod komandom svog vojvode Baje Stanišića. Pred! Brigadom se nalazilo oko 3.000 četnika koji su, u opštem jurišu svih naših bataljona preko Bahtijevice, konačno protjerani na Zijemlje, a zatim u pravcu Mostara i Nevesinja, ostavljajući svoje mrtve i ranjene rasute na Ratkamenu i Bahtijevici.⁸⁵

Penjući se na Bahtijevicu, naišli smo u selu Čičevu na Faika Ibrulja Faju, kojeg su u pratnji bolničarke nosili Italijani. Iz našeg Bataljona Fajo je u Glamoču otišao u 1. bataljon, gdje je bio mitraljezac. Bio je teško ranjen u stomak. Prišao sam nosilima i Fajo mi se požalio da će umrijeti do bolnice u Glavatičevu ako ga i dalje budu nosili Italijani, jer su već nekoliko puta padali. Odredio sam osam jakih drugova, koji su Faju brzo odnijeli u Glavatičevo, gdje ga je operisao doktor Papo i spasio mui život.

Mostarski bataljon bio je na desnom krilu Brigade, na padinama Prenja. Zanoćili smo duboko u šumi, pokrivenoj debelim slojem snijega. Noću smo ložili velike vatre i oko njih spavali, ostavljajući jača obezbjeđenja prema četnicima. Zbog velike hladnoće i po noći čula se pjesma, koja se u takvim prilikama rado pjevala u našem Bataljonu:

»Cvokotaš, cvokotaš,
svani zoro, ako boga znaš ... «

U zoru smo osvanuli u »bunarima«, jer je vatra ispod i oko sebe topila snijeg a mi smo skupa s njom stizali na zemlju, oprljeni, opaljenih šinjela i odjeće, svi čađavi od dima. Mnogima smo dodavali puške da bismo ih izvukli iz »bunara« dubokih i po dva metra. Jutarnje umivanje obavljeno je snijegom.

Na tim položajima ostali smo dva dana bez hrane i vodili jednu borbu sa četnicima, koji su pošli na planinu Prenj iz Zijemalja. Čim smo zapucali, pobjegli su.

Po dolasku našeg Bataljona u Gornje Zijemlje dobili smo zaostale dnevne obroke, kuhano meso i hljeb, koje nam je intendantura spremala ali nije doturala na Prenj, te smo se dobro najeli. Pod rukovodstvom Štaba Brigade organizovan je 18. marta napad 2, 3. i 4. bataljona na Porim, koji je zaposjelo oko 400 Italijana, dok je oko 200 četnika bilo u

selu Podgorani. Centralnu kolonu trebalo je da čini naš Mostarski bataljon u pravcu Porima, desno naš 2. bataljon niz padine Prenja ka Podgoranima, a lijevo 4. bataljon ka Rujištu. Početak napada uslijediće prije svitanja, u 4 časa. Naređeno je da se ranije večera i da se jedinice odmore.

Padom mraka naš Bataljon se sa Obrlina spustio u Hansko polje, da bi bio bliže Porimu, i tu zanoćio. U nekoj seoskoj kući desetar Asim Frenjo dobio je brašna i oko ponoći napravio puru, okupio drugove rekavši im: »Sutra će biti krvava borba, najedimo se, tragedija bi bila da gladni poginemo.« Na početku napada na Porim Asim je poginuo. Bio je bombaš, hrabar borac, koji je unosio vedrinu u Bataljon.

Zbog nesporazuma u Štabu Bataljona kasnili smo jedan sat. Umjesto u dva jedinice su probuđene u tri sata. Krenuli smo gotovo trčeći preko polja. Penjući se bespućem i u četnim kolonama ka Porimu, naš je pokret bio vrlo otežan. Prerano smo razvili čete za podilaženje neprijateljskim položajima. Verući se kroz kamenjar, pokret je postajao još usporeniji i naše se kašnjenje povećalo. U svitanje smo napali. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen našim brzim i energičnim nastupanjem te je uz tresak bombi i vatru mitraljeza otpočeo odstupati ostavljajući topove, bacače, mitraljeze i drugo što su dovukli sobom. Oko 50 italijanskih vojnika poginulo je na položajima i prilikom odstupanja pred jurišem naših boraca. Čudili smo se da je izostao napad 2. i 4. bataljona.

Bombaška grupa u sastavu: Alija Kreso, Ibro Kovačević, Risto Marić i Šefik Maslo, predvođena političkim delegatom voda Fadilom Numićem, našla se ispod neprijateljskog mitraljeskog gnijezda dobro skrivenog u žbunju. Kad je mitraljez osuo vatru po našem rasporedu, Numić je uhvatio za cijev i istrgao mitraljez iz ruku neprijatelja, a ostali su zasuli posadu i bližu okolinu bombama, te pobili 7 fašista i zaplijenili dva puškomitraljeza i desetak pušaka.

Bombaši Omer Cemalović, Asim Frenjo, Maksim Kujundžić, Džafo Nezirić, Ibro Marić, Predrag Škrobić i drugi, predvođeni Hasanom Zahirovićem Lacom, Enesom i Husom Ormanom, krčili su put bombama do neprijateljskih topova i minobacača, praćeni mnogim borcima. Kad su zauzeli dva topa, Husa Orman je zajašio na jedan psujući mu sve po spisku, jer niko nije znao da ga upotrijebi.

Porim je zauzet iznenadnim nezadrživim jurišem našeg Bataljona. Čete su kroz šumu bombama krčile put. Na velikom prostoru razrijeđene pojedine grupe izgubile su međusobnu vezu u šumi. Slavili smo pobjedu razilazeći se i pretražujući plijen, te razgledajući zaplijenjeno naoružanje

i opremu umjesto da smo se prikupili, gonili neprijatelja ili organizovali odbranu.

Na suprotnim padinama Porima Italijani su se prikupili i kako-tako sredili. Svi italijanski napadi, bilo ih je nekoliko, odbijeni su bombama i mitraljeskom vatrom. Poslije svanuća na osvojenim položajima otpočela nas je tući avijacija. Iz pravca Podgorana pojavile su se jake četničke kolone. I Italijani su masovno nastupali prema svojim napuštenim položajima. Nastao je pravi vatreni pakao. Odolijevali smo neprijateljskom napadu. Nije nas pomakao sa zauzetih rovova i mitraljeskih gnijezda. U tom protivničkom napadu mrtvim Italijanima pridružilo se još 25 njihovih vojnika. Stab Bataljona naredio je povlačenje zbog odsutnosti 2. i 4. bataljona. Pri povlačenju sa Rujišta tuklo nas je bočno nekoliko mitraljeza sa položaja koje je trebao zauzeti 4. bataljon, te su nam ranili i ubili više drugova u odstupanju.

Mnogi naši drugovi ginuli su ili su ranjavani od parčadi bombi, granata i mina. Odstupali smo ka Hanskom polju. Husa Orman i Sefik Maslo povlačili su se zajedno, svako sa po jednim zaplijenjenim mitraljezom, sklonili se iza štitnika topa i štitili odstupanje Bataljona. Husa je gađao četnike i Italijane, a Sefik naizmjenično punio mitraljeze. Čim su Italijani došli do svojih topova, osuli su vatru po nama.

Naš 2. bataljon krenuo je preko padina Prenja uputivši svoju 1. četu, na čelu sa komandirskom Dokom Pašajlićem, da se visoko zabaci preko padina Prenja i sadjejestvuje s nama u napadu na Porim na našem desnom krilu, a ostale dvije čete bi uveo u borbu po potrebi. Tako je 1. četa zanoćila u šumi i u svitanje krenula prema Porimu, gdje je stigla kad smo mi odstupali tako da nije ni uvedena u borbu, već se povukla u pravcu glavnine Bataljona. Kad se naša 2. četa povlačila padinama Prenja, našla je na Stab i jedinice 2. bataljona te su zajedno odstupili prema Bah-tijeveci. Naš 4. bataljon izgubio se u šumi na Rujištu i povukao se nakon svitanja ne ispoljivši bilo kakvo djejestvo, kao ni 2. bataljon.

Zora Delić iz Čapljine ranjena je u obje noge, brzo iskrvarila i u teškim mukama umrla prilikom povlačenja. Bila je hrabra i voljena bolničarka, uvijek u prvim redovima svoje čete.

Džafo Nezirić, seljak iz Jablanice, voljeni bombaš i mitraljezac, ranjen je pet puta i, uvijek nanovo previjen, nije htio napustiti četu. Šesti metak ga je pogodio u glavu, nakon čega je ubrzo izdahnuo.

U borbama na Porimu⁸⁶ poginuli su i Ante Ajduk, seljak iz Vrgorca, Asim Frenjo, radnik iz Mostara, Mehmed Fočak, trgovac iz Zepča, Ahmet Halebić, seljak iz Jablanice, i Esad Mišić, đak iz Mostara. Poginuli su u

žalile Štabu Brigade te su došli k nama komesar i zamjenik komesara Brigade Kapor i Miskin. Postrojili su Bataljon da bi se pronašli medokusci. Izdvojila su se dvojica drugova koje su pčele izujedale i kojima je malteno pripremano strijeljanje. Džemal Dizdar je istupio pred stroj i rekao: »Med nisu jeli samo Božo Skoro i Ibro Kovačević, ima nas dvadesetak koji smo praznili ulišta.« Videći situaciju, Kapor i Miskin su nas napustili, a Radovan Šakotić i ja izgrdili smo cio Bataljon. Ulišta časnih sestara obiše su i neke jedinice prije nas, prilikom oslobođenja Nevesinja.

Većina našeg Bataljona pred veče je izašla na Grebak. Preuzeli smo položaje jednog bataljona 1. dalmatinske brigade, koju je smijenila 10. hercegovačka brigada, zatvarajući tako pravce od Mostara. Zaposjeli smo odbrambene položaje Italijana i četnika, utvrđene betonskim i zidanim bunkerima i, mjestimično, uređenim rovovima. Lijevo i desno od nas bili su raspoređeni ostali bataljoni naše Brigade. Obaviješteni smo da je tog dana 2. proleterska divizija razbila srbijanske četnike, koje je predvodio Draža Mihailović, i oslobodila Kalinovik.

Idućeg dana, u zoru, odbili smo napad četnika, koje je podržavala italijanska artiljerija. Kako su četnici prilazili našim položajima, tako su naši borci izlazili iz bunkera koristeći rovove i prirodne zaklone »za njihov doček«. Nenaviknuti na borbu iz bunkera, u kojima smo se osjećali kao u kavezu, kad je otpočela borba, svi smo bili napolju.

Nakon odbijanja drugog četničkog napada gonili smo četnike niz Bišinu, prema Mostaru, skupa sa ostalim bataljonima. Rifat Frenjo, trčeći pred našim borcima, sustigao je četničkog barjaktara, koji je zastajao noseći poveliku četničku crnu zastavu sa bijelim simbolima — mrtvačkom glavom i dva ukrštena šljuka. Kad je Rifat stigao barjaktara, bacio mu se na leđa. Otpočelo je rvanje, u kojem je Rifat nožem riješio, ishod borbe, uzeo zastavu i njome mahao ispraćajući četnike bjegunce, koji su preko Buska pobjegli u Blagaj. U tim borbama poginuli su:

IBRO KOSO, radnik iz Čapljine, i
MAHMUT LJUBUNČIĆ, tehničar iz Glamoča.

Istog dana u Nevesinjskom polju teško je ranjen od avionskog rafala voljeni i cijenjeni komandant naše 3. udarne divizije Pero Četković. Operisao ga je dr Isidor Papo, ali je on, nakon nekoliko dana, 29. marta, umro u selu Zalužju. Pero je proglašen narodnim herojem.

Dan je protekao u evakuaciji hrane i ostalog plijena iz Nevesinja, gdje su stizale gomile konja iz Centralne bolnice i drugih jedinica. I bataljoni naše Brigade snabdjeli su se hranom.

U Bataljon su iz Mostara, nakon razbijanja grupe na Brasini prilikom susreta sa borcima 1. dalmatinske brigade, došli:

SEFIK BOŠNJIC,
MEHMED ĐUKIC,
AHMET HADŽIOMEROVIC,
MERSIJA HASANBEGOVIĆ,
SLAVICA KLJAKIĆ,
HUSNIJA S. REBAC,
HAMIDA ŠABANAC i
KEVSERA TIKVINA.

Desetak drugova iz grupe vratilo se u Mostar.

Iz Nevesinja sam posjetio naše drugove u Centralnoj bolnici i ponio im hrane — konzervi, riže i šećera. Muhamedu Momiću Hodži, kafedžiji iz Mostara, ponio sam flašu konjaka. Kad sam mu je ponudio, odbio je jedva govoreći: »Ne mogu, moj komesare.« Nakon nekoliko dana je umro. Svi su drugovi žalili Momića, koji je bio divan starac među nama, uvijek brižan za sudbinu boraca i pun očinskih savjeta.

U zoru 26. marta počeo je masovan napad Italijana i četnika, uz jaku podršku artiljerije i vrlo često bombardovanje avijacije. Od bombardovanja poginuo je Branko Andrić, seljak iz Jablanice.

Bez većeg otpora svi su naši bataljoni počeli povlačenje. Italijani i četnici zauzeli su Nevesinje. Naša Brigada povukla se preko Nevet-sinskog polja u obližnja sela, naš Bataljon u Kifino Selo i Bratač. Pridružio nam se Avdo Humo, koji je proteklih dana održao sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, na kojemu je razmatrana situacija u Hercegovini i uočena potreba za mobilizacijom omladine radi popune bataljona naše Brigade. Požalio sam mu se da gotovo nikoga nismo uspjeli mobilisati sa terena našega bivšeg Konjičkog bataljona, osim nekoliko omladinaca, komunista sa Boraka.

Mlađi su bili u četnicima i bojali se osvete zbog pokolja naših boraca u četničkom puču. Pohvalio sam se dobrovoljnim pristupom omladine iz muslimanskih sela u širem rejonu Jablanice i Prozora u jeku borbe za ranjenike na Neretvi. Avdu sam upoznao sa stanjem u Bataljonu i pohvalio se našom borbenošću i drugarstvom istakavši da smo dobro došli svakom bataljonu Brigade, pa i Divizije, kad se u borbi nađemo pored njih.

Nakon odmora, noću, 28/29. marta, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada ponovo su oslobodile Nevesinje.⁸⁷

Štab 10. hercegovačke brigade, po naređenju Vrhovnog štaba, 30. marta formira dvije udarne grupe, jednu od 1. 3. i 4. bataljona pod rukovodstvom komandanta Brigade Vlade Šegrta, zamjenika komandanta Vlade Tomanovića i zamjenika komesara Vase Miskina, koja kreće ka Gacku, i drugu od 2. i 5. bataljona pod rukovodstvom komesara Brigade Cede Kapora i načelnika Štaba Rade Hamovića, koja će krenuti u južnu Hercegovinu, preko Trusine i Dabarskog polja, ka Ljubinju, u cilju razbijanja četničkih bandi i mobilizacije ljudstva. Istog dana naš Bataljon je krenuo preko sela Zalužja, Krekovice i Sлата u Nadiniće, prema Gacku. Na Glogu smo razbili četnike i protjerali ih preko Trusine U/ Dabarsko polje. Na Glogu su poginuli:

AHMET BALIC, seljak iz Kranjčića kod Prozora, i

BAJRO MILANOVIC, seljak iz Bojkovca kod Gornjeg Vakufa.

Na Krekovici je poginuo bombaš

MIHAJLO AHAC, đak iz Mostara, jedini Slovenac u Bataljonu, kojeg smo svi cijenili zbog hrabrosti i drugarstva.

Marš iz Šipačna uz Bjelasicu preko Zelene glave ostao je u sjećanju svih boraca našeg Bataljona. Proljetno sunce omekšalo je dubok snježni pokrivač. Borci su mjestimično propadali u smetove gotovo do pojasa, a konji su se prosto nasukali na trbuh propadajući kopitima do tla. Bili smo prisiljeni skidati tovar s konja: teške mitraljeze i minobacače, sanduke municije, ručnih bombi i mina, vreće s hranom, kazane i burad za parenje — i sve to nosili smo na svojim leđima. Najjači drugovi formalno su iznosili konje iz snježnih smetova. Bio je to mukotran i težak posao, ali uz šalu i dobacivanje: »Điha, hi-ja. naprijed dorate«, naša se muka uspješno završila.

Po dolasku u Nadiniće odmah smo po obližnjim kosama napali četnike. Četnici su posmatrali dolazak naših brojnih kolona preko Gatačkog polja i s velike udaljenosti pripucali a zatim pobjegli u Gacko.

Noću 1/2. aprila naša tri bataljona krenula su u napad na Gacko. Naš Bataljon se kretao brzo, desnom i lijevom stranom puta, a 1. i 4. hitali su kosama Gatačke površi ka Gacku goneći četnike pred sobom. Brigadna artiljerija, minobacači i topovi »Zelenko« i »Krnje«, kako smo ih od milošte svi u Brigadi zvali, otvorili su vatru, po dogovoru, na položaje, gdje smo već bili stigli jer nam niko nije pružao otpor. Malo-brojne granate i mine padale su oko nas i na sreću nikoga nisu ranile. Nadigli smo dreku da prestanu pucati, što su i učinili, i pokret je na-

stavljen. Četnici su povremeno pripucavali i, kroz Gacko, u tamnoj noći, nestali prema Avtovcu, gdje su pokušali pružiti nekakav otpor. Nismo ih uspjeli stići jer su panično brzo bježali.⁸⁸

Hercegovački četnici otišli su prema Bileći, a crnogorski prema Nikšiću. Naš 1. i 4. bataljon bili su iste sreće, kao i mi nisu naišli ni na kakav ozbiljniji četnički otpor. U Gacku smo zaplijenili skladište municije i izvršili popunu Bataljona mecima i ručnim bombama stvorivši dobru rezervu. Naš Bataljon osvanuo je u Avtovcu, odakle smo odmah uputili obezbjeđenja na obližnja brda. Naš 1. bataljon ostao je u Gacku. Borci su se susreli sa svojim najbližim: očevima, majkama, braćom i sestrama, a 4. bataljon je nastavio gonjenje četnika ka Izgorima. Ceta domobrana iz Gacka pobjegla je u Fazlagića Kulu.

Nakon dvodnevnog odmora u Avtovcu prešli smo u selo Pržine i izvršili pripreme za napad na Fazlagića Kulu. Štab Bataljona uputio je Kuljanima pismo, u kojem smo ih upozorili da će partizani ući u njihova sela, pa ako opale i jedan metak, da ćemo sva sela spaliti. Pisali smo im da narod ne bježi, a da nas ustaški zlikovci ne čekaju.

Noću 5/6. marta naš je Bataljon iz Pržina, preko Stepena i Šarića grede, ušao u Fazlagića Kulu. Lijevo od nas kretao se 4. bataljon, preko Cernice i Ključa, takođe u Fazlagića Kulu. Štab Brigade ostavio je 1. bataljon na položaju prema četnicima, nepotrebno se bojeći da bi neko od boraca mogao napraviti kakvu osvetu, jer su ustaše iz Kule, sa, pri- došlim ustašama, u proljeće 1941. strijeljale i bacale Srbe u Koritsku jamu. Jedinice 1. dalmatinske brigade ušle su u Fazlagića Kulu preko planine Bjelasice. Ulazak u Fazlagića Kulu protekao je bez otpora. Usta- ška milicija i domobrani, njih oko 500, povukli su se u Babu planinu, gdje su potjerali i svu svoju stoku. U selima smo zatekli starce, žene i djecu, a svi odrasli muškarci su pobjegli. U Fazlagića Kuli ostali smo dva dana da bismo se odmorili, obavili rutinske sastanke i dali jednu priredbu za stanovnike.⁸⁹

Italijani i četnici su 6. aprila ponovo zauzeli Nevesinje.

U svitanje 7/8. aprila napali smo četnike na Kobiljoj glavi. Desno od nas nalazio se 4. a lijevo, do Troglava, 1. bataljon. Naši borci prišli su nečujno, mačijim hodom, četničkim položajima, na kojima su gorjele vatre, i iznenada ih zasuli bombama i mitraljeskom vatrom, dok su naši bacači tukli dublje četničke položaje. Naš napad je četnike toliko izne- nadio da su se nakon kraće borbe dali u bježanje. Četnike smo gonili preko Korita ka Mekoj Grudi. Bataljon je pobio oko 30 i zarobio 35 četnika.

Podilazeći četničkim položajima, prije našeg napada, u cik zore poginuo je Hasan Zahirović Laća, radnik iz Mostara. Zalutali metak, ispaljen sa velike daljine, pogodio ga je u lijevu obrvu i ostao u glavi. Laća je bez riječi pao. Kakva čudna smrt legendarnog heroja. Prišli smo mu. Među nama bila je bolničarka Štaka Mičković, Lacina drugarica, i Rifat Frenjo, koji su plakali kao djeca ljubeći i milujući mrtvog Lacu. Nakon protjerivanja četnika sa Kobilje glave Lacu smo sahranili u prisustvu velikog broja boraca, a ja sam se uz suze oprostio od našeg druga kratkim govorom, naglasivši da će njegovo junaštvo ostati primjer našim borcima na putu do slobode i da ćemo ga osvetiti. Laća je postao lef* genda — heroj, kojim se ponosila cijela Brigada. Sirotinjski sin, nezaposleni pekar u Mostaru, pripadao je grupi besprizornih na Carini, koji su se prije rata svačim bavili da bi preživjeli. Laća i većina njih u NOR-u su izrasli u divne komuniste, mladiće od akcije i primjerne junake. Laća je proglašen narodnim herojem.

Zarobljeni četnici, većina s bradama, a svi sa dugom kosom, izgledali su jadno, svi su molili za goli život, jer su navodno mobilisani, a pojedinci su se pozivali na ustaničke dane kad su bili u partizanima, iako su se u maju 1942. godine, bježeći iz naših jedinica, svrstali pod četničke zastave i pobjegli pod okrilje okupatora ubijajući komuniste. Nakon mog i Acinog objašnjavanja ciljeva narodnooslobodilačke borbe, ukazujući im ko su četnici i ustaše, pitao sam ih ko će ostati u Bataljonu. Pošto se niko nije javio, kosate i bradate razbojнике poslali smo u Stab Brigade.

Nakon sastanka sa zarobljenim četnicima nekoliko nas otišli smo na Koritsku jamu, u koju su ustaše noću 4/5. juna 1941. bacile strijeljane i maljevima i polugama poubijane odrasle muškarce, Srbe, pokupljene u selu Korita i šire u gatačkom srezu. Te kobne noći pobijeno je nad jamom oko 180 ljudi, od kojih 147 iz sela Korita. Po završenom bacanju grupa od po 10-15 ljudi u jamu, čuli su se jauci i stenjanje iz njenog grota, te su ustaše ručnim bombama dokrajčile one koji su još davali znake života. Nakon nekoliko dana jamu su polijevali krečom jer se iz nje širio zadah leševa. Ustaše su u Koritima opljačkale oko 4.200 grla sitne i krupne stoke i zapalile nekoliko kuća. Slični zločini, kao u Koritima, nastavljani su narednih dana širom Hercegovine. Odvođeni su i ubijani) Srbi, Jevreji i Romi, komunisti i drugi napredni ljudi bez obzira na nacionalnost. Svi naši borci izredali su se nad jamom odajući dužnu počast nedužnim žrtvama ustaškog zločina. Naše drugarice brale su tek

procvalo cvijeće, koje su ostavljale pred jamom ili buketiće bacale u jamu.

U Bataljon je, drugi dan po zauzimanju Kobilje glave, došao zamjenik komandanta Brigade Vlado Tomanović, kome smo iznijeli svoju zamisao o napadu na Veliki i Mali Planik. Iduće noći naša 2. četa napala je Veliki Planik, a vod 3. čete Mali Planik. Tačno u ponoć naši su bombaši stvorili vatrene krune bačenih bombi na Velikom i Malom Planiku, a zatim vatrom iz puškomitraljeza i pušaka zasuli četnike i tom prilikom pobili ih oko 30, koji nisu imali prilike ni da se pridignu, a kamoli da bježe. Posmatrajući napad, Tomanović je rekao: »Da mi je ovo iko pričao, ne bih mu vjerovao, a sad sam ovo čudo gledao svojim očima. Mostarci su pravi majstori kao bombaši.«

Narednih dana naša tri bataljona držala su liniju Zagradci — Kobilja glava — Breslice — Korita — Dulići — Troglav, oslanjajući se na položaje 1. dalmatinske brigade koja se nalazila na Lipniku i Izgorima. U dva navrata Kobilja glava je mijenjala gospodara, jer su nas četnici masovnim napadima, uz jaku podršku artiljerije, koja nas je tukla kartečom i minobacačima, prisilili da se povlačimo sa Kobilje glave u pravcu sela Stepen. Borbe su povremeno bile vrlo oštre. Sto bi četnici uz podršku italijanske artiljerije preko dana zauzeli mi smo vraćali preko noći napadajući četničke položaje koji su bili obilježavani stotinama vatri.

Poslije trećeg povlačenja sa Kobilje glave došao nam je izjutra komandant Brigade Vlado Šegrt i nervozno, vrlo povišenim glasom, počeo se objašnjavati s našim komandantom Radovanom Sakotićem, ističući pri tome značaj Kobilje glave za cijeli prostor Gacka, posebno za Centralnu bolnicu. Vidjevši da je vrag odnio šalu i da rasprava ne vodi ničemu, rekao sam im: »Povrtićemo Kobilju glavu kao što smo i do sada radili, smirite se!« Borci su se već u priličnom broju okupili oko nas. Šegrtu smo objasnili uzroke naših povlačenja, što je on prihvatio i uskoro nas napustio. Nakon večere Bataljon se odmarao. Te noći, 11/12. aprila, ponovo smo krenuli prema Kobiljoj glavi, gdje su opet gorjele četničke vatre. Cim smo ih zasuli bombama i mitraljeskim rafalima, četnici su preko Korita pobjegli ka Mekoj Grudi. Ovaj put pobili smo 12 četnika, a zarobljenih nije bilo jer su bježali glavom bez obzira.¹¹⁰

U borbama na Kobiljoj glavi imali smo poginulih drugova i drugarica. Berta Lela Albahari, učenica iz Sarajeva, prilikom previjanja ranjenog Hamida Drljevića teško je ranjena u stomak i kičmu. Umrula je na putu za bolnicu. Lela je smrt prihvatila bez hropca, svjesna da je život dala za bolje sutra i skupo ga naplatila jurišajući na bunkere

sa borcima svoje čete. Bila je voljena. Znali smo da više nećemo slušati španske pjesme, kojima je Lela zabavljala Bataljon uz partizansku vatru. Husein Begtašević, radnik iz Konjica, ranjen mitraljeskim rafalom, umro je u Avtovcu. Dr Papo je konstatovao da mu nema spasa, kao ni Leli, koju je samo previo.

SAFET HUSREP, seljak iz Jablanice,
IBRO PALIĆ, seljak iz Slatine kod Jablanice,
PASO MILANOVIC, seljak iz Bojkovca kod Gornjeg Vakufa, i
SAĆIR POZDER, seljak iz Lizoperaca kod Prozora, poginuli su

na Kobiljoj glavi ili u kamenjaru Korita i Meke Grude, gdje su ih pokosili četnički meci ili italijanska artiljerija. Višestruko smo naplatili njihovu smrt. Osvetili smo te borce pune žara i ljubavi za svoju hercegovačku grud. Imali smo i desetak lakše ranjenih drugova.

Načelnik Štaba Brigade Rade Hamović u izvještaju, 13. aprila 1943, sa puta operativne grupe (2. i 5. bataljon) koja je brojala oko 270 boraca, iz južne Hercegovine javlja: »Teror četnika u Hercegovini je veliki ... Svoj poraz pravdaju našim naoružanjem i brojnošću. Nas prikazuju kao osvjetnike, u čijim redovima ima samo ustaša, domobrana, Cigana i Jevreja. Šalju u koncentracioni logor porodice koje imaju svog u partizanima ili ih pomažu. Kod našeg nastupanja gone narod prilikom povlačenja i mi ulazimo u prazna sela u kojima su starci i djeca.

Naši bataljoni nemaju koga mobilisati, jer je sve mobilisano milom ili silom u četnike.

Narodna vlast je labava i bolje je ne uspostavljati jer četnici poslije pobiju naše simpatizere.«⁹¹

Za boravka u južnoj Hercegovini grupa je na planini Trusini razbila četnike, oslobodila Ljubinje, napala Stolac i prokrstarila Dabrom i Popovim poljem.

Položaje u Koritima dobro smo organizovali za odbranu, uredili smo mitraljeska gnijezda i individualne zaklone, podizali kamene zidove maskirane tek prolistalom šumom.

U slučaju napada neprijateljske artiljerije i minobacača svako bi sebi pronašao ležište u škripovima, u blizini vlastitog borbenog položaja. Naša osiguranja bila su isturena na prilazima našim položajima. Koristili smo se svim dosadašnjim iskustvima dvomjesečne borbe protiv Italijana i četnika u hercegovačkom kršu i kamenjaru.

Rano izjutra, 15. aprila, pojavile su se četničke kolone, a odmah zatim započela je artiljerijska i minobacačka paljba po našim položajima.

jima. Naše obezbjeđenje povuklo se bez otpora, kako im je bilo i naređeno. Četnici su se kretali u većim i manjim grupama uklinjujući se u naš raspored. Na odstojanju od oko 100 metara osuli smo mitraljesku vatru po četničkim grupama, a borci su precizno gađali štedeći municiju. Četnički redovi su se prorjeđivali, zavladao je zbunjenost, a zatim su svi pogođeni, prikovani našom paljbom za zemlju. Otpočelo je zaoblazivanje četnika s oba naša krila, da bismo potom prešli u opšti juriš, a zatim je uslijedilo njihovo panično bježanje. Dugo smo ih gonili i, zastajući, gađali. Četnici su u toj borbi, koja je trajala cijelo jutro, ostavili oko 20 mrtvih i 10 ranjenih. Rastajući se sa Kobiljom glavom, Bataljon je zauvijek ostavio i Šabana Cosića, seljaka iz Sabančića kod Jablanice. Imali smo i 6 lakše ranjenih drugova.

Poslije podne s obližnjih kosa čulo se pripucavanje. Pred večer naše položaje preuzele su jedinice 4. proleterske crnogorske brigade. Na Kobiljoj glavi poginulo je ili umrlo od zadobijenih rana 8 naših boraca.

U tim borbama Bataljon je pobio oko 100 i zarobio oko 50 četnika. Ranjene četnike otpremali smo u njihova sela, na oslobođenoj ili okupiranoj teritoriji, koristeći žene mještanke za njihovo nošenje jer se iz okolnih sela većina muškaraca nalazila u četnicima ili su se krili od nas.

Nakon prikupljanja Bataljona krenuli smo u Fazlagića Kulu, gdje smo stigli kasno u noć i prenoćili. Narednih dana preko sela Ljeskova Duba prebacili smo se u selo Drežanj, obezbjeđujući se od četnika iz pravca Lukavačkog polja.

U Drežnju smo se zadržali tri dana organizujući partijske, skopske i četne konferencije, na kojima smo analizirali slabosti dvodnevnog marša i ranijih borbi oko Kobilje glave, ističući i velike uspjehe koje smo postigli uz relativno male gubitke. Organizovali smo priredbe, pjesma se čula na sve strane, a naš »vrabac« i skečevi su na duhovit način prikazivali novosti iz života našeg Bataljona. Tekstove su pisale grupe koje su se brinule za kulturno-zabavni život četa i bataljonski odbor. Održavali smo konferencije sa mještanima, u koje su četnici svojim zulumom, ubistvima i paležom utjerali strah, ali ih to nije sprečavalo da dobrovoljno dijele s nama i posljednje rezerve hrane.

Naša odjeća i obuća se prilično izderala pa smo organizovali masovno krpljenje i uobičajeno parenje protiv vaški. Naše rezerve brašna,¹ makarona i soli već su bile na izmaku, pirinač se povremeno davao samo¹ ranjenicima, koji su liječeni u bataljonskoj bolnici uz veliku brigu Alberta Altarca Čina i naših bolničarki. Naši teži ranjenici iz Centralne bolnice vraćali bi se u Bataljon, u bolnicu, čim bi postali pokretni, a

za njih smo uvijek imali barem tri osedlana konja i bolje obroke hrane.' Hrana u Bataljonu bila je sve slabija, što se vidjelo i po kaganu, u kojem su parčad mesa bila sve manja, a škrob sve rjeđi, sa vrlo malo, najčešće nimalo, krompira ili makarona.

Vječito smo zbog gladi bili u iskušenju da sami sebi nešto priuštimo za jelo ili da nabavimo neki komad odjeće i veša, džemper, čarape, rukavice i opanke.

Položaji kod Drežnja bili su udaljeni i hrana je redovno kasnila. Čekajući ručak, Husa Orman i Uroš Eljdan ogladnjeli su, kao i ostali borci. Otpočeo je njihov tihi dogovor da napadnu jedan četnički bunker na susjednim kosama. Kad su saopštili svoju namjeru, drugovi su ih odvrćali, jer su bili uvjereni da će izginuti. Upozorenja nisu pomogla. Oni su otišli i ubrzo su se čule bombe. Husa i Uroš vratili su se s rancima punim hrane i tri zaplijenjene puške, dosta municije i nekoliko bombi. Po hrani u rancima moglo se zaključiti da su to bili četnici, čije su kuće u blizini.

Izvadili su hljeb, sir i konzerve, prikupljene na četničkim položajima. Sve su to slagali pored sebe, i ko bi se god obratio da mu daju šta od tog plijena, Husa bi mu ljutito odgovorio: »Eno hljeba gore, idi pa zaplijeni!« Kad su iz ranca sve izvadili, izrezali su hljeb na jednake komade, stavljali na njih sir i zatim svoj plijen podijelili svim prisutnim borcima.

Iz oslobođenog Nevesinja upućena je grupa boraca: Safet Džinović, Omer Mrgan, Salko Mrgan i Omer Pašić da, sa osloncem na našu organizaciju NOP-a, izvrše mobilizaciju omladine u selima Dubrava. U Štab Brigade je 12. aprila 1943. došla grupa od oko 30 boraca. Nekoliko dana kasnije 18 drugova i drugarica došli su u sastav našeg Bataljona. Većina njih bila je organizovana u omladinskoj organizaciji, a pojedinci su bili i članovi SKOJ-a:

JAŠAR AVDLIC,
CAMIL BITANGA,
SALKO BOJCLIC,
MEHMED ĐUKIĆ,
KEMAL FEJZIC,
FADIL HAJROVIC,
ŠEFKO O. HAJROVIC,
FATIMA HANIĆ,

FADIL HASAGIC,
ADEM KAPIC,
MUNIB KEBO,
AISA KRPO,
AHMET LETO,
AVDO PUCE,
DŽEMAL REPEŠA,
ALIJA M. VELEDAR,
IBRTCA H. VELEDAR i
SALKO M. VELEDAR.

Stab Brigade organizovao je 22. aprila frontalan napad svih bataljona na četnike. Desno od nas bio je 5, a lijevo 2. bataljon. Naredna tri dana protjerali smo četnike preko Lukavačkog polja. Naš Bataljon je 25. aprila osvanuo na Lipniku i nastavio goniti četnike preko sela Davidovića ka Fatnici i Mekoj Grudi. Četnici su imali desetak mrtvih i više ranjenih, a od naših je poginuo Ahmed Hadžiomerović, student iz Mostara. Bilo je ranjeno 6 drugova. Samo u noćnim napadima uspijevali smo četnicima nanositi veće gubitke, dok su se po danu oni povlačili pripucavajući s velikog odstojanja i rijetko kojeg od njih bi stigao naš metak.

Iskoristili smo priliku da intendantura rekvizicijom od četničkih porodica, kojih je bio nemali broj, poveća zalihe brašna i krompira i kvantitativno obogati naše krdo goveda i stado ovaca i koza.

Izjutra rano iz Bileće je krenula poveća motorizovana italijanska kolona preko Fatničkog ka Dabarskom polju. Pred njima su četnici u brojnim kolonama prilazili našim položajima. Po običaju javila se italijanska artiljerijska i minobacačka vatra, koja je zasipala naše položaje. Napadi su odbijeni i mi smo zadržali položaje u toku cijelog dana. Noću, 25/26. aprila, upravo prije svitanja, napustili smo Lipnik. U kraćim etapnim marševima i uz jaku zaštitnicu Bataljon je preko sela Rogače, Slata, Rupnog Dola i Rilja stigao u Gornje Kolečko.

U borbama protiv četnika teško je ranjen Sefkija Derviškadić, radnik iz Nevesinja, koji je nakon nekoliko dana umro u bolnici. Bio vodnik, ali se nije rastajao od svog mitraljeza. Uvijek je bio vedar, spreman za šalu i pjesmu. Sefkija je član Partije od 1940. godine. Radio je na Rudniku i bio član MK SKOJ-a u Mostaru 1941. godine.

Italijani i četnici su 27. aprila ovladali Dabarskim, a 28. aprila i Nevesinjskim poljem.

Prvi maj proslavljamo u borbi sa četnicima, koji nas napadaju iz pravca Kifina Sela. Narednih dana danonoćno vodimo borbe sa četnicima, iza kojih se kreću Italijani s artiljerijom i minobacačima. Četnici su u tim borbama imali desetak mrtvih i više ranjenih. U toku 4. maja ginu:

SEFKIJA HAJROVIC, seljak Iz Rečica kod Čapljine, i

SERIF SKRBO, radnik iz Tasovčića kod Čapljine, a nekoliko

drugova bilo je lakše ranjeno. Italijani i četnici su 1. maja zauzeli Gacko, Avtovac i Fazlagića Kulu, a naše jedinice su se povukle prema Izgorima i Ravnom.

Odstupamo preko Morina, Uloga i Obija.

Čim su prvi borci Bataljona, 5. maja, stupili na drveni most na Neretvi kod Uloga, most je zapalila jedna grupa boraca po naređenju Štaba Brigade. Bataljon je bio u zaštitnici Brigade i računalo se da će most preći prije negoli ga zahvati plamen. Posljednji u koloni prelazili su trčeći preko mosta, kroz dim, dok se plamen već javljao preko cijele drvene konstrukcije. Naša 1. četa, u zaštitnici, zaostala je i posljednja protrčala kroz plamen preko mosta. Tom prilikom većini je boraca 1. čete bila oprljena odjeća. Prešavši na desnu obalu Neretve, pošto se sve doblrp završilo, smijali smo se drugovima i drugaricama koji su, garavi, dugo iskašljavali dim i psovali nas zbog »teferića« u njihovoj nevolji. Pusta mladost!

Padinama Lelije prošli smo pored Kalinovika, u kojem su gorjele četničke kasarne, a zatim kroz sela Jelač, Grandići i Curevo. U selu, Jelač narod nas je dočekaao kao svoje rođene. Odbor je prikupio hrane i stoke za nekoliko dana, a djevojke su nam poklanjale čarape, rukavice i džempere. Na Vučevo smo stigli pred večer 8. maja. Prenoćili smo u kolibama. Prvi put je naš Bataljon zakoračio u Crnu Goru, kroz njene planine, kanjone i gustu šumu, preko rijeka i potoka, koji su bili izuzetan dar prirode. Iznad nas uzdizao se Maglič sa krunom oblaka na lijepom sunčanom danu. Čule su se primjedbe boraca: »Evo stigismo i mi u Banat. Za silazak s planina u doline rijeka mogla bi nam Brigada uputiti padobrane.«

Nikad nas nije napuštao duh Mostara, njegova veselost, zbijanje šala na svoj i tuđi račun, pjesma i međusobno drugarstvo, pa ni u najtežim danima rata. Ponekad bih se prisjetio da su nas prije rata ljudi koji su dolazili da žive u Mostaru nazivali »grad vesele sirotinje«. Ponesili smo se takvom ocjenom. Mostar je doista bio sirotinjski grad, u

kojemu je često po jedan radio a po 5 — 7 članova svoje porodice izdržavao.

Sutradan, zorom, cio Bataljon bio je na nogama. Dobili smo dobar doručak i krenuli ka selu Mratinju. Naišao je komandant Brigade Šegrt i, pored ostalog, rekao da se u Mratinju dobro odmorimo i borce nahranimo, jer je selo bogato. Nakon marša kroz šumu stigli smo na konjsku stazu, koja vodi u selo vrlo strmim liticama Maglica. Mratinje je u kazanu, dubokom oko 1.300 metara. Kad bi čovjek pogledao na našu kolonu iznad sebe, dobio bi utisak da smo povješani na stijene. Pridržavamo toware na konjima s unutrašnje strane staze da ne odlete niz litice. Najteže je konjima, natovarenim sanducima municije i minama, čije samare borci pridržavaju privezanim opasačima da ne odlete preko vrata i ne sunovrate se u bezdan. Konji dašću, isparavaju se, a bijela im je pjena po cijelom tijelu kao da su nasapunjani. Taj naš brdski konjić je nevjerovatno izdržljiva životinja, koja danonoćno maršuje, često bez hrane i vode, po kiši i snijegu. Partizani duguju neizmjernu zahvalnost našim brdskim konjićima za uspjele dnevne i noćne marševe po vrletima naših planina širom zemlje. Nakon nekoliko sati mukotrpnog marša, oko podne, stigli smo u Mratinje. Selo je skoro napušteno, ostali su prestrašeni starci i žene s djecom. Stoka je odvedena, a hrana sakrivena ili zakopana, te smo se jedva narednih dana prehranili. Bili smo više gladni nego siti i jedva smo čekali da krenemo iz tog sela. Po kućama se mogu zapaziti predmeti, karakteristični za muslimanska domaćinstva, doneseni sa pljačkaških pohoda po Bosni i Hercegovini. U selu smo ostali dva dana, na odmoru. Život je tekao uz uobičajene vojničke i političke programe. U Mratinju nam se iz Centralne bolnice pridružio Munir Kebo. Krećemo preko sela Miloševića i Stabne u Lisinu, gdje smo stigli 13. maja.

Poslije mjesec dana marša, uz česte borbe sa četnicima, i uz vrlo rijetke dvodnevne odmore od Fazlagića Kule, preko Gatačkog i Nevesinjskog polja, Morina, planina Zelengore, Lelije, Maglića, Volujaka i Lebršnika, opet smo došli na Ravno kod Gacka. Čudan krug, vrlo mučan i naporan. Pred nama su opet četnici.

Dolaskom na Ravno iznad Avtovca 2. 3. i 4. bataljon 10. hercegovačke brigade preuzeli su položaje od 1. dalmatinske brigade. Naš 1. 5. i 6. bataljon produžili su u pravcu Nikšića sa komandantom Brigade Vladom Šegrtom. Smjena jedinica izvršena je 13. maja pred veče i Mostarski bataljon se povukao na odmor u selo Lisinu uputivši 3. četu radi obezbjeđenja na Šejtan-Kulu. Te noći na Ledeniku, čini mi se, da

su gorjele stotine četničkih vatri, koje su označavale brojnost njihovih jedinica, a time i prijetnju našim bataljonima. Borci, premoreni u višednevnim marševima i borbama sa četnicima, pospali su po kućama ne čekajući večeru. Oko ponoći probudila nas je iznenadna pucnjava i mitraljeski rafali uz prasak ručnih bombi. Stab Bataljona nije znao o čemu se radi te su jedinice stavljene u pripravnost. Nakon jednog sata stiže izvještaj komesara 3. čete Šefika Obada: »Izvršili smo prepad na četnike, 5 četnika smo ubili, zaplijenili smo 1 mitraljez i 7 pušaka. Položaj ću obezbijediti patrolama, umorni smo i idemo na spavanje — Šefik.« Pročitavši izvještaj, otišli smo i mi na spavanje, a četnici su nastavili pucnjavu do zore.

Nakon dvodnevnog odmora i izviđanja terena tri naša bataljona, noću, 16/17. maja, izvršili su iznenada napad na položaje četnika na Orlovcu, Mramoru, Trešteniku i Ledeniku i nanijeli im velike gubitke. Brzi juriši, skoro jednovremeno na širokom frontu bombama, mitraljeskom i puščanom vatrom, unijeli su paniku među četnike koji su pobjegli prema Gacku i Avtovcu. Izbili smo na liniju Jasenik — Lipnik. Četnicima stiže pojačanje i naši se bataljoni povlače na polazne položaje. Naš Bataljon se zadržao na Ledeniku i Kuli. Lijevo od nas bio je nap¹ 4, a desno 2. bataljon. U tom napadu poginuo je Mirko Oneščuk, ko¹ mesar 1. čete, đak iz Mostara, čija je cijela porodica radila za NOP, a on je bio uzor skromnosti i hrabrosti, kako u omladinskim akcijama u gradu tako i u borbama Bataljona. Volio je drugovima pričati kako će biti nakon oslobođenja, u socijalizmu, slikajući bogat život sa velikim radilištima i ljudima sa najljepšim moralnim osobinama. Drugovi su mu znali reći: »E, moj Mirko, dugo će Neretva teći dok to tvoje doba dođe.«

U borbama sa hercegovačkim četnicima najveću je teškoću predstavljalo što smo ih stalno jurili kad bismo ih zbacili sa njihovih položaja. Cim ih prestanemo goniti, evo njih opet, po danu, ispred svojih gospodara Italijana, koji su nas najčešće tukli artiljerijskim tempiranim granatama — kartečom i minama iz bacača. Četnici su bili siti i odmorni, brzo su se kretali i sklanjali po kamenjaru, kojim su se odlično koristili za zaklon. Mnogi drugovi su u takvim prilikama govorili: »Kad već satima moramo da jurimo za četnicima, da se bar možemo snabdjeti hranom, municijom i obućom.« Od četnika se zbilja nije imalo šta uzeti, kao da ništa osim svoje izdajničke duše nisu imali.

U toku noći Bataljon su napustila dvojica nedavno došlih boraca koji su otišli u Dubrave a da se nikome nisu javili. Taj nemio događaj

označio je prvo i jedino dezerterstvo iz Bataljona u toku V neprijateljske ofanzive, zbog čega smo, odmah, u toku dana, držali četne konferencije i žigosali njihov postupak.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Mostarski bataljon na početku V neprijateljske ofanzive. organizaciono i brojno, u ljudstvu i naoružanju, predstavljao je jaku udarnu snagu. Bataljon je imao:

- Štab sa 6 kurira,
- intendanturu sa oko 15 boraca (8 konja i manje stado stoke).
- ubojnu komoru sa oko 15 boraca i 8 konja,
- ambulantu sa oko 10 boraca (ljekar, 4 — 6 bolničarki, kuhar i 2 — 4 konjovoca), 3 — 4 konja i oko 10—15 lakših ranjenika i rekonvalescenata, koji su se vraćali iz bolnica,
- tri pješadijske čete, u svakoj oko 70 boraca. Cete su imale po tri voda, a svaki vod po dvije desetine. Desetine su imale po 1 — 2 puškomitraljeza. Cete su imale svoje ekonomate sa po 2 konja i opremu za spremanje hrane za svoj sastav.

Prateća četa imala je tri voda i ekonomat sa oko 45 boraca. Prvi vod imao je dva odjeljenja, a svako odjeljenje po 1 teški mitraljez »breda«. Drugi vod imao je takode dva odjeljenja, a svako odjeljenje po 1 teški mitraljez »fiat«. Treći vod minobacača imao je tri odjeljenja, od kojih dva sa po jednim minobacačem 81 mm, a 3. odjeljenje sa 4 laka ručna minobacača.

Bataljon je imao oko 290 boraca, 25 puškomitraljeza. 4 mitraljeza, 2 srednja i 4 laka minobacača i oko 15 automata.

Prve njemačke kolone 7. SS divizije »Princ Eugen« pojavile su se, 17. maja 1943. i kretale se od Nevesinja i Bileće ka Gacku. Pronio se glas da se Nijemci izvlače iz Grčke i obalnog pojasa Jadrana zbog neuspjeha na istočnom frontu i mogućnosti otvaranja drugog fronta na evropskom ratištu. Ta vijest bila je želja, daleko od stvarnosti, jer je otpočela realizacija njemačkog plana nazvanog »Svare« (Schwarz), odnosno V neprijateljska ofanziva ili, kako je kasnije nazvana, bitka na Sutjesci.

Razvoj situacije u Jugoslaviji u proljeće 1943. odlikovao se snažnim poletom oslobodilačkog pokreta i vezivanjem oko 40 neprijateljskih divizija na jugoslavenskom ratištu: 12 njemačkih, 17 italijanskih, 6 bugarskih i dijelovi 3 mađarske divizije, te mnogobrojne kvislinške formacije Draže Mihailovića, Milana Nedića, Ante Pavelića i Lea Rupnika.

U prvoj polovini maja došlo je do sloma njemačko-italijanskog fronta u sjevernoj Africi, čime je porastao značaj jugoslovenskog ratišta, kako za sile osovine tako i za saveznike. Mogućnost iskrcavanja anglo-američkih trupa iz sjeverne Afrike na Balkan postala je realnija pretpostavka, zbog čega su Nijemci otpočeli dugo pripremanu operaciju »Svare« u cilju uništenja Operativne grupe divizija i Vrhovnog štaba NOV i POJ u Crnoj Gori.

Plan operacije bio je da sa široke kružne osnovice koncentričnim nastupanjem neprijatelj izbije pomoćnim snagama na kanjone Pive i Tare i posjedne prelake na tim rijekama, a glavnim snagama iz Kolašina i Nikšića u pravcu planine Durmitor sabije grupu divizija NOVJ sa Vrhovnim štabom i tu ih uništi.

Komandant operacije general Liters predvidio je tri etape:

- prvu, da za deset dana potisne Operativnu grupu na prostor Pljevlja, Kolašin, Nikšić i rijeku Pivu;

- drugu, takođe za deset dana, da stezanjem obruča smanji rastojanje između jedinica u nastupanju;

- treću, kroz više sedmica, da uništi opkoljene snage NOV i POJ.

Za izvršenje tog zadatka predviđene su četiri ojačane njemačke divizije: 1. brdska (dovedena sa istočnog fronta), 7. SS »Princ Eugen«. 118. lovačka, dijelovi 369. legionarske i 104. lovačka divizija. U operaciji učestvovala su tri italijanske divizije: »Ferara«, »Venecija« i »Taurinense« sa takozvanom grupom »Trupe sektora Podgorice«, 1. bugarskim pukom i jednom domobranskom lovačkom brigadom.

Za izvođenje operacije »Svare« grupisano je sedam divizija sa oko 127.000 vojnika, podržavanih sa 7 do 8 artiljerijskih pukova i oko 12 eskadrila sa oko 160 aviona.

Operativna grupa Vrhovnog štaba imala je četiri divizije: 1. i 2. proletersku i 3. i 7. udarnu, te novoformiranu Drinsku operativnu grupu sa 2. proleterskom, 6. istočnobosanskom i 1. majevičkom brigadom.

Četiri divizije i Drinska operativna grupa imale su oko 16.000 boraca i 3.500 ranjenika i bolesnika. Divizije su prosječno brojale 3 do 4.000 boraca.

Velika brojčana nadmoć i snabdijevanje neprijateljskih trupa bili su obezbijedeni, dok su jedinice Operativne grupe imale mali broj brdskih i protivoklopnih topova, a snabdijevanje municijom«vršeno je kroz borbe. Niotkud nije bilo pomoći. Ishrana naših jedinica i bolnice vršena je uz ogromne poteškoće. Borci, ranjenici i bolesnici su gladovali od početka neprijateljske ofanzive, a danonoćno su bili u pokretu.

Planinsko zemljište u ofanzivi bilo je izrazito krševito sa malo staza i malobrojnim putevima, gdje se ističu samo masivi planina Sinjajevine, Durmitora, Maglića, Volujaka i Zelengore, što dostižu visinu i do 2.500 metara. Zemljište je ispresijecano kanjonima Pive, Tare, Komarnice i Sutjeske, od kojih su mnogi duboki i do 1.000 metara. Neprijatelj je bio opremljen za kretanje po takvom terenu, a mi nismo imali gotovo ništa. Sve to išlo je naruku neprijatelju za izvođenje operacije.

Već prvih dana ofanzive otpočele su oštre danonoćne borbe s neprijateljem koje će trajati punih 30 dana. Takva ofanziva iznenadila je čak i našu Vrhovnu komandu.

Noću, 17/18. maja, oko pola noći, četnici su otvorili kratku ali masovnu paljbu sa svojih položaja, koje su odmah nakon toga napustili. Crnogorski četnici povukli su se prema Nikšiću, a hercegovački prema Bileći. Njemačka Vrhovna komanda, predviđajući iskrcavanje saveznika na jadransku obalu, bila je uvjerena da će im se četnici pridružiti, zbog čega je i donijela odluku da ih razoruža. Nijemci su po dolasku u Gacko 1. Avtovac razoružavali četnike i za njih formirali logor. Kasnije su ih Nijemci, u toku ofanzive, upotrijebili za nošenje municije i hrane, bili su im »tovarna grla«.

Sutradan, 18. maja, Nijemci su sa dva bataljona u kolonama krenuli prema nama i zadržali se pred našim položajima na Dražljevu, Jaseniku i Lipniku.⁹² Oko ponoći, 18/19. maja, vod Maksima Kujundžića izvršio je prepad na Lipnik. Bombama je iznenadio pospale Nijemce na položaju. Ubijeno je oko 15 njemačkih vojnika i zaplijenjeno 10 pušaka, 2 mašinke, 2 puškomitraljeza »šarca« i mnogo municije. Mi smo prošli bez gubitaka. Taj je prepad podigao moral našim borcima, koji će doći do punog izražaja idućih dana, u toku noćnih i dnevnih borbi.

Početkom V neprijateljske ofanzive iz Centralne bolnice i divizionskih bolnica upućeni su u svoje jedinice mnogi ranjenici koji su se mogli sami kretati. Tako je došla i grupa od 10 boraca našeg Bataljona, među kojima su bili Mustafa Cemalović Cimba, sa tek preboljelim tifusom, i teško ranjeni Abdulah Lugić. Sve, osim njih dvojice, moj zamjenik Aco Babić uputio je u njihove čete i insistirao da se vrate u bolnicu kako ne

bi opterećivali Bataljon jer su ne samo loše izgledali nego su se i jedva kretali. Došlo je do prepirke između Babića i Čimbe i Lugića, koji nisu htjeli da prihvate takav zahtjev. Zatekao sam ih pred Štabom Bataljona. i kad su mi objasnili o čemu se radi, uputio sam Lugića za komesara ubojne komore, a Čimbu u bataljonsku ambulantu. Od tada sve naše ranjenike zadržavali smo u bataljonskoj ambulanti, koja se narednih dana pretvorila u malu bolnicu.

Tih dana Husa Orman, Nusret Behmen i Uroš Eljdan upućeni su, u pratnji Obrena Starovića, koji je pošao na sastanak Oblasnog komiteta za Hercegovinu. Nisu se uspjeli vratiti, jer je ofanziva bila u punom jeku, te su ostali u Dubravama.

Izjutra, 19. maja, Nijemci su u gustom stroju, nakon jake artiljerijske pripreme, otpočeli napad na naše položaje. Sačekali smo ih na kratkom odstojanju i paljbom iz mitraljeza i pušaka nanijeli im velike gubitke. Nastavili su nastupanje ne obazirući se na poginule i ranjene. Došlo je do oštre borbe 2. bataljona na Trešteniku i našeg Bataljona na Ledeniku, koji je prelazio iz ruke u ruku, borbom prsa u prsa, u kojoj su ručne bombe glavno oružje. Pred brojno jačim neprijateljima postepeno smo se povlačili uz manje gubitke, i oni su ovladali Ledenikom i Treštenikom.

Oko pola noći, 19/20. maja, Bataljon je napao njemačke položaje i povratio Ledenik. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Zaplijenili smo jedan bacač, tri puškomitraljeza «-šarca», više pušaka i dosta municije. Imali smo 5 lakše i teže ranjenih drugova, među kojima i Rifata Frenju, koji je i ovom prilikom istrčao pred svojim vodom i ručnim bombama sustigao nekoliko Švaba i pobio ih. Nijemci su te noći stalno pucali, do zore. Stigli su kuriri iz Štaba Brigade jer su se drugovi iz Štaba interesovali šta se događa kod nas. Napisali smo izvještaj Štabu Brigade. Sljedećio dan vodili smo oštre borbe s Nijemcima. Neprijateljska avijacija prvi put je dještovala po nama, »štuke« su uz zavijanje svojih sirena stalno nad nama, a artiljerija i minobacači nisu prestajali tući nas.

Idućih par dana vođene su kraće borbe, uglavnom uz povremene prepade i prepucavanja, ali obje strane su zadržale svoje položaje. Jedinice našeg Bataljona odmarale su se u selima Lisina i Orah uz smjenu po četama, jer smo sa po jednom četom držali položaje. Održavali smo partijske i četne sastanke. Prorađivali smo članak druga Tita »Borba protiv okupatora, prvi i najvažniji zadatak«, objavljen u »Proleteru«.

Sva tri bataljona naše Brigade su 21. maja pošla u napad na Nijemce. Naš Bataljon napao je Treštenik, a lijevo od nas 4. bataljon Ledenik

i desno 2. bataljon Mramor. Uspjeli smo istovremeno iznenaditi neprijatelja, zasuti ga ručnim bombama i potisnuti s položaja, nanijevši mu gubitke. U zoru smo se povukli na Sejtan-Kulu, 4. bataljon na Javorov vrh, a 2. bataljon na Kućetine. Idući dan stižu Nijemcima pojačanja, pred nama je oko 2.000 vojnika. Povremeno nas bombarduju »štuke«, a »rode« nas ne prestaju izviđati.

Na Ravno je 21. maja stigla 7. krajiška udarna brigada da pojača naša tri bataljona iz sastava 10. hercegovačke brigade. Izvršili smo pre-raspodjelu naših dotadašnjih položaja.

Od Mratinja naovamo ishrana je bila vrlo loša. I prije Mratinja dajmo se se slabo hranili. Dobivali smo obično jedan obrok dnevno, rijetko kad ručak i večeru. Sela kroz koja smo prolazili bila su potpuno ispražnjena, bez stoke i hrane. U te proljetne dane ni mještani nisu imali šta da jedu. Naši obroci sveli su se na parče mesa i masnu supu, u kojoj je rijetko kad bilo malo brašna i po koji krompir. Otpočele su mršave rekvizicije hrane, posebno po neprijateljskim selima. Ako bi neko i uspio pronaći manje količine sakrivenog brašna ili krompira, to bi se za sastav vlastite čete kuhalo s mesom koje smo dobivali iz bataljonske intendature. Tih dana, u cilju suzbijanja samovoljnog snabdijevanja, došlo je upozorenje Štaba 3. udarne divizije da se povede oštra borba protiv svake samovolje prilikom uzimanja hrane i stoke od seljaka. Stigla je i tablica ishrane, u kojoj je naznačeno šta sljedeće svakog borca u toku dana. Na račun te tablice svi smo zbijali šale, posebno u sumrak, kad bi izostala večera, ili uz ručak, kad bismo dobili omanje parče mesa sa masnom vodom. Drugovi bi dobacivali jedan drugome, a najviše četnim ekonomima: »Dajte večeru po tablici«, ili bi pitali: »Zar je ovo parče mesa po tablici?« Ili: »Gdje su krompir i brašno, sigurno pravite pitu!« Uz smijeh odlazilo se na spavanje, ako takvi razgovori nisu vođeni na položaju. Svi smo izgubili bar 5 — 8 kg težine za mjesec dana. Neki drugovi i drugarice postali su pravi lovci na krv i iznutrice zaklane stoke, koje bi očistili i kuhali u svojim porcijama. Skuhanu krv u porciji nazvao sam »krvavice bez crijeva«, a pojedinci su dobili i nadimak »crijevani«. Pored gladi veliki problem bila je obuća. Pravili smo opanke od sirove goveđe kože, koja je sušena 3 — 5 dana, ali bi se i pri najmanjem kvašenju opanci izvrtali te se hodalo u čarapama ili omotanim krpama. Mnogi su borci bili, tako reći, bosi. Odjeća je većine bila pocijepana, nestalo je konca i nije se imala čim krpiti. Glad se zavukla u sve nas, stalno se čula priča o jelu, spominjali smo svoje majke i njihove pirjane, dolme, pite, smokvare i si., jer smo danima bili željni da se bilo čega najedemo.

Početne borbe s isturenim njemačkim jedinicama poprimale su karakter frontalnih borbi. U toku dana, zbog jače neprijateljske artiljerijske i minobacačke vatre i povremenih napada avijacije, povlačili smo se s naših položaja ostavljajući osiguranja, dok smo noću redovno vršili manje prepade na njemačke položaje. Posebne teškoće prilikom napada činile su nam male okrugle ručne bombe, koje su Nijemci bacali sa svojih uzvišenih položaja. Te loptaste bombe kotrljale su se niz padine i nanosile nam gubitke, kao i trombloni kojima su Nijemci dobro gađali.

Brzi i iznenadni noćni napadi i aktivna manevarska odbrana napadima u bokove i pozadinu njemačkih kolona narednih dana donosili su nam nove puške, automate i puškomitraljeze. U ranijim borbama za Prozor i u dolini Rame i Neretve mnogi naši borci zamijenili su puške i dopunili naoružanje italijanskim oružjem, jer smo imali velike količine zaplijenjene municije. Njemačke puške, automati, puškomitraljezi »šarci« i odjeća vidjeli su se sve češće na našim borcima, čime je bio obilježen početak našeg prenaoružavanja njemačkim oružjem, što je bio rezultat naših borbenih uspjeha.

U zoru 23. maja Nijemci su otpočeli frontalan napad, podržan jakim minobacačkom i artiljerijskom vatrom i avijacijom, na širokom frontu 7. krajiške brigade i naših bataljona. Dočekali smo ih borbom na bliskom odstojanju i nanijeli im znatne gubitke. Bili su opremljeni zaštitnim šatorskim krilima, jedva smo ih mogli uočiti kroz niske tek distale šumarke. Jaka artiljerijska i minobacačka vatra, gotovo neprekidno bombardovanje i znatna brojčana nadmoć neprijatelja, koji je dovlačio nove jedinice, prisilili su nas na postepeno odstupanje na nove položaje, ka rijeci Pivi i Komarnici. Pružili smo vrlo jak otpor. Više puta smo se prosto izmiješali sa Nijemcima, vođena je borba prsa u prsa, sa ručnim bombama. Municija i ručne bombe nisu se štedjele, imali smo u komorama dobre rezerve. Naročito oštre borbe bile su u rejonu sela Orah, gdje smo im, sa 4. bataljonom 7. krajiške brigade, nanijeli veće gubitke.

U toku 24. maja nastalo je zatišje. I mi i Nijemci danima ne spavamo. Padom mraka komandir 2. čete Ahmet Pintul samoinicijativno uzima jedan vod i napada istureni položaj Nijemaca zasipajući ih ručnim bombama i mitraljeskom vatrom. Zaplijenili su »šarac« i 2 automata, te donijeli desetak ranaca hrane. Švabe su odgovorile paljbom duž cijelog fronta, koja je trajala do zore.

Prvog dana našeg povlačenja dobio sam jake bolove u stomaku jer sam jeo poluživo meso. Imao sam običaj da za danonoćnih borbi ostavim manje parče mesa kako bih imao šta pojesti kad pregladnim, jer smo se

obično, u takvim prilikama, neredovno snabdijevali hranom. Jedva sam se kretao, a Nijemci su kidisali na nas. Zaostajao sam, razmišljao da se ubijem. Dotrčao je moj zamjenik Aco Babić i počeo me vući bodreći me da izdržim, da ćemo se izvući kroz ljeskovinu. Povremeno bi pored nas prošištao rafal i poneki puščani metak. Aci sam dao automat da bih se lakše kretao.

Govorio mi je: »Samo hodaj, oba ćemo se izvući ili poginuti!« U toku iduće noći prestali su mi bolovi u stomaku, pio sam rakiju.

U tim borbama, na desetak metara od mene, jedna mina je eksplodirala i raznijela u komade mitraljesca Muju Garbu, radnika iz Višića kod Čapljine. Ruke, noge i ostale dijelove tijela, koje smo našli, skupili smo u šatorsko krilo i zakopali. Mujina smrt svih nas je ražalostila. Bio je dobar drug i hrabar puškomitraljezac, koji je svoj život višestruko naplatio u ranijim borbama.

Koristeći se iskustvom iz ranijih napada neprijateljske avijacije o načinu pokazivanja naših položaja raketama, naredio sam da se prikupe rakete i raketni pištolji kojih je bilo u našim komorama. Dogovorili smo se kako ćemo obmanjivati neprijateljske pilote. Prilikom napada avijacije Nijemci su platnima obilježavali svoj prednji kraj, a raketama pokazivali pilotima naše položaje. Naši borci su u isto vrijeme ispalili rakete istih boja u svoju pozadinu. Njemački piloti bacili su bombe u prazan prostor. Sutradan, kad su se »štuke« ponovo pojavile, razapeli smo platna i ispalili rakete u pravcu Nijemaca kad i oni prema nama. Njemački piloti izabrali su za cilj položaje sopstvenih jedinica i bacili bombe po njima pretpostavljajući da se ponavlja jučerašnja podvala, o čemu su vjerovatno bili obaviješteni. Za takve obmane ubuduće nestalo nam je raketa.

Kad je Tito uočio da je nemoguć proboj naših snaga na istok, donio je odluku da cijela grupacija krene natrag na zapad. U tom cilju otpočelo je prebacivanje 1. i 2. proleterske divizije preko Tare i Šćepan-polja ka Vučevu. A 26. maja Nijemci uočavaju da Vrhovni štab odustaje od probijanja kroz Sandžak i da težište proboja prenosi preko Vučeva na Sutjesku i prema Zelengori. General Liter rokira svoju 7. SS diviziju »Princ Eugen« od Nikšića preko Gacka ka Izgorima, Ravnom, Brljevu i rijeci Pivi do Šavnika.

Sa 4. bataljonom 7. krajiške brigade 27. maja bili smo odbačeni u rejon Međeđa, a zatim preko sela Kovača na Goransko. Naš 2. bataljon sa Štabom Brigade odstupao je preko sela Zabrdā i Sinjac ka Pivskom manastiru, praćen njemačkim kolonama sve do litica Pivskog kanjona. U Kovačima dobili smo naređenje Štaba Brigade da se Bataljon prebaci

preko mosta na Pivi blizu Pivskog manastira u sela Borkoviće i Dubljeviće.

Noću 27/28. maja kod Zabljaka spustilo se 6 padobranaca Vojne misije Velike Britanije na čelu sa kapetanom Bilom Stjuardom. Njihov dolazak izazvao je pozitivne komentare među borcima, jer je to bio početak priznavanja naše narodnooslobodilačke borbe od zapadnih saveznika. Tog dana je Vrhovni štab izvršio pokret preko Durmitora i Pivske visoravni ka rijeci Pivi.

Poslije usiljenog noćnog marša, u svitanje 28. maja, Bataljon se prebacio preko žičanog mosta na Pivi blizu Pivskog manastira. Prelazak mosta izvršen je danju pod zaštitom našeg 2. bataljona. Nijemci su nas stalno tukli mitraljeskom vatrom sa susjednih kosa i lakše ranili naša dva druga. Drugovi iz Štaba Brigade organizovali su ručak, dobili smo dobro parče mesa sa škrobom i krompirom, što je bila prava gozba za iznemogle i izgladnjele borce našeg Bataljona. Naša 10. hercegovačka brigada prikupila se u selu Pirni Do.

Zaposjeli smo položaj na desnoj obali Pive u rejonu sela Boričje i ispred mosta na Pivi kod Krstača sa zadatkom da spriječimo prelazak Nijemaca preko mosta i prihvatimo naš 4. bataljon, koji se tek noćuj 28/29. maja prebacio u sastav Brigade. Za obezbjeđenje prelaza 4. bataljona određena je naša 3. četa, a njen vod, pod zapovjedništvom Hilmi-je Hakala, pred večer se prebacio preko mosta na lijevu obalu Pive i izvršio prepad na njemačke položaje na Djević-stijeni, odakle su kontrolisali most mitraljeskom vatrom. Iznenadeni napadom, Nijemci su se povukli, a naši su zaplijenili 1 mitraljez i 2 puške. U prvi mrak počelo je prebacivanje 4. bataljona preko mosta i tom prilikom poginula su 4 i ranjena 4 borca 4. bataljona.

Odmah zatim poskidali smo daske s mosta tako da su ostale samo žice iznad Pive. Po dolasku u Boričje, lijevo od nas, na desnoj obali Pive, nalazili su se naš 1, 2, 5. i 6. bataljon u rejonu sela Zabrdje, Bezuje, Dubljevići i Borkovići.

Do 29. maja Nijemci su potpuno ovladali lijevom obalom Komarnice i Pive, sve do sela Brljeva. Put za Vučevo bio im je otvoren i na tom pravcu nije bilo naših jedinica, jer su se obje naše brigade prebacile na desnu obalu Pive i postupile po zadatku, misleći da ćemo ići preko rijeke Tare u Sandžak, što se nije ostvarilo.

U borbama od Ravnog do prelaska kod Pivskog manastira imali smo desetak puškomitraljeza »šaraca« i desetak automata, te oko 150 njemačkih pušaka (od kojih je jedan dio zarobljen u ranijim borbama

oko Konjica), koje su krasile ramena naših boraca. U tim borbama ubijeno je i ranjeno oko 100 njemačkih vojnika, što je bio uspjeh našeg Bataljona, dok smo mi imali 9 poginulih i oko 15 lakše i 4 teže ranjena borca. Uspjesi u proteklim borbama učvrstili su visok borbeni moral i svijest boraca našeg Bataljona da se možemo ravnopravno nositi sa Nijemcima, što je uslovalo masovna herojska djela boraca, koji su u pravom smislu riječi postali lovci na fašističke zvijeri. Svi smo bili spremni i na najteže žrtve za našu Centralnu bolnicu. Noću su i naše komordžije dobrovoljno odlazile u sastav bombaških grupa koje su vršile prepade na njemačke položaje. U borbama od Ravnog do Pive još su poginuli:

JASAR AVDIC, seljak iz Plane kod Bileće,
ZVONKO M. BELSA NONO, radnik iz Konjica,
CVITAN J. BILAS JOKETA, seljak iz Graca kod Kardeljeva,
JOZO I. GAVRA, rodom iz Dalmacije,
NUSRET M. HAJDAREVIC, radnik iz Počitelja kod Čapljine,
SAVO D. MICEVIC, radnik iz sela Borci kod Konjica, i
BALDO PASARIC, žandar iz sela Cepikuće kod Dubrovnika.

Nakon ranjavanja kod sela Oraha u Boričju umro je Ahmed Hađiomerović.

Lakši ranjenici nisu htjeli napuštati svoje čete.

Poslije prikupljanja Brigade Stab je sa 1, 2, 4, 5. i 6. bataljonom 30. maja u zoru krenuo preko Pivske planine i Mratinja u cilju ojačanja 7. krajiške brigade, koja je dan ranije otišla na zatvaranje pravca od rijeke Vrbniče preko Brljeva i Pivskog Javorka ka Mratinju. Mostarski bataljon ostao je u zaštitnici pod komandom 3. udarne divizije sa zadatkom da po svaku cijenu spriječi prelazak Nijemaca preko Pive kod sela Krstac i eventualno nastupanje preko Pivske planine.

Rastajući se s nama, Vlado Šegrt, komandant naše Brigade, doviknuo nam je: »Drugovi, učiniću sve da se što prije sastanemo.« Poslije njegovog odlaska u naš logor dotjerano je nekoliko goveda i tridesetak ovaca iz brigadne intendature. Male količine brašna dobro su nam došle za vrlo rijedak škrob. Čete su poboljšavale ishranu stavljanjem veće količine koprive i srijemuše u kazane.

Na novim položajima Bataljon nije imao ozbiljnijih borbi s Nijemcima, osim prilikom noćnih prelazaka preko rijeke Pive u cilju prepada na njemačke položaje i postavljanja zasjeda njihovim manjim grupama da bismo se domogli, pored ostalog, i hrane. Naši položaji na Krstaču bili su utvrđeni kamenim zaklonima na partizanski način. Čudan

je to bio položaj. Na desnoj obali Pive, uz most, nalazili su se u lancu raspoređeni borci naše dežurne čete. Na lijevoj obali, na kosama Pivskog kanjona, Nijemci su mitraljeskom vatrom u toku dana sprečavali svaki naš pokret. Smjena četa vršena je noću. Praktično je bilo nemoguće odstupiti u slučaju neprijateljskog napada. Četa u smjeni bila je osuđena na borbu do posljednjeg čovjeka. Odstupnica je vodila puteljkom uz litice kanjona, koji su Nijemci sa suprotne strane kontrolisali mitraljeskom vatrom. Borci su prije polaska na položaj dobijali kuhano meso za naredni dan.

Baza Bataljona postala su sela Boričje i Pišće, gdje smo se odmarali i čistili od stalnih saputnika, vaški. Stalno smo isturali patrole u pravcu Jedrenog korita, Studena i sela Bezuje. Noću smo povremeno prelazili rijeku Pivu kod Krstača snagama jačine do ojačanog voda u cilju postavljanja zasjeda.

Održavani su partijski, skojevski i četni sastanci u cilju poboljšanja reda i discipline i održavanja borbenog morala. Poseban problem bila je nestašica hrane i postepena izgladnjelost. Izuzetan značaj za održavanje morala imalo je prisustvo druga Tita i Vrhovnog štaba, kao i Centralne bolnice sa brojnim ranjenicima i bolesnicima, što je i korišteno u našem partijsko-političkom radu. Organizovali smo priredbe i pjesma se često čula u našim jedinicama. Prorađivali smo članak druga Tita »Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe« iz »Proleter«.

U to vrijeme u selu Pišću nalazila se hirurška ekipa naše Divizije, na čelu sa drom Isidorom Papom, u čijem su sastavu bili i bivši borci našeg Mostarskog bataljona: Mehmed Arap, Enver Lakišić Beg, student medicine, Jusuf Bijavica Ahbab i Slavica Martinović. Ekipa je neodložno pružala hiruršku pomoć ranjenicima s obzirom da su imali dobar instrumentarij i dosta sanitetskog materijala zaplijenjenog u Prozoru i Nevesinju, a dijelom i od Nijemaca. Papo je prvenstveno zaustavljao vanjska krvarenja, vršio hiruršku obradu rana, posebno kod preloma i amputacije nogu i ruku, i zatvaranje povreda grudnog koša. Manje povrede operisane su bez anestezije, a teže uz pomoć lokalne anestezije, za šta su ranjenici imali puno razumijevanje. Nakon pružanja pomoći ranjenici su upućivani u Centralnu bolnicu u selo Nedajno. Sve naše ranjenike iz Bataljona obradio je dr Papo i većina se za nekoliko dana vratila u svoje čete. Hirurška ekipa dra Pape često se u proteklm mjesecima, od Prozora do Boričja, nalazila u blizini našeg Bataljona, što je takođe doprinosilo mo-

ralu naših boraca, koji su vjerovali da će se svako ranjavanje sretno završiti zahvaljujući dru Papi.

Oštre danonoćne borbe ostalih bataljona naše 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade, koje smo iz dana u dan pratili prema kretanju vatre na lijevoj obali Pive, ulijevale su vjeru u uspjeh proboja iz neprijateljskog obruča. Posljednjih dana artiljerijska vatra i bombardovanje avijacije odmicalo je ka Mratinju, što nas je zabrinjavalo. Postavljalo se pitanje kada ćemo i da li ćemo uopšte stići u sastav naše Brigade, koja je vodila borbe na padinama planina Bioča i Maglića, stiješnjena rijekom Pivom, i tako postepeno odstupala prema Mratinju, da bi 6. juna izašla na Vučevo i 9. juna prešla Sutjesku u pravcu Zelengore. Odvajanje od svojih u toku ofanzive uvijek je nezahvalno. Navikli smo na uzajamno sadještvo i ispomoć bataljona naše Brigade. Poimenično smo se poznavali, što u ljudskoj prirodi ima poseban značaj kad je riječ o međusobnom povjerenju.

Dok smo držali položaje na Krstaču i Boričju, obaviješteni smo da će 5. crnogorska i 1. dalmatinska brigada preći rijeku Taru i da će 3. udarna divizija sa Centralnom bolnicom krenuti u Sandžak. Naš Bataljon ostao bi u zaštitnici. Do odlaska u Sandžak nije došlo. Taj pokušaj sa 5. crnogorskom i 1. dalmatinskom brigadom odložio je naše probijanje za glavninom naših snaga za par dana, što će nam se narednih dana grдно osvetiti.

Dan prije napuštanja Boričja naše rezerve brašna bile su pri kraju. Naredio sam intendantu da brašno podijeli na jedinice prema brojnom stanju. U Štabu Bataljona i prištapskim jedinicama, sa ambulantom bilo nas je oko 40 a zapalo nas je samo 3 kg ječmenog brašna. Vraćao sam se iz 2. čete, s položaja, i zatekao sve drugove i drugarice na okupu: Zejna Hajdo je na sastanku vodila glavnu riječ: »Dobili smo posljednje brašno, hoćete li škrob ili hljeb?« Odgovor je bio: »Hljeb«, a zatim je uslijedilo novo Zejnino pitanje: »Da li da brašno šijem, ako ga prosijem, hljeb će biti mali.« Svi su se složili da se brašno ne sije. Dobili smo za ručak kuhano parče mesa i vruću masnu vodu, po parčence hljeba, koji su pojedinci pojeli u dva-tri zalogaja, a drugi su ga s uživanjem grickali. Svi komadići hljeba bili su savršeno jednaki. To je bio posljednji naš hljeb do probijanja iz obruča na Sutjesci, a mnogima posljednji u životu, jer su izginuli.

Ujutro 5. juna dobili smo naređenje Štaba 3. udarne divizije da se što prije prebacimo na Vučevo preko mratinjskog mosta, gdje ćemo ući u sastav naše Brigade i dobiti dalje zadatke. Bataljon će obavljati obez-

bjeđenje Vrhovnog štaba, čemu smo se svi radovali. Čekali smo četu sa Krstača. Prikupljen Bataljon je noću usiljenim maršem krenuo ka Mratinju. Ujutro 6. juna mosta na Pivi više nije bilo i mi smo posmatrali kako se Nijemci u kolonama spuštaju u Mratinje. Oko podne smo se izvukli iz Pivskog kanjona u rejon sela Barni Do obezbjeđujući se od Mratinja i Suvodola. Ispred nas nije više bilo naših jedinica, a 3. sandžačka brigada nalazila se lijevo od nas, daleko pod Durmitorom. Najtim položajima ostali smo dva dana, a 9. juna dobili smo naređenje da se sa 3. sandžačkom brigadom prebacimo preko rijeke Pive kod Čokove luke preko novopodignutog improvizovanog mosta i da izbijemo na Vučevo u rejon Katuna, gdje treba da se javimo Štabu 3. udarne divizije.

Pojeli smo posljednje goveče i ovcu, a zalihe žita svele su se na nekoliko šaka ječma za svakog borca u Bataljonu. Naredio sam intendantu Bataljona da nabavi meso kako god zna i od bilo koga. Bataljon» mora jesti da bi održao bar minimalnu kondiciju narednih dana. On je naređenje izvršio i prvog vola na kojeg smo naišli poveo s nama. Otpočelo je prikupljanje napuštene stoke, na koju smo nailazili, ali i реквизиција uz potvrdu vlasnicima za svako goveče i svakog brava kojeg bismo uspjeli naći. Sve je to bilo malo da bismo se prehranili živim mesom i žitom, koje smo dobivali. Stalno smo bili u maršu i nije bilo vremena za kuhanje. Živo goveđe meso uvijek je bilo slađe i lakše žvakati od bravljeg i kozijeg.

U noći 9/10. juna Bataljon je krenuo iz sela Babića i u svitanje prešao preko improvizovanog mosta na rijeci Pivi kod Čokove luke. Iste noći je 7. banijska divizija sa 250 pokretnih ranjenika prešla Sutjesku i preko Milinklada priključila se glavnoj grupaciji naših snaga, s kojima se kretao i Vrhovni štab na čelu sa drugom Titom.

Rejon Rudina i jedini most na Pivi bili su zasipani artiljerijskom vatrom iz rejonu Šćepan-polja. Povremeno su nas bombardovale »štuke«, koje su dolijetale u grupama od 9 pa i više aviona, tukući most na rijeci Pivi i prilaze njemu. Neprijateljski avioni i artiljerija stvorili su pravi pakao i sijali smrt među borce, bolesnike i ranjenike. Leševi i dijelovi tijela naših boraca nalazili su se na sve strane oko nas. Računa se da je tom prilikom poginulo oko 250 ranjenika i bolesnika Centralne bolnice i boraca 3. udarne divizije od bombardovanja avijacije i artiljerijske vatre.

U našoj komori nalazio se ranjen Rifat Frenjo, koji je jahao na konju, a na prilazu rijeci Pivi kod Rudina poginuo je od topovske granate.

Rifat je bio komunista izuzetne hrabrosti, uvijek veseo i dobroćudan, voljen od svih boraca zbog primjernog ponašanja u svakom pogledu. O njegovim podvizima u borbi, koji su često bili samoubilački, pričalo se u svim jedinicama naše Brigade. Postao je legenda još za života. Najhrabriji u Bataljonu davali su prednost Rifatu kad bi se govorilo o junaštvu. Proglašen je narodnim herojem.

Pri prelasku rijeke Pive na njenoj desnoj obali nalazili su se zaostali dijelovi Centralne bolnice, ogroman broj nosila s ranjenicima, koje su nosili zarobljeni Italijani i naši borci. Velika kolona iznemoglih konja, koji su služili za prenos ranjenika i bolesnika, često i po dva na jednom konju, jedva se micala. Cijelu tu povorku stalno smo požurivali. Borci Bataljona pomagali su prelazak i prenos ranjenika preko mosta.

U toku prebacivanja ranjenika preko mosta izviješten sam da zarobljenici nosači dave ranjenike i nose prazna nosila. Pronašli smo 5 nosila sa nešto granja pokrivenog čebadima. Pitali smo nosače gdje su ranjenici, a oni su odgovorili: »Morto« (mrtvi). Ubice smo strijeljali.

Penjanje uz Vučevo, stazama pretrpanim ranjenicima, tifusarima i rekonvalescentima iz Centralne bolnice i svim mogućim komorama, bilo je jako otežano. Teško je bilo prolaziti pored drugova i drugarica koji su, premoreni i izgladnjeli, u većini slučajeva predstavljali prave skelete. Upalih očiju, sa jako izraženim jagodicama na blijedom licu, pocijepani i umotani u čebad, izgledali su kao aveti. Svakom konju u koloni pridržavao se za rep po koji ranjenik. Sa strane staze vidjele su se grupe bolesnika sa bolničarkama, koje su im za obrok dijelile po šaku žita iz svojih ranaca. Iako i sami gladni, borci su vadili rezervnu parčad živog mesa, koje su dobili pred pokret, i davali bolesnicima.

Naše veranje uz Vučevo stalno sam požurivao bojeći se neprijateljskih aviona, a pri nailasku na potočiće zabranjivao sam borcima da piju vodu, jer sam se bojao tifusa. Na cijelom tom putu bio je nemali broj tifusara u beskrajnoj koloni.

Sjećam se nekih dirljivih prizora sa tog tegobnog puta, dok smo se peli uz Vučevo. Za vrijeme kraćeg odmora grupi boraca naše Prateće čete prišao je jedan bolesnik s porcijom u ispruženoj ruci i poslije kraćeg čekanja, uz jedva čujno »hvala, drugovi«, otišao je u stranu i sjeo držeći čvrsto praznu porciju. Zgledali smo se s gorčinom u srcu. U jednom trenutku prolomi se strašan krik. Jedan tifusar bacio se u provaliju. Kasnije smo doznali da se u agoniji otrgnuo svom čuvaru i počeo trčati niz padine Vučeva sve dok se nije, u svom posljednjem jurišu, survao niz liticu.

Za vrijeme kraćeg odmora prilikom penjanja na Vučevo pored političkog delegata voda Fadila Numića sjeo je i Drago Nižetić sa Brača. Kad je naređen pokret, Fadil se digao, a Drago je ostao sjedeći. Fadil je pozvao Dragu i prodrmao ga misleći da spava, a on se mrtav prevadio. Drago je umro od iznemoglosti.

Gledajući te tužne scene, naredio sam intendanturi da bolesnicima podijeli dio naših zaliha žita. Uz put smo čuli: »Drugovi, ne ostavljajte nas«, jer su mnogi znali da iza nas i jedinica 3. sandžačke brigade nema više borbenih bataljona.

Oko podne Bataljon je stigao na katune Vučeva. Na ivici šume Crni vrhovi rasporedili smo Bataljon i dali odmor. Među borcima, nakon izlaska na Vučevo, zbog izuzetno teških borbi i marševa po planinskim vrletima i kanjonima, čuli su se komentari uz smijeh: »Kad dođe sloboda, napraviću kuću bez praga, dosta mi je penjanja i spuštanja«, ili: »Poslije rata neće me vidjeti planina.«

Pretpostavljao sam da će njemački piloti bombardovati dublje po šumi, iz koje se dizao bezbroj tragova dima, što su kasnije i učinili. U rane poslijepodnevne časove počelo je bombardovanje cijelog rejona. Bombe su rijetko promašivale cilj jer se na Vučevu počela gomilati Centralna bolnica. I pored upozorenja, vatre koje su naložili ranjenici i bolesnici dimile su na sve strane. Peklo se meso uginulih i ranjenih konja koje bi odmah naši tifusari zaklali. Tek zadimljeno halapljivo su gutali. Najteže je bilo s onima koji su tek preboljeli tifus. Bili su nezasićeni. Jeli su sve do čega su došli. Opet smo dobili po parče živog mesa i šaku žita za ručak. Žvakanje tvrdog zrnja ječma izazivalo je bolove u vilicama. Mnogi drugovi skidali su koru s mladih bukovih grana i strugali je nožem, praveći tanke pantljike, a zatim od njih pravili lopticu koju bi žvakali i gutali. Tih dana Nijemci su iz aviona obilato bacali letke i propusnice s pozivom na predaju, što nam je dobro došlo za pravljenje cigareta.

U našoj komori nalazio se konj sa 8 italijanskih mitraljeza bez municije. U dogovoru s komandantom naredio sam da se rastovari, a dijelovi razbacaju po šumi, jer i tako ničemu nisu služili. Tu su završila i burad za parenje vaški. Rasterećene konje, kao i ranije, davali smo ranjenicima koji se nisu mogli sami kretati.

Doznali smo da su Nijemci pobili oko 300 najtežih ranjenika i tifusara, ostavljenih u pećini Preodnici i kanjonu Pive. Ta vijest nas je još više vezala za naše ranjene i bolesne drugove iz Centralne bolnice, koji su bili svugdje oko nas, da se za njih borimo do krajnjih mogućnosti.

Pronio se glas da su se saveznici iskrcali na otok Panteleriju u Sredozemnom moru. Niko nije znao u kom se dijelu Sredozemlja nalazi niti koliki je taj otok. Naši pojedini drugovi su tom iskrcavanju pridavali veliki značaj, kao da je to na našoj obali Jadrana, a pojedini borci su im odgovarali: »Jebala te Pantelerija, da izađemo iz ovog pakla!«

Dolaskom na Vučevo postalo nam je jasno da je naša 3. udarna divizija sa 1. dalmatinskom udarnom brigadom, 3. sandžačkom proleterskom brigadom, 5. crnogorskom brigadom i Mostarskim bataljonom sa¹ oko 700 teških ranjenika bila **opkoljena od njemačke** 1. brdske divizije, 7. SS divizije »Princ Eugen« i 118. lovačke divizije, zatim italijanske divizije »Ferara« i domobranske brigade. Dakle, dok su se naše tri divizije probijale kroz obruče **na Zelengori i kod Miljevine**, 3. divizija je primila na sebe udar glavnih neprijateljskih snaga. Nas je bilo oko 2.200, a fašista 62.000, ili 30 fašista na jednog partizana. Prednost fašista bila je i u avijacijskim eskadrilama (**oko** 160 aviona) i artiljeriji, koja je podržavala njihove nahranjene jedinice, među kojima je bio i jedan bugarski artiljerijski puk.

U zoru 11. juna krenuli smo u rejon između Mrkalj-klada i Dragoš-sedla, ispod Maglica, gdje smo isturili patrole u pravcu Prijevora, duboko u šumi planine Perućice, s ciljem obezbjeđenja prolaza Centralne bolnice ka Dragoš-sedlu. Nijemci su bili na Maglicu, gdje su se ispeli prije nekoliko dana, i odozgo nas tukli topovima, a svoje patrole i izviđačke grupe isturili u podnožje Maglica. Jedna od tih grupa kontrolisala je mitraljeskom vatrom put kojim smo se kretali ka Mrkalj-kladajma i zaustavila cijeli Bataljon. Komesar čete Sefik Obad sa komandirima Ahmetom Pintulom, Ešrefom Fejićem i Alijom Čišićem krenuo je kroz šumu, i kad su došli iznad njemačkog mitraljeskog gnijezda, drugovi su zasuli Švabe bombama, donijeli puškomitraljez »šarac« i 4 puške sa dosta municije. Nakon prolaza Bataljon se odmarao u šumi. Dobili smo za jelo opet poveće parče sirovog mesa. Bilo je zabranjeno ložiti vatru.

Od Boričja do Vučeva pridružilo se našem Bataljonu oko 25 zaostalih boraca iz drugih jedinica.

U Milinkladama 11. juna drug Tito je održao kratko savjetovanje sa članovima Vrhovnog štaba u cilju sagledavanja situacije i izdavanja naređenja jedinicama. Neko je predložio drugu Titu da odmah naredi 3. udarnoj diviziji da se probije za Operativnom grupom žrtvujući izvjestan broj ranjenika Centralne bolnice. Drug Tito je na to rekao da to ne može narediti ni kao Vrhovni komandant, ni kao generalni sekretar Partije, ni kao čovjek.

Stab Bataljona pozvan je u Stab Divizije na Dragoš-sedlu, gdje smo se javili 12. juna u svitanje. Posmatrali smo Nijemce kako se kreću na Tjentištu lijevom obalom Sutjeske. To su bile jedinice 7. SS divizije »Princ Eugen« i 118. lovačke divizije. Obaviješteni smo da je u toku prošle noći 1. dalmatinska brigada bez svog 2. bataljona, ali sa 1. bataljonom 5. crnogorske brigade, upućena preko Sutjeske u rejon Ozrena i Bara s ciljem da prihvati ostale jedinice Divizije i Centralnu bolnicu nakon prelaska Sutjeske. Upoznati smo sa zadacima jedinica za proboj obruča ka Zelengori.

Stab Divizije dobio je izvještaj da se Nijemci iz sela Suhe i Suškog potoka u kolonama kreću ka Prijedoru s ciljem da izbiju u rejon Mrkalj-klada i Dragoš-sedla i zatvore prolaz Diviziji i Centralnoj bolnici ka Sutjesci. Saznali smo da se Nijemci iz Mratinja i kanjona Pive penju na Vučevo. Komandant Divizije Sava Kovačević naredio je da naš Bataljon i bataljon 5. crnogorske brigade, koji se još nalazio na ivici Perućice, zbače Nijemce u Suški potok i da ni po koju cijenu ne dozvole njihovo nastupanje ka Dragoš-sedlu i Mrkalj-kladama.

Brzo smo iskupili sve tri čete našeg Bataljona. Naredili smo da Prateća četa i komora krenu u rejon Dragoš-sedla, a intendantura pripremi obrok hrane za borce do našeg povratka.

Kroz bespuća guste šume planine Perućice probijali smo se mučno, obilazeći oborena stabla, u vječitom hladu, jer se nebo nije ni vidjelo. Nigdje staze, što je značilo da je tu čovjek samo u nevolji zalazio. U četnim kolonama usiljenim maršem stigli smo na Prijedor umorni i mokri od znoja. Na vrhove kosa izbili smo zajedno sa Nijemcima i obostrano, ručnim bombama i vatrom iz oružja, osuli paljbu jedni na druge. Ubrzo smo se izmiješali. Nijemci, iznenađeni oštrinom našeg napada odstupili su ka Suškom potoku ostavljajući mrtve i ranjene s oružjem i municijom. Lijevo od nas, u gustom stroju, Nijemci su kidisali i potiskivali susjedni crnogorski bataljon. Uputili smo našu 1. četvu, ojačanu vodom 2. čete, koja je napadom u neprijateljski bok unijela zabunu među Nijemce, a kontrajurišem Crnogorci su ih natjerali na povlačenje koje je preraslo u bježanje.

U tim borbama poginuli su:

MILAN ODAVIČ, zemljoradnik iz Krivodola kod Imotskog,

IVO STIPIC, zemljoradnik iz Graca kod Kardeljeva,

SAVO ŠEGRT, borac 2. proleterske brigade, koji se nakon ozdravljenja u Centralnoj bolnici pridružio našem Bataljonu u Boričju, i

BOSILJKA VISKOVIČ, domaćica iz Podace kod Kardeljeva.

Teško su ranjeni Mustafa Bilić, Risto Marić i Muhamed Muftić, a 5 drugova je lakše ranjeno.

Oko podne dobili smo naređenje da se što brže vratimo na Dragoš-sedlo i javimo u Štab Divizije. Naše prikupljanje dugo je trajalo, a zatim smo krenuli noseći teške ranjenike kroz bespuće šume Perućice, jedine prašume u Evropi, izgladnjeli i umorni od višerasovne borbe.

Risto Marić je stalno krvario. Na leđima je imao rupu od dumdum-metka. Rade Šuman ga je previo, a Alija Pužić vodio konja na kojem je jahao. Risto je povremeno molio da ga ubijemo i ostavimo, jer će ionako, govorio je, umrijeti. Do Dragoš-sedla zaostali su Šuman i Pužić sa Ristom, jedva se probijajući kroz šumu. Podviknuo sam Pužiću gdje su i zašto su zaostali. Ispričao mi je njihovu muku s Ristom, koji je bio samrtnik. Rekao sam Pužiću: »Ako je tako, idi pa ga ubij, to je bolje nego da se pati ostavljen.« Pužić mi je odgovorio: »Ne mogu, ubij ga ti!« Na kraju je Risto položen na zemlju, bio je blijed i ubrzo je prestao davati znakove života. Nismo imali vremena da ga zakopamo, podvukli smo ga pod jedno oboreno stablo i pokrili ćebetom i granama. Održao sam mu kratak posmrtni govor u ime boraca Bataljona. Risto je, međutim, nakon desetak dana, s ucrvanom ranom, hraneći se puževima i srijemušom, izašao iz obruča i, poslije ozdravljenja kod rodbine u selu, opet se borio, do oslobođenja zemlje.

Borbe na Prijedoru odložile su prelaz Sutjeske za jedan dragocjen dan.

U intendanturi se nalazilo oko 2 kg riže, koju je Halid Mesihović brižno čuvao još od Nevesinja kao posljednju rezervu za ranjenike i bolesne u bataljonskoj ambulanti. Naredio sam Halidu da skuha pilav i podijeli ga ranjenicima i bolesnicima u našoj ambulanti, što je i učinio. Kasnije, kad sam navratio u ambulantu, zatekao sam Trbonju, Lugića, Čimbu i ostale kako jedu pilav, a u blizini su se nalazili i bolesnici i ranjenici iz Centralne bolnice, koji su posmatrali neviđenu gozbu na Dragoš-sedlu. Izgrdio sam ih rekavši im da su se mogli bar skloniti pa jesti, jer je sramota da ih gledaju drugi, koji su u goreм stanju od njih. I njima i meni prisjeo je taj pilav, zastidjeli smo se pred ranjenicima.

Među ranjenicima Centralne bolnice nalazila se Pava Miletić, koja je ranije premještena iz našeg Bataljona u Igmansku četu 2. bataljona naše Brigade. Igmanci su Pavu zavoljeli kao izuzetno čestitog i hrabrog komunistu, smatrali su je najpopularnijim borcem svoje čete. Kad je Pava doznala da u blizini prolazi naš Bataljon, dozvala je Remziju Duranovića i zamolila ga: »Remza, ti znaš ko sam ja, ti si mi drug, svjesna

sam da sam teško ranjena i da mi nema spasa.« Pava je zatim pružila svoj pištolj Remziji: »Molim te, Remza, ubij me, a ako ostaneš živ, pištolj vrati Zivku Jošilu, od njega sam ga dobila.« Remza se vratio i upoznao drugove s Pavinom molbom. Niko od Mostaraca, koji su dobro poznavali Pavu, nije smogao snage. Javio se Sefik Kudra, pošao Pavi i ispalio smrtonosne metke iz njenog pištolja. Pava je mostarskoj omladini zauvijek ostavila sjećanje na svoj junački lik revolucionara i borca za slobodu.

U sumrak 12. juna naš Stab Bataljona javio se Štabu 3. udarne divizije. Naređeno nam je da što prije krenemo i da se, nakon prelaska Sutjeske, preko Krekova, obezbjeđujući se od Košura, probijemo ka Milinkladama i dalje na Zelengoru. Lijevo od nas nastupaće 5. crnogorska brigada sa 2. bataljonom 1. dalmatinske brigade preko Ozrena ka Zelengori, a 3. sandžačka brigada, po dolasku na Tjentište, uvešće se u borbu ovisno od situacije. Naređeno je da ostavimo minobacače i teške mitraljeze i uništimo svu arhivu i dnevnike. U slučaju neuspjeha pri probiju, tek u krajnjoj nuždi, treba da se probijemo u manjim grupama ka vreli Neretve, u selo Igre u Borču. U svoj dnevnik, koji sam povremeno vodio, bilježio sam glavne događaje sa mnogo detalja iz borbe, ispisao cijele spiskove i podatke o poginulim, pa ipak sam ga uništio bojeći se da ga neprijatelj ne nađe ako poginem.

Svim borcima u Bataljonu saopšteno je u cijelosti naređenje Štaba Divizije, samo nije ništa rečeno o zbornom mjestu, uvjereni da ćemo se iz obruča probiti sa cijelim Bataljonom. Borci Prateće čete odbili su da se rastanu s oružjem govoreći: »Kud prodemo mi i ranjenici, proći će i teški mitraljezi i minobacači.« Svi smo se radovali pokretu. Dobili smo po veće parče živog goveđeg i konjskog mesa i dvije šake žita. To je bila posljednja rezerva hrane u Bataljonu.

Krećući na zadatak, prošli smo kraj nosila koja su bila po strani puta i na kojima je mrtav ležao (prethodno teško ranjen od bombardovanja) Nuriya Pozderac, član AVNOJ-a. Pokraj nosila plakao je njegov sin Sead, koji je još bio dječak. Stisnutom pesnicom u mimohodu borci su odali posljednji pozdrav tom čestitom i zaslužnom Krajišniku.

Marševali smoka Sutjesci, po noći i kiši, kroz gustu šumu, stazom usječenom u zemlju »rižom«, kojom su nekad drvosječe izvlačile balvane iz šume ka dolini Sutjeske. Naš put bio je pretvoren u raskvašenu voderinu, kroz koju je tekla voda, od proloma oblaka. Pokret je bio skoro nemoguć. Put je bio zakrčen bolesnicima, ranjenicima i raznim komorama. Mi smo se vrlo sporo kretali, tako reći korak po korak. Stalno se

zastajkivalo, obilazilo, padalo, psovalo i naređivalo, jer nam se kolona prekidala. Čuli su se pozivi: »Mostarski bataljon naprijed! Nek požure Mostarci!« Bolesnici i ranjenici su nas bodrili i upućivali želje za uspjeh u probodu vjerujući, kao i mi, da ćemo se zajedno izvući iz obruča: »Naprijed proleter, naprijed Mostarci, pomlatite Švabe!« To je još jednom učvrstilo našu obavezu da se za Centralnu bolnicu borimo do krajnjih mogućnosti. Uvijek sam se pitao kako smo sišli niz taj prokleti vratom.

Iznuren noćnim maršem, Bataljon je u sam početak svitanja otpočeo prelazak nadošle i mutne Sutjeske. Na čelu naše kolone nalazio se Štab Bataljona, a zatim 3. 2. i 1. pa Prateća četa, a daleko pozadi intendantura i ambulanta. Iza nas kretao se Štab 3. divizije i njegovo osiguranje, a zatim komora i kolona ranjenika. Bataljoni 5. crnogorske i 2. bataljon 1. dalmatinske brigade već su bili na drugoj obali Sutjeske.

Dolaskom na Sutjesku, 13. juna, formirali smo u istom poretku »živi lanac«, držeći se jedan drugom za ruke i opasače, te zagazili u rijeku. Oružje smo objesili o vrat. Nabujala rijeka bila je brza, a dno klisko, pa su se mnogi okliznuli i potpuno zagnjurili u vodu. Nekoliko puta naš se lanac prekidao, a pojedince je voda ponijela te smo ih morali spasavati. U jednom momentu Mladen Balorda je izvlačio Vlatka Lazarevića, a ja Kevseru Tikvinu, dovikujući pri tom jedan drugom da ih ne ispustimo.

Iznad našeg gaza, u manjim i većim grupama, prolazili su borci, ranjenici i bolesnici držeći se za ruke, pa ako bi voda kojeg od njih ponijela, prihvatili smo ga i uključivali u naš lanac. Oni, pak, koji su zagazili rijeku ispod našeg gaza, ako bi ih voda ponijela, našli su smrt u njenim talasima. Nakon prelaska rijeke svi smo bili mokri bar do ponaosa, a pojedinci potpuno. Kad je komandant Divizije Sava Kovačević izišao na drugu obalu, izgledao mi je kao jablan, visok i brkat, sa automatom u ruci, pun vjere u pobjedu. Svojim naređenjima uticao je da prelaz bude što organizovaniji.

Poslije prelaska Sutjeske naš Bataljon se uputio u pravcu Krekova i Košura oslanjajući se, lijevo, na 2. bataljon 1. dalmatinske i jedinice 5. crnogorske brigade. Gotovo cio sat vladala je grobna tišina. Pritajeni, na položajima, Nijemci su pratili naše pokrete. Poslije prelaska njiva, pašnjaka, voćnjaka i šumaraka našli smo se pred njemačkim rovovima. U tom trenutku prtpucalo je u pravcu kretanja Štaba 3. udarne divizije, te su i naše patrole otvorile vatru. Naša 3. četa se razvila u pravcu Košura, lijevo od nje 2, a zatim 1. četa. Jedan vod 2. čete zadržan je u

rezervi, a Prateća četa je određena za podršku napada. Pri prolasku pored naše Prateće čete komandant Divizije Sava Kovačević uzeo je puškomitraljez od Omera Sadikovića za prateću jedinicu Štaba Divizije. Sava je požurivao naše borce dovikujući: »Požurite, moji sokolovi! Samo naprijed!« Omer se odmah, sa Hilmiom Ćišićem, prihvatio teškog mitraljeza jer je bio jedan od naših najboljih mitraljezaca.

Kasnije su stigli dijelovi 3. sandžačke brigade, koja je preko rijeke prebacila svoj 3. bataljon, desno od nas prema Košuru, dok je glavnina malobrojne brigade, koja je trpjela velike gubitke u oštrim borbama s Nijemcima, ostala na desnoj obali Sutjeske.

Jedinice su se brzo razvile u streljački stroj i prešle u juriš. Bila je to nezaboravna i neponovljiva borba našeg Bataljona. Natčovječan-ska borba izglednijih i premorenih naših boraca protiv odmoranih i sitih Nijemaca, koji su iz rovova i zaklona osuli paklenu vatru po našem borbenom poretku iz svih svojih oružja, zasipajući nas i ručnim bombama. Naši redovi su se prorjeđivali sa poginulim i ranjenim. Oglasili su se minobacači i neprijateljska artiljerija. Mi smo pucali u hod, podržani vatrom naše Prateće čete iz teških mitraljeza i minobacača.

Neprijateljske robove zasuli smo bombama i mitraljeskom vatrom. Municiju i bombe nismo štedjeli. Brzo smo se izmiješali i otpočela je borba prsa u prsa. Borili smo se čime je ko stigao: bombama, kundacima i noževima. Borba prsa u prsa prilično je dugo trajala, jer su Švabama pristizala pojačanja, a mi smo se svi, osim Prateće čete i manjih zaostalih dijelova ostalih četa, izbacili na kose prema potoku Hračvki i zauzeli 4 mitraljeska gnijezda i robove između njih, u kojima je ubijeno oko 30 Nijemaca. Zaplijenili smo 4 puškomitraljeza »šarca« i nekoliko automata sa dosta municije. Po kosi su ležali mrtvi i ranjeni naši borci i Nijemci. Ranjeni su se pridizali i međusobno ubijali. Nijemci nisu izdržali i počeli su se povlačiti.

Komandir minobacačkog voda Džemal Dizdar sa svojim drugovima u cilju podrške našeg nastupanja opalio je posljednjih 12 mina na neprijateljske položaje između Košura i Krekova.

Sređujući svoje redove na tek osvojenim položajima, borci su zamjenjivali puške sa zaplijenjenim mitraljezima, iskupljali ručne bombe i municiju od mrtvih fašista.

Naše bolničarke trčale su i puzale do ranjenika, previjale ih i izvlačile ne osvrćući se na protivničku vatru. I same su ranjavane, a mnoge su junački poginule vršeći svoju najhumaniju dužnost. Bile su voljene i poštovane od svih boraca Bataljona, jer su često bile ne samo

bolničarke, kuharice i pralje već i primjerni bombaši među svojim drugovima, kao i ovaj put, na Sutjesci.

U našoj bataljonskoj koloni stigle su na Tjentište 53 drugarice, od kojih je poginulo 13 a prilikom probijanja poginulo je ili zarobljeno pa ubijeno još 5 drugarica. Svaka treća izgubila je život vjerujući u pobjedu i žrtvujući se za revoluciju. Sve su bile komunisti.

Naš mali mostobran na lijevoj obali Sutjeske, širok oko 3,5 km od Košura do Kazana i dubok do 2 km, pretvorio se u pravi pakao. Bacači iz pravca Zamrštena i artiljerija od Popova mosta neprekidno su tukli. Mine bacača i artiljerijske granate svojim parčadima sijale su smrt među borce, ranjenike, bolesnike i konje. Mnogi borci su više puta ranjeni, a mnogi ranjenici poginuli su od gelera i metaka. Dolina Sutjeske je jecala, zadimljena od baruta, vlažna od rovanja mokre zemlje i krvi. Nebo se razvedrilo i sunce je sijalo.

Prihvat naših jedinica od 1. dalmatinske brigade nije izvršen. Brigada je nakon prelaska Sutjeske bila razbijena. Štab Brigade izgubio je vezu sa bataljonima koji su se u grupama probijali ka Vrbničkim kolibama na Zelengori.

Naš pripremani napad i prodor ka Milinkladama nije ni počeo a kroz šumu se sve glasnije čulo: »Forverc!« Pojavio se gust streljački stroj po kojem smo osuli paklenu vatru iz svih naših oružja zasipajući ih i ručnim bombama. Nijemci se nisu obazirali na svoje mrtve i ranjene, nastupali su neprestano pucajući po nama i mi smo bili primorani da napustimo zauzete položaje i odstupimo u obližnje jaruge, potočiće i šumarke. Postepeno se vatra stišavala i pretvorila u obostrano prepucavanje.

U toj borbi Bataljon je imao oko 40 mrtvih i 20 ranjenih, a 3. četa bila je gotovo prepolovljena. Među poginulima bio je i komesar čete Šefik Obad, pao je presječen mitraljeskim rafalom. Proglašen je narodnim herojem.

Borbeni moral naših boraca, vjera u pobjedu, ljubav prema ranjenicima i mržnja zbog zločina okupatora učinili su od iznemoglih i izgladnjelih boraca div-junake. Neiscrpna snaga nije se ugasila čak ni kod teških ranjenika. Omer Sadiković, na čijim se leđima mogla uvući šaka u razvaljenu ranu, pokušavao je da se pridigne i posljednjim rafalom iz teškog mitraljeza oglasi svoju junačku smrt. Vod Predraga Škrobića u prvom napadu skoro je nestao. Jurišali su preskačući svoje mrtve i ranjene drugove.

Oko 10 sati došao je kurir Štaba Divizije sa pozivom da se komandant i ja javimo u Štab Divizije. Zamjenik komandanta Mladen Balorda

i ja pošli smo u Štab Divizije. Komandant Radovan Šakotić i zamjenik komesara Aco Babić ostali su sa Bataljonom na položaju. Uz put smo čuli da je poginuo komandant Divizije Sava Kovačević. Sreli smo načelnika Štaba Divizije Rudolfa Primorca i komandanta 5. crnogorske brigade Savu Burica. Podnijeli smo im kratak izvještaj o borbi, obostranim gubicima i situaciji na položaju. Oni su nam naredili da se uz podršku teških mitraljeza pokušamo probiti ka Zamrštenu i Zelengori. Vraćajući se svom Bataljonu, prolazili smo pored nečije komore i mitraljez je dobio po samaru jednog konja. Zrna su prolazila pored mene i Mladen me uhvatio za opasač, trgnuo i oba smo pali na zemlju. On me pogledao i rekao: »Živ si!« Zatim smo se poljubili, i ja sam mu zahvalio što mi je spasio život. Prolazili smo između mrtvih i ranjenih naših boraca, koji su ležali u grupama po 5 — 10, i između gomile konja. Na pojedinim mjestima, puzeći zbog neprijateljske vatre, sa suzama u očima tješili smo ranjene da ćemo se ipak probiti iako smo bili svjesni da gotovo nikakva izgleda nema za njihovo spasavanje.

Vratili smo se na položaj Bataljona koji je zauzeo odbrambeni raspored. Prenijeli smo svim borcima dobijeno naređenje. Sredili smo nekako naše prorijeđene čete. Oko 11 sati iz šume se pojavio neprijateljski streljački stroj. Pustili smo ih da priđu na oko 150 m, a zatim otvorili vatru iz 30 mitraljeza i puškomitraljeza i svih naših pušaka, nanoseći im velike gubitke. Svaki šesti borac u našim četama tada je imao puškomitraljez. Iznenađeni vatrom, brojnim mrtvim i ranjenim svojim vojnicima, Švabe su prilegle. Pucali smo jedni na druge dok se nisu počeli povlačiti ka svojim polaznim položajima. Kod nas je opet ponestalo ručnih bombi, i municije je bilo sve manje. Opet smo postali »petmetkovići«, kako su nas neprijatelji znali zvati. U toj borbi smo imali oko 25 poginulih, Nijemci mnogo više.

Oko podne izvijestio me Aco Babić da borci 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade u grupama napuštaju položaje i predložio da što prije iskupimo Bataljon i krenemo prema našem zbornom mjestu. Konsultujući pojedine četne starješine, Štab Bataljona je odlučio da čete povučemo, formiramo kolonu i krenemo preko Sutjeske na Perućicu, i dalje ka Volujaku. U koloni nas je bilo oko 130 boraca našeg Bataljona. Odmah nam se pridružilo 30 Crnogoraca, među kojima i komandant 5. crnogorske brigade Savo Burić. Dio boraca našeg Bataljona, pojedinačno i u grupama, zaostao je u šumi između Košura i Krekova, prema koritu rijeke Hrčavke. dok su drugi, sa komorom, bili na desnoj obali Sutjeske i kasnije se sami probijali ka Mostaru, Konjicu i Jablanici. Krenuli smo uz Sutjesku, i na-

ma su se stalno pridruživali ranjenici, bolesnici i grupe boraca iz raznih jedinica. Naša kolona brzo je narasla na oko 300 ljudi i stalno se povećavala. Prolazili smo pored mrtvih i teško ranjenih drugova i drugarica, razbacanog oružja, izginulih i ranjenih konja, sasječenog drveća i izrovanе zemlje bombama, granatama i minama. Iza nas čuli su se pucnji. To su fašisti ubijali naše ranjene drugove koji su ostali na položajima s kojih smo se povukli.

Naših 98 poginulih drugova i drugarica u borbama od Ravnog kod Gacka do Sutjeske i na Sutjesci ispunili su zauvijek zavjet prema ranjenicima: »Drugovi, nećemo vas ostaviti!« Lijevo i desno od nas vladala je grobna tišina. Svaki grumen zemlje odisao je smrću. Tišina kao da je bila počast palim, koji su ostali vječitim svjedocima najveće epopeje našeg narodnooslobodilačkog rata. Njima će se pridružiti još 13 naših boraca, poginulih u drugim jedinicama na Sutjesci, te 12 boraca, koji su poginuli u probijanju njemačkog obruća, ili su zarobljeni i odvedeni u logore gdje su pogubljeni ili su umrli od iznemoglosti i bolesti nakon povratka svojim kućama.

Mostarski bataljon bio je jedna od rijetkih jedinica iz sastava 3. udarne divizije koja je organizovano i posljednja napustila Tjentište.⁹³

Iz Mostarskog bataljona u V neprijateljskoj ofanzivi poginuli su:

ZAHID AGIĆ, radnik iz Konjica,
OSMAN ARFADZAN, seljak iz Sovića kod Jablanice,
CEVI ATIJAS BRACO, đak iz Sarajeva,
HUSO BAKIĆ, seljak iz Seferovića kod Gornjeg Vakufa,
KEMAL BEGIĆ, radnik iz Konjica,
ZVONKO BELSA NONO, radnik iz Konjica,
HATIDZA BERIBAK, domaćica iz Jablanice,
SALKO BILANOVIC, seljak iz Zastinja kod Gornjeg Vakufa,
CVITAN BILAS JOKETA, seljak iz Graca kod Kardeljeva,
SEFIK BOSNJIC, radnik iz Mostara,
ANTE BUKLJAS LESO, seljak iz Podace kod Kardeljeva,
OMER BULJUBASIC, radnik iz Mostara,
OMER CEMALOVIC, radnik iz Mostara,
MITHAD CIŠIC MIDO, đak iz Mostara,
MAHMUT DIZDAR SULTAN, radnik iz Livna,
LOVRE DRVIS, radnik iz Makarske,
ZEHRa ĐILITIVIĆ, zubotehničarka iz Mostara,
RAMIZA ĐUKIĆ, radnica iz Mostara.

KEMAL FEJZIĆ, radnik iz Bivoljeg Brda kod Čapljine.
MUJO GARBO, radnik iz Višića kod Čapljine,
JOZO GAVRA, seljak iz Dalmacije,
IVAN GILJEVIĆ, seljak iz Bačine kod Kardeljeva,
OMER GOLUBIĆ, učitelj iz Mostara,
HUSO GVOZDEN, seljak iz Pridvoraca kod Gornjeg Vakufa,
EMINA HACAM, domaćica iz Mostara,
IBRO HADZIMUSIC, radnik iz Mostara,
JUSUF HADZIOMEROVIĆ GAPO, radnik iz Mostara,
IRFAN HADŽIZUKIĆ, radnik iz Konjica,
NUSRET HAJDAREVIĆ, radnik iz Počitelja kod Čapljine,
JUSUF HAJDUK, trgovac iz Ostrošca,
FÄDIL HAJROVIĆ, seljak iz Rečica kod Čapljine,
HILMIJA HAKALO, radnik iz Mostara,
FADIL HASAGIĆ, đak iz Vareša,
KADA HINDIĆ, domaćica iz Glogošnice kod Jablanice,
HAMID HRNJICA, radnik iz Konjica,
HALIL HRNJICEVIĆ, radnik iz Ljubuškog,
MEHMED HUSNIĆ, đak iz Mostara,
ALIJA IBRICA TALE, seljak iz Proslapa kod Prozora.
JUSUF JERKOVIC, đak iz Mostara,
MIRKO JURICEVIC, radnik iz Listiće kod Konjica,
SALIH JUSUFBEGOVIĆ, seljak iz Kopčića kod Prozora,
ADEM KAPIC, đak iz Počitelja kod Čapljine,
IBRO KOVACEVIĆ, seljak iz Kranjčića kod Prozora,
JERKOTCOVACEVIC, seljak iz Kotišine kod Makarske,
MEHO KRPO, seljak iz Rečica kod Čapljine,
MUHÖ LETICA, seljak iz Donjih Višnjana kod Jablanice,
AHMET LETO, seljak iz Počitelja kod Čapljine,
SABIT LETUKA, seljak iz Bijele kod Jablanice,
LEON LEVI, radnik iz Mostara,
UGLJEŠA LOJPUR, radnik iz Bačina kod Jablanice,
PETAR MARKULIN, radnik iz Mostara,
SMAJO MASLO, seljak iz Donje Jablanice kod Jablanice,
MIRKO MATRAK, radnik iz Gnojnice kod Mostara,
RUDOLF MERKADIĆ, pravnik iz Prozora,
SAVO MICEVIC, radnik sa Boraka kod Konjica.
PETAR MIHALJEVIC, seljak iz Tučepa kod Makarske,
IBRO MILANOVIC. seljak iz Boljkovca kod Gornjeg Vakufa,

DANILO MILICEVIC VLADIKA, učitelj iz Mostara,
HAJRIJA MUŠEVIC, domaćica iz Ostrošca kod Jablanice,
DRAGO NIZETIĆ, radnik iz Selca na Braču,
SEFIK OBAD, učitelj iz Blagaja kod Mostara,
 MILAN ODAVIĆ, seljak iz Krivodola kod Imotskog,
 MIRKO ONESĆUK, đak iz Mostara,
 SALKO OSMIĆ, seljak iz Proslapa kod Prozora,
 BALDO PASARIĆ. žandar iz Cepikuća kod Dubrovnika,
 SALIH SALKO PEZO, đak iz Mostara,
 AGAN PIDRO, seljak iz Crkvice kod Gornjeg Vakufa,
 MUHAMED PIRKIC, radnik iz Konjica,
 AVDO POZDER, seljak iz Lizoperaca kod Prozora,
 ČAMIL POZDER, seljak iz Lizoperaca kod Prozora,
 VOJNA RAFANELI, radnica iz Makarske,
 MEHMED RAHIMIC, seljak iz Pijesaka kod Mostara,
 HUSNIJA S. REBAC, radnik iz Mostara,
 HAMDIIJA REPOVAC, radnik iz Konjica,
 EKREM RIĐANOVIC, radnik iz Mostara,
 OMER SADIKOVIĆ, radnik iz Ljubuškog.
 MUJO SEFER. seljak iz Ravnice kod Prozora.
 HAMID SELIMOVIĆ. seljak iz Sabančića kod Jablanice.
 LENKA SIKIMA. đak iz Vojkovića kod Sarajeva,
 IVO STIPIC, seljak iz Graca kod Kardeljeva,
 SAVO ŠEGRT, seljak iz Bosanskog Grahova,
 MUSTAFA SKAMPO. seljak iz Sovića kod Jablanice.
 PREDRAG SKROBIC. đak iz Mostara,
 CVITAN ŠUMAN, radnik iz Raške Gore kod Mostara.
 JOZO TAVRA. radnik iz Makarske.
 HATIDZA TOLIC, domaćica iz Travnika.
 DRAGAN TRKULJA. radnik iz Konjica.
 AVDO TUCE, radnik iz Aladinića kod Stoca,
 SALKO VELIC, seljak iz Slatine kod Jablanice.
 BOSILJKA VISKOVIC, domaćica iz Graca kod Kardeljeva.
 IBRO VISO, radnik iz Mostača kod Trebinja,
 STJEPAN ZIVIC, službenik iz Slavonske Požege.
 MUHAMED ZULJEVIC, radnik iz Mostara,
 MALA IVKA IZ DALMACIJE i
 RAJKA. zvana VESELA SARAJKA.

Ukupno je poginulo 95 drugova i drugarica.

U sastavu drugih jedinica na Sutjesci je poginulo 13 boraca Mostarskog bataljona:

HAMDİJA BRKIĆ, đak iz Mostara, u Pratećoj četi Štaba 10. hercegovačke brigade,
HUSO ČOLIĆ, seljak iz Lizoperaca kod Prozora u 5. crnogorskoj brigadi,
ZORA DRAGIĆ, učiteljica sa Boraka kod Konjica, u 4. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
OSMAN OSA GREBO, đak iz Mostara, u 1. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
AVDO GUŠIĆ, radnik iz Mostara, u 5. crnogorskoj brigadi,
VELIMIR ILIĆ, seljak iz G. Davidovića kod Bileće, u 2. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
ĐORĐE KOVACEVIĆ, seljak iz Osječenice kod Nikšića, u 5. crnogorskoj brigadi,
NAIL LUGIĆ, đak iz Konjica, u 1. bataljonu 5. crnogorske brigade,
PAVA MILETIĆ, radnica iz Mostara, u 1. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
LAZAR ŠARENAC POP, seljak iz Bijeljana kod Bileće, u 2. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
NIJAZ ŠARIĆ, radnik iz Mostara, u 5. crnogorskoj brigadi,
AŠIM ZEKOTIĆ, seljak iz Voljevca kod Gornjeg Vakufa, u 4. bataljonu 10. hercegovačke brigade, i
FATIMA ZEKOTIĆ, domaćica iz Voljevca kod Gornjeg Vakufa, u 4. bataljonu 10. hercegovačke brigade.

Poslije probijanja sa Sutjeske poginulo je ili zarobljeno pa ubijeno u logoru i zatvoru, ili umrlo od iznemoglosti i bolesti 12 boraca Mostarskog bataljona:

HUSO CILIĆ, seljak iz Djevora kod Jablanice, uhvaćen u selu Šanica kod Jablanice, odveden u logor Sisak, odakle je zbog bolesti pušten i umro kod kuće krajem 1943,
IDRIZ CILIĆ, seljak iz Djevora kod Jablanice, uhvaćen kod Jablanice i ubijen u logoru,
SLAVOJKA DRAGANIĆ, domaćica iz Brđana kod Konjica, uhvaćena u Podorašcu kod Konjica i ubijena,

ABDULAH HADZIALIĆ, đak iz Konjica, u Konjicu se prijavio da bi se legalizovao i poginuo u pokušaju bjekstva iz transporta za logor,

ŠEFKIJA KOMADINA, stomatolog iz Mostara, uhvaćen od Nijemaca kod Nevesinja, strijeljan na Ovojcima 1943,

IVAN KRESIĆ VANJA, đak iz Mostara, došao u Dobrč sa grupom vraćenih sa Obija i tu umro,

AISA KRPŖJ domaćica iz Rečica kod Čapljine, uhvaćena u Dubravama i ubijena u Jasenovcu,

ŠTAKA MICKOVIĆ, đak iz Mostara, sklonila se kod rodbine u Ljeskovu Dubu, gdje je strijeljana od Nijemaca sa velikim brojem mještana,

FERHAT MURATBEGOVIĆ, seljak iz Kopčića kod Prozora, od iscrpljenosti i bolesti umro kod kuće 1944,

HASAN ORUCEVIĆ, radnik iz Mostara, ubijen od četnika u Izgorima kod Gacka,

RADOJKA VUKOVIĆ, domaćica iz Mostara, uhvaćena kod Jablanice i ubijena u logoru Jasenovac, i

MUHAMED ZAGORČIĆ, građevinski tehničar iz Mostara, ubijen od četnika u Izgorima kod Gacka.

U V neprijateljskoj ofanzivi poginulo je 107 boraca Mostarskog bataljona:

95 na Sutjesci i

12 prilikom probijanja, ili u logoru, ili su umrli od iscrpljenosti.

Dakle, poginuo je svaki treći borac našeg Bataljona.

Nacionalni sastav poginulih boraca bio je:

70 Muslimana,

22 Hrvata,

12 Srba i

3 Jevreja.

U drugim jedinicama, od ranije prekomandovanih iz sastava Mostarskog bataljona, poginulo je 13 boraca, od kojih: 8 Muslimana, 3 Srbi, 1 Hrvat i 1 Crnogorac.

U 10. hercegovačkoj brigadi poginulo je 375 boraca u V neprijateljskoj ofanzivi, od čega iz Mostarskog bataljona 107 boraca.

U bici na Sutjesci Operativna grupa divizija NOV i POJ pretrpjela je velike gubitke: poginulo je oko 7.365 boraca i starješina iz preko 1.700 sela i gradova, od kojih oko 3.000 članova KPJ i SKOJ-a.

OD SUTJESKE DO MOSTARA

Do prelaska na desnu obalu Sutjeske preko improvizovanog mosta naša se kolona stalno povećavala, brojala je oko 500 ljudi. Pridošlice smo upozoravali da idu na začelje Bataljona kako bi se sačuvala naša udarna fcnaga, ali upozorenja nisu mnogo pomogla. Bili smo podobro izmiješani. Došlo je do oštre prepirke između mene i (ne sjećam se imena) Koprivice, koji je predvodio grupu Crnogoraca. Mislio je da im ne dozvoljavam da idu s nama. Na kraju je shvatio da želim sačuvati borbenu organizaciju Bataljona u slučaju nailaska na Nijemce, da se Bataljonom može komandovati, a da ne bude gomila koja će se razbježati. Prelaskom mosta krenuli smo padinama planine Perućice kroz gustu šumu, gdje se kolona počela osipati. Mnogi ranjenici, bolesnici i borci iz drugih jedinica formirali su grupe i napuštali nas vjerujući da će se sami lakše probijati. Drugi su se razmišljali da traže bilo šta za jelo: puževe, jagode, srijemušu, a strugali su i bukovo drveće. U šumi se zatekao jedan vo, koji je odlutao iz nečije komore. Začas je bio uhvaćen, zaklan i dok se još trzao, u nj su se zabijali noževi i otpočelo je otkidanje mesa s kožom. Stajali smo u koloni i gledali neviđen prizor borbe za bolje parče mesa, na prvom mjestu rekonvalescenata tifusara, ali i grupe zdravih boraca. Uskoro su ostale samo kosti, a trojica drugova koji su se dokopali volovske glave skidali su kožu s nje.

Duboko u šumi naišli smo na njemačke položaje. Osuli su vatru iz mitraljeza i pušaka, bacali bombe na nas. Ranili su nekoliko drugova u koloni. Došlo je do rasturanja kolone, posebno začelja, u kojem su pretežno bili ranjenici i bolesnici. Svima nama duboko su se usjekli u pamćenje prizori sa Sutjeske, mrtvi i raskomadani drugovi, posebno ostavljeni ranjenici, pa i oni lakše ranjeni u noge koji nisu mogli hodati. Kod većine boraca formirao se poseban strah od ranjavanja u noge, i čim u blizini zapuca, bacali bi se na zemlju čuvajući noge. Svi smo bili svjesniji da ćemo zaostati ako ne budemo mogli hodati.

Nakon obilaska neprijateljskog položaja u koloni nas je ostalo oko 110 boraca našeg Bataljona i oko 30 Crnogoraca. Odlučili smo da se pri-tajimo i predanimo u šumi, blizu jednog potočića, nedaleko od njemačkih položaja.

Švabe su dolazile sa po desetak četurica i uzimale vodu na vrelu potočića, koji nas je dijelio. Na isto vrelo odlazili su i naši borci po vodu.

Vjerovatno su i oni nas posmatrali, kao i mi njih, ali nismo pucali jedni na druge.

Kod boraca se osjećao strah od neizvjesnosti koja nas je zahvatila. Bili smo sami i odvojeni. Jedina nam je želja bila što prije izaći iz njemačkog obruča i doći na bilo kakav slobodan prostor, gdje bismo se bar odmorili. Tuga za poginulim, ranjenim i bolesnim drugovima, koji se nisu uspjeli probiti iz obruča, nikoga nije napuštala. Svi smo čitali i svoju muku nosili u sebi. Zagledao sam lica svojih drugova i drugarica, bila su u grču, oči mnogih suzne, a kod pojedinaca su se čuli i jecaji.

Pred veče smo krenuli da zaobiđemo neprijateljski položaj, koji smo u toku dana temeljito izviđali. Prolazeći bočno od njemačkog položaja, bili smo primijećeni i oni su pripucali na nas. Nastalo je komešanje, čak i panika, ali smo se ipak prikupili i sredili. Stab Bataljona tražio je da se jave dobrovoljci za tri bombaške grupe i da se prikupe bombe od sivih boraca da bismo napravili prolaz kroz neprijateljski raspored. Pretežno su se javile starješine četa. Naredio sam da se svima u koloni prenese da ćemo kod idućeg nailaska na neprijateljske položaje ići na probijanje. Nećemo se ni na koga obazirati... pa ako ko zaostane ... šta mu možemo ... Stab Bataljona je prešao na čelo kolone. Krenuli smo pravo uz kosu isturajući malu izvidnicu. Nijemci su nas opet dočekali vatrom iz mitraljeza i pušaka. Pucali su nasumce, prema nama, ali se mi nismo obazirali, već smo išli naprijed i brzo se prebacivali preko kose ka padinama Suškog potoka. Tom prilikom probilo se oko 70 boraca, a ostali su zaostali. Među nama bilo je tada oko 15 Crnogoraca sa komandantom 5. crnogorske brigade Savom Burićem. Sustiglo nas je još nekoliko drugova i drugarica iz našeg Bataljona. Spuštali smo se niz planinske vrleti pomažući jedan drugom. Povremeno su se na liticama pojavljivale divokoze. U zoru smo sišli na Šuški potok. U šumi smo se odmarali. Većina Crnogoraca napustila nas je formirajući svoju grupu, krenuli su u Crnu Goru. Prolazeći kroz Perućicu, od Prijevora ka Šuškom potoku, odvajale su se manje i veće grupe boraca našeg Bataljona, obično sa začelja kolone, izmoreni i iznemogli gubeći vezu kroz bespuće prašume, posebno za vrijeme noćnog marša. Uglješi Lojpuru, ranjenom u nogu, kojeg smo cijelo vrijeme nekako vukli, iskupili smo posljednjih nekoliko šaka žita i parčadi sirovog mesa, usjekli prikladan štap, previli ranu i ostavili ga u jednoj kolibi. Na žalost, nije se više nikad čulo za nj, nestao je na Čemernu.

Izjutra oko 10 sati krenuli smo uz Šuški potok. Marševali smo cijeli dan i noć uz česte kraće odmore. Pri svakom odmoru gotovo svi u koloni odmah bi privilegiji i zaspali.

Osvanuli smo 15. juna na Trnavskom jezeru. Odlučili smo da održimo partijsko savjetovanje i da se dogovorimo šta da radimo. Oko nas okupili su se i ostali drugovi i drugarice, pratili tok sastanka i čekali odluku. Sekretar Partije Aco Babić nije pozvao Savu Burića, komandanta 5. crnogorske brigade, na sastanak a ni on nije to tražio. Savo je samo¹ šutio, bio je sav utučen, jer je ostao samo sa tri svoja borca. Na sastanku su predložene dvije moguće varijante: da krenemo na dogovoreno zbornom mjesto 3. udarne divizije u selo Igri u Borču ili svako u svoj kraj, gdje će se povezati sa partijskom organizacijom ili bilo kojom našom jedinicom i nastaviti borbu. Komandant našeg. Bataljona Radovan Sakotić predložio je i insistirao da se podijelimo u grupe, krenemo svako u svoj kraj i stavimo se na raspolaganje partijskoj organizaciji, jer je bilo nemoguće dalje se probijati u velikoj grupi, izgladnjeli i iscrpljeni, nemajući ni sa kim baš nikakve veze. Nakon kratke diskusije složili smo se sa Radovanovim prijedlogom. Na kraju sastanka rekao sam da nam je dužnost da se povežemo sa partijskom organizacijom na terenu, formiramo partizanske odrede ili se priključimo prvim našim jedinicama.

Na savjetovanju je bilo oko 25 članova KPJ, među kojima cio Stab Bataljona, 3 komandira, 3 komesara, 2 zamjenika komandira i 2 pomoćnika komesara četa. Oko nas, u grupicama, sjedili su skojevci i pratili cio tok sastanka.

Drug Savo Burić stajao je sa strane, desetak metara od nas. Strugao je jedno drvo ispod skinute kore, od strugotine pravio loptice i jeo ih. Kad je čuo našu odluku, napustio nas je sa svoja tri pratioca. Kasnije smo čuli da je stigao u Vrhovni štab.

Niko od nas nije ni pretpostavljao da je drug Tito, nakon proboja na Sutjesci, iz sela Mrežice, 15. juna vratio našu 10. hercegovačku brigadu u Hercegovinu sa zadatkom da prikupi preživjele borce, koji su napustili Brigadu i vratili se svojim kućama, te da likvidira četničke bande i mobiliše narod u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Brigada je bila malobrojna, većina boraca bili su Dalmatinci i Livnjaci. Zbog osipanja u borbama na Javorku već 6. juna bili su rasformirani 1. i 6. bataljon. Ostatak tih bataljona dodijeljen je za popunu 2, 4. i 5. bataljona. Probijajući se kroz njemačke položaje, Brigadi se priključio Petar Radović sa 3. Bataljonom 1. dalmatinske brigade, koji je brojao oko 50 boraca.

Poslije sastanka podijelili smo se u četiri grupe, i to:

Grupa za Mostar

MEHMED ARAP,
NIJAZA NADA BAJAT,

MLADEN BALORDA,
JUSUF BIJAVICA,
SALKO BIJAVICA,
ENVER CEMALOVIC,
MEHMED ĐUKIC,
RADOJKA RACA IVANISEVIC,
VOJO IVANISEVIC,
ANTE JURISIC,
SEFKIJA KOMADINA,
ALIJA KRESO,
MUHAMED LJUBOVIC,
IBRAHIM MARIC,
SEFIK MASLO,
HASAN ORUCEVIC,
SALKO PANDUR,
MARIJAN PAVELIC,
AHMET PINTUL,
ALIJA PUZIC,
BORO RADAN,
RADE SALATIĆ,
SPIRO SAVIC,
Bo'žo SKORO,
MUSTAFA TEMIM i
MUHAMED ZAGORČIĆ;

Grupa za Dubrave

SABIT BOJCIC,
MUSTAFA BULJKO,
ADEM KAPIĆ,
MUNIB KEBO,
AISA KRPO,
SEFIK KUDRA,
HUSO MASLIC,
OMER MRGAN,
SALKO MRGAN,
OMER PASIC,
LJUBO SEMIZ,
ALIJA M. VELEDAR i
SALKO VELEDAR;

Grupa za Konjic, Jablanicu i Prozor

Jablanica:

AHMET BERIBAK,
IBRO CILIC,
IDRIZ CILIĆ,
SALKO CILIC,
OMER CEMIĆ KUKRICA,
RAMIZ MUMINOVIC i
SALKO ZEBIC;

Konjic:

MAKSIM KUJUNDZIC,
ANGELA LAMBIC,
STEVO MICEVIC.
DANICA SARIC,
MILEVA SARIC i
REFIK SECIBORIC;

Prozor:

DERVO ISAK i
KASIM MEHIĆ;

Grupa za Trebinje

ALEKSANDAR BABIC.
LJUBO MILJANOVIC i
RADOVAN ŠAKOTIC.

Nakon formiranja grupe su krenule, svaka u svoj kraj. Nama Mostarcima priključila se grupa za Dubrave i Maksim Kujundžić. Bilo nas je 40 boraca. Čim smo krenuli, primijetili smo da se niz Volujak spušta veća kolona Nijemaca. Brzo smo se sklonili u šumu. Nakon kraćeg vremena, na odstojanju od oko 150 metara, jedan vod Nijemaca počeo je skupljati telefonske žice, što je bio znak da se neprijateljske jedinice prikupljaju i napuštaju svoje položaje. Uskoro smo ustanovili da su se iz mostarsko-dubravske grupe odvojili:

JUSUF BIJAVICA.
SALKO BIJAVICA,
MEHMED ĐUKIĆ,
ANTE JURISIC,

ADEM KAPIĆ,
ALIJA KRESO,
SEFIK KUDRA,
MUHAMED LJUBOVIĆ,
SEFKIJA MASLO,
HASAN ORUCEVIC,
SALKO PANDUR,
ALIJA PUZIC,
ALIJA M. VELEDAR i
MUHAMED ZAGORCIĆ.

Kasnije smo čuli da su Hasana Oručevića i Muhameda Zagorčića. dan kasnije, strijeljali četnici na prilazima selu Izgori.

Rade Šuman se odvojio i krenuo sâm prema Stocu.

Poslije podne krenuli smo pored planine Volujak i Velikog jezera, prešli na Lebršnik pored Orlovca i u zoru se spustili blizu sela Zanjevice. Nakon polaska sa Trnavskog jezera ostavio sam na putu Radu Salatića za vezu sa zaostalim drugovima, ali je on, čekajući drugove, iznemogao i gladan, zaspao i tako izostao iz naše kolone.

Od mještana smo dobili pure, mlijeka i sira, što je podijeljeno na jednake dijelove. Za vrijeme odmora većina je drugova spavala. Stekao se utisak da smo izašli iz švapskog obruča, radala se nada u spasenje i obuzela nas je neka posebna bezbrižnost, pritisnuta teškom tugom sa Sutjeske. Obaviješteni smo da se po izgorskim selima nalazi velika grupacija Nijemaca na odmoru. Pred večer krenuli smo putem, za koji su najmmještani rekli da ćemo obići Nijemce i ,četnike, niko nije htio da nam bude vodič. Pred selom Dramešina sreli smo seljaka,' za kojeg su neki drugovi tvrdili da je bio borac 1. bataljona naše Brigade, i on nas je poveo prema selu. Pred Dramešinu stigli smo noću i polegli na jednu ledinu čekajući da seljak sa Mladenom Balordom dovede vodiča koji bi nas vodio dalje. Nakon dugog čekanja, kako Balorde još nije bilo, krenuo sa^n za njim. Većina drugova i drugarica je spavala. Kad sam se približio, vidio sam Mladena sa grupom naoružanih ljudi i pitao ga ko je s njim, a Mladen mi je odgovorio da su seljaci. Prišao sam im i pitao gdje se nalaze Nijemci i šta je sa vodičem. Uskoro nam je prišla još jedna manja grupa naoružanih ljudi. Čulo se komešanje iz pravca, gdje se nalazila naša grupa, na udaljenosti od oko 50 metara. U jednom momentu prisutni četnici, uperivši puške u naše stomake, sa Mladena i mene zgulili su automate i naredili da se ne mičemo, da se mirno predamo, što smo i učinili, jer su i ostali naši već razoružavani.

Četnici su opkolili naše na spavanju, pokupili oružje koje se nalazilo pored njih, a zatim ih probudili. Užasno smo platili svoju nebudnost, postali smo četnički zarobljenici, što se nije smjelo ni po koju cijenu dogoditi. Došlo je među nama do prepirke i objašnjavanja kako smo naivno i lakomisleno dozvolili da nas razoružaju, ko je kriv, zašto nismo imali stražu i zašto se uopšte zaspalo. Prekinuo sam svaki razgovor i rekao: »Naše nas priče ne vode ničemu. Sada nam je glavna briga kako da se što više nas izvuče iz ove jadne situacije, a poslije ko ostane živ neka raspravlja o krivcima.« Ostali smo pod četničkom stražom kod dramešinske pećine. Nakon svanuća donijeli su nam hrane i u toku dana prilično se korektno ponašali prema nama. Imali smo utisak da četnici tog kraja,¹ bar sami ne žele preuzeti odgovornost za pokolj nad nama. Četnici nisu smjeli pucati da bi nas strijeljali, jer su u blizini bili Nijemci te su se bojali paleža sela i uobičajenog masakra. Pred podne smo dovedeni kod Milorada Popovića, komandanta četničke gatačke brigade. S Popovićem su bila sva tri njegova komandanta bataljona: Miloš Bošković, Blagoje Tepavčević i Vaso Zirojević. Tu se našlo još oko 50 četnika, većinom bradonja. Popović nas je uvjeravao da nam neće ništa nažao učiniti, već će nas uputiti u selo Gradinu, svom komandantu Mihajlu Koprivici, kapetanu bivše vojske, koji će nam dati pratnju do Podveležja. Pitao nas je kako se ko od nas zove. Počeo je sa mnom, pa kad sam rekao kako se zovem, prisutni su četnici zagrajali da sam partizanski komandant, upozoravajući na moju dobru odjeću i obuću, kao i na naoružanje koje su mi oduzeli. I ostali drugovi i drugarice postupili su kao i ja. Kad je Marijan Pavelić rekao kako se zove, prisutni četnici su opet zagrajali govoreći kako je istina da među partizanima ima ustaša. Vojo Ivanišević je skočio na noge i povikao: »Marijan je prvoborac i bori se časno i hrabro od početka ustanka!« Popović je vrlo pomirljivo vodio razgovor s nama, pričao o našem porazu na Sutjesci, o savezničkim uspjesima na evropskim frontovima, kako će Italijani napustiti Nijemce i da će Nijemci izgubiti rat, da će se kralj vratiti u zemlju, da se oni kriju od Nijemaca itd. Više puta smo mu upadali u izlaganje govoreći da se Vrhovni štab sa proleterskim brigadama probio u Bosnu.

Poslije podne 18. juna, uz pratnju oko 10 četnika, krenuli smo preko Gatačke površi. Uz put sam se dogovarao sa drugovima kako da pobjegnemo. Zaključili smo da bježimo kad predemo cestu Gacko — Nevesinje. Znak za bježanje daću kad ocijenim da je najzgodnije. S tom odlukom upoznati su svi u koloni. Na putu smo svratili u selo Tarajin Do, kod Đure Mastilovića, koji me u razgovoru upozorio da četnicima ne vjerujemo,

već da prvom prilikom bježimo. Rekao mi je da naši pratioci nose pismo četničkom komandantu Mihajlu Koprivici, u kojem mu Milorad Popović naređuje da nas strijeljaju u planini Ivici i Mangropu kod Fojnice, daleko od Nijemaca.

Po prelasku ceste i dolasku u selo Gradinu naša je pratnja pošla da nas preda povećoj grupi četnika, koji su nas trebali dalje sprovesti i pobiti. Četnici su bili na udaljenosti od oko 25 metara. Noć je bila tamna, sipila je kiša i vidljivost je bila vrlo slaba. Nastalo je međusobno objašnjavanje četnika, pa i psovanje, a jedan grlatiji, vjerovatno Koprivica, psovao je Popovića, nazivao ga kukavicom i govorio zašto nas šalje njemu, što nas Popović nije pobio i primio na svoju dušu. Kasnije smo doznali da je između Popovića i Koprivice postojala karijeristička netrpeljivost u borbi za vlast. Pridigao sam se i upozorio drugove da odlazim. Odmah su i ostali krenuli za mnom i u grupicama se prebacivali do ceste. Na cesti smo se brzo iskupili, bilo nas je 24. Podijelili smo se u tri grupe, nas 11 išli smo lijevom stranom puta, a 8 desnom, s Omerom Mrganom. dok su 3 krenuli pored puta, ka Nevesinju, sa Mehmedom Arapom. Dvojica su pobjegla iz kolone prije prelaska ceste Gacko — Nevesinje.

Kasnije smo saznali da su 4 druga zaspala i da su ih četnici pustili govoreći: »Kad su svi Turci pobjegli, idite i vi!«, jer su trojica bili Srbi a jedan Musliman.

Nas 11 kretali smo se noću pravcem Ljeskov Dub — Bukovica — Dobroč. Obilazeći sela, danju smo se sklanjali u šumu i odmarali, hraneći se ljutikom, srijemušom i strugotinom sa mladih grana drveća. Dva puta smo u nekim kolibama dobili po nekoliko litara mlijeka. Mrveći lišće bukovine, savijali smo ponekad cigarete u papir neprijateljskih letaka i rijetko pušili. Nakon dva dana i dvije noći stigli smo u Dobroč izjutra 21. juna. Mještani Dobroča su nas, kao i uvijek, srdačno dočekali, kuhali su koprivu izmiješanu sa malo kukuruznog brašna i dali najm mlijeka i sira. Rekli su nam da su neki drugovi i drugarice, pojedinačno i u grupicama, već otišli u Mostar na povratku sa Sutjeske.

Nakon povlačenja Bataljona sa Sutjeske. još na Tjentištu. iskupila se grupa prekaljenih boraca, koji su bili odsječeni od Bataljona. To su bili:

AHMET BRKIĆ LEBRO,
MUSTAFA ČEMALOVIC ČIMBA.
REMZIJA DURANOVIC,

ABDULAH LUGIĆ,
ENES ORMAN,
ZIBA MONIKA SELIMOVIC,
MEHMED TRBONJA i
DUŠAN VUJICIĆ.

Mala kolona brzo je rasla, pridruživali su joj se zaostali borci, lakši ranjenici i bolesnici iz drugih jedinica. Ubrzo je brojala oko 25 boraca. Odlučeno je da se kreću samo noću, a da se danju odmaraju i izviđaju okolinu, posebno njemačke položaje kroz koje su se provlačili. Koloni se pridružio Ivan Goran Kovačić. Pojedini drugovi poznavali su Gorana preko njegovih književnih djela, posebno poeme »-Jama«, koja je recitovana na bataljonskim priredbama. Svi u grupi posvećivali su mu veliku pažnju i brinuli o njemu za vrijeme pokreta. Drugog dana izjutra grupa je naišla na Nijemce, koji su osuli vatru po njenoj pret-hodnici. Nastala je prava panika i kolona se razbježala po šumi. Naj-iskusniji stari borci Bataljona, koji su se poimenično dozivali, brzo su se prikupili te je otpočela duga, ali na žalost uzaludna, potraga za Go-^Jranom. Grupa je nastavila put bez Gorana. Cilj joj je bio izvor Ne-^Jretve i Borač. Uskoro su drugovi naišli na Aliju M. Veledara, Adema Kapića i Šefika Kudru, koji su se odvojili od Bataljona na Trnavskom jezeru.

U selu Mjedeniku većina mještana bila je četnički opredijeljena, ali protiv 20 naoružanih partizana nisu ništa preduzimali. Ponašali su se miroljubivo tražeći da kupe oružje, što su drugovi odbili. Otpočela je zamjena šinjela, šatorskih krila i drugog za hranu. Grupa je krenula dalje uzevši jednog starca za vodiča. Kasnije su ga pustili da se vrati kući.

Krećući se ka Kifinu Selu, ugledali su Velež i bili presretni, jer su imali orijentir za kretanje prema Mostaru i Konjicu.

Putem su sretali pojedine borce 1. i 2. bataljona, koji su se nakon Sutjeske vratili kućama. Oni su im davali informacije o kretanju četni-ka i Nijemaca i pokazivali kuda da se kreću. Govorili su im da pojedine četničke grupe ubijaju naše borce, koji su se probijali sa Sutjeske, da bi došli do pušaka, odjeće i obuće. U Bijednju grupa je naišla na sva-^Jtovski ručak te su se borci, smjenjujući se, bogato najeli. Dok su jedni jeli, drugi su čuvali stražu. Prolazeći kroz spaljene Plužine, doživjeli su stravičnu sliku kućnih zgarišta, u kojima su pripadnici SS jedinica pobili sve mještane.

Duž puta od Kifina Sela do Nevesinja zemljište je bilo prekriveno šatorima, između kojih su promicali njemački vojnici što su se odmarali

nakon povlačenja sa Sutjeske. Grupa se noću prebacila preko Nevesinjskog polja i, obilazeći njemačke logore, u zoru stigla do zijemaljskih mlinica. Uspostavljena je veza sa Stevom Račićem (članom KPJ koji je ostavljen za rad na terenu poslije četničkog puča) koji je u selu prikupio hranu za grupu.

Nakon odmora, uz kratku raspravu kuda dalje, grupa je odlučila da Mostarci krenu u Mostar, a ostali u Konjic i Prozor. U Dobrču su ih prihvatile porodice Đulimana, Corića i Smajkića dajući im oskudnu hranu, jer ni sami nisu imali šta jesti. Opet je Ibro Ćorić krenuo u Mostar, ko zna po koji put, i od Zajke Mehića dotjerao natovarenog konja brašnom, pasuljem, suhim mesom i suhim šljivama. Grupi su se pridružili Meha Arap i **Zivko** Papo Henći, koji su stigli, probijajući se sa Sutjeske, kad i Ibro sa dragocjenim tovarom, svojski se prihvatili kuharskog posla i spremali ukusne obroke. Za par dana boravka u Dobrču uspostavljena je veza s organizacijom u gradu te su se drugovi spustili u Mostar.

Grupa boraca, koju su činili Jusuf Bijavica, Ante Jurišić, Alija'; Kreso i Alija Pužić, odvojivši se na Trnavskom jezeru od Bataljona, došla je u selo Jugoviće i tu pronašla drugaricu Anu Skoko sa njene dvije kćerke. Ana je bila supruga Vule Skoka, koji je bio jedan od organizatora ustanka u gatačkom kraju, borac za bratstvo Srba i Muslimana, poštovan i izuzetno hrabar čovjek, predvodnik u borbi, koji je junački poginuo na Borču. Ana je došljake partizane odmah uvela u kuću, dobro ih nahranila i smjestila da se odmore. Brižna za svoje goste, iskazujući roditeljsku ljubav, pokazala je divne osobine partizanske majke prema svima koji su tih teških dana nailazili na njen dom. Od Aninog sina saznali su da se četnici kriju po šumi, neposredno pored svojih sela, da ubijaju partizane, koji se kreću u manjim grupama od 3 do 5 boraca, da bi došli do oružja i odjeće. Predloženo je da drugovi ostave puške i skinu partizanska obilježja, čime će izbjeći sukobe sa četnicima, što su i učinili. Sutradan, nakon prospavane noći u Aninoj kući, doručkovali su i dobili za put nešto hrane.

Naišavši ispod staja zvanih Lokve, tražili su u jednoj kolibi vode i sjeli da se odmore* Naišla je grupa od dvadesetak dobro naoružanih četnika, koji su imali duge kose, a samo jedan bradu. Četnici su ih zadirivali i omalovažavali, dok nije naišao njihov starješina Vojin Buha, četnički koljač. U razgovoru Vojin je saznao da ga Alija poznaje iz Mostara te su otišli u kuću, gdje su razgovarali o bici na Sutjesci, 10. herce-

govačkoj brigadi i Mostarskom bataljonu, posebno o Vladi Šegrtu, komandantu naše Brigade. Pokazujući na opasač s pištoljem i kamom, što je visio o ekseru na zidu, Vojin se hvalio kako je tom kamom poklao! mnoge partizane, ali njih neće jer se poznaje s Alijom. Kad je Vojin čuo da drugovi idu u Mostar, dao im je uputstva kako da prođu kroz Nevesinjsko polje, ispratio ih do puta, pokazao im razne orijentire, šume i kuće, i upućivao kako da se kreću. Grupa se zajedno kretala do pred sam Mostar i tu se razila, Ante je otišao na Carinu, a njih trojica u Donju mahalu.

Drugi vod 2. čete, koji je bio prepolovljen nakon prelaska rječice Hrčavke, nalazio se na krajnjem desnom krilu Bataljona, desno od njih, prema Košuru, nije bilo naših snaga, a od čete dijelila ih je jedna manja vododerina. Politički delegat voda Fadil Numić poslao je Salku Šašića da ode do komande čete i upita šta dalje da rade. Za kratko vrijeme[^] vratio se Salko ne našavši nikoga iz čete. Zatim ga je Numić poslao prema mjestu gdje bi se po prilici nalazio Štab Bataljona, ali ni tamo nije bilo nikoga osim ranjenika, koji su mu rekli da je Bataljon napustio položaje i povukao se uz Sutjesku prema šumi.

Njih 11 sa dva puškomitraljeza »zbrojovke« i dva zaplijenjena puškomitraljeza »šarca« krenuli su pravcem kuda je Bataljon otišao. Za kratko vrijeme priključilo im se više od 30 tifusara i lakših ranjenika. Bili su malaksali i izbezumljeni. Došli su do jednog proplanka kuda bi trebalo preći. Međutim, više »šaraca« je tuklo proplanak i nekoliko tifusara i ranjenika je poginulo. Vratili su se u šumu i pošli prema Zlataru, opet dočekani jakim vatrom. U bespomoćnom tumananju sa tifusarima nailazili su na mnoge poginule borce i bespomoćne ranjenike. Odvojili su se od tifusara, koji su zaostali i vratili se u korito Hrčavke, gdje su bili u zaklonu. Među njima nastala je žestoka svađa što se sve to desilo. Najzad su se urazumili i smirili. Dogovorili su se da tu sačekaju noć, a onda pređu na desnu obalu Sutjeske, pod stijene Vučeva, pa će dalje vidjeti. .. Svuda su Nijemci, jedino je neposjednuta ostala obala Sutjeske. Pucnjava je bila sve rjeđa. Sa poginulih Nijemaca skidali su fišeklije i za svakog borca prikupili dovoljno municije.

Oko 5 sati poslije podne opazili su gust streljački stroj Nijemaca kako od Popova mosta širokom leđinom idu prema njima. Pred sobom su vodili pse, bilo ih je preko 200. Nijemci su došli pred njih na oko! 300 metara, nešto su pričali, psi su lajali, a onda su se vratili otkuda su i došli.

Iz šume se pojavio Enes Orman, komesar čete, nasmijan kao uvijek, i reče: »Tu više nas, lijevo, pucao je na mene Švabo i zamalo ne pogiboh. Izgleda da je ranjen, vidio sam ga kako sjedi. Ko će sa mnom da gada sredimo? Može nekog od naših da ubije.« Ormanu su se pridružili Fadil Numić i Dragan Trkulja. Privukli su se Švabi, i kad se Dragan pridigao na koljena da ga osmotri, odjeknuo je pucanj, a Dragan se trgnuo i pao licem na zemlju. Orman i Numić bombama su ubili Švabu. Previli su Dragana, koji je bio ranjen u stomak. Numić mu je držao glavu u krilu, a on je samrtničkim glasom tražio vode. Orman je donio Svabin ranac i čaturicu s kafom. Dragana su napili kafe, a zatim mu je na usta potekla krv izmiješana s kafom. Usne su mu pomodrele i bio je sve hladniji. Dugo je umirao hrabri mitraljezac, uvijek spreman na akciju. Dragan je bio trgovački radnik, član KPJ i, vjerovatno, posljednji iz našeg Bataljona koji je poginuo na Sutjesci. Cim je Dragan umro, Enes je nestao u šumi nošen krivicom za njegovu smrt. Kasnije se priključio grupi iz naše intendanture i ambulante na Tjentištu.

Pred noć pridružio im se Hamid Drljević i ranjeni Enver Lakišić. Kad je pala noć, po mjesecini kao da je dan, prešli su Sutjesku. Hamid je prenio Envera preko vode. Pod stijenama Vučeva ostali su tri noći i tri dana. Nijemci su 14. juna na Tjentištu pobili svakog živog koga su uhvatili, pa i naše konje, a 16. juna napustili su Tjentište i u dugačkim kolonama otišli prema Gacku.

Grupa se 17. juna spustila na Tjentište, koje je bilo prekriveno leševima. Najviše je bilo postrijeljanih tifusara i ranjenika. Bilo je mje^Asta sa preko 50 ubijenih partizana. Noć ranije Mustafa Ćiber je napustio grupu i prosto nestao.

Kod sela Grandića naišli su na preko 200 tifusara koji su izmiljeli iz šume. Bili su bespomoćni, nikoga nije bilo da im pomogne.

Kod sela Vrbniče 18. juna Hamid Drljević je napustio grupu. Lakišića su ostavili s jednim drugom između Grandića i Vrbniče jer ga nisu mogli nositi. Prešli su Zelengoru. Išli su sporo, jer se usput razbolio Halid Mesihović. Kod Obija 4 borca iz grupe odlaze za istočnu Hercegovinu. Numić s drugovima Hasanom Begovićem Muftarom, Salkom Sašićem, nekim Kovačevićem iz Prozora i Halidom Mesihovićem nastavio je put dolinom Neretve pretpostavljajući da će negdje na zapadu naići na naše jedinice. Na Boračkom jezeru našli su Iliju Andrića, koji im je dao hrane. Na Crnom polju sustižu grupu od 25 Dalmatinaca iz 1. dalmatinske brigade. U Idbru su prvi put poslije 40 dana jeli hljeb,

taj narod ih je dobro prihvatio i nahranio. Iz Idbra su Begović i Sašić otišli prema Jablanici. Kod Celebića su, skupa sa Dalmatincima, pre-gazili Neretvu.

Kod Seonice rastali su se od Dalmatinaca, koji su otišli na Biokovo pozivajući i našu grupu da pode s njima, što su naši odbili. Njih trojica, Numić, Mesihović i Kovačević, u selu Ivankama polovicom jula našli su Prozorski odred, čime se završila njihova golgota nakon mjesec dana probijanja sa Sutjeske.

U Borču je Stab 10. hercegovačke brigade na povratku u Hercegovinu donio odluku da se svi iznemogli borci izdvoje iz sastava jedinica Brigade i upute svojim kućama na oporavak. Najveći broj izdvojenih bili su Dalmatinci, a među njima i grupa Mostaraca:

MUHAMED HAMICA ARPADŽIĆ,
RÄTKO BAJIĆ,
LAZAR ČVORO,
FAHIR FAJO IBRULJ,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
IVAN VANJA KRESIĆ,
STOJA LEČIĆ,
BISERA PUŽIĆ,
ŠAMIJA PUŽIĆ,
RADOJKA VUKOVIĆ

i nekoliko drugova iz Prozora.

Iskupljenoj grupi je Vlado Šegrt, komandant Brigade, objasnio odluku Štaba rekavši im da Brigada odlazi u Hercegovinu, koja je puna Nijemaca nakon povlačenja sa Sutjeske, i da su u Hercegovini jake četničke bande, zbog čega Brigada mora biti operativno veoma pokretna. Naglasio je da zdravstveno stanje boraca iskupljene grupe neće izdržati sve muke koje predstoje Brigadi i da oni moraju poći u Mostar na oporavak, a nakon toga da stupe u naše jedinice. To izlaganje Šegrtu bilo je drugovima i drugaricama pravi šok, jer su bili svjesni da ih odlaskom u Mostar, koji je bio pun Nijemaca, Italijana, ustaša, domobrana i policije, najvjerovatnije čeka sudbina one naše grupe koja je sa Crnog polja i Tisovice upućena, juna 1942, u Mostar. Iz postrojene grupe pojedinci su odbijali odlazak u Mostar i pitali zašto da idu nakon proboja iz okruženja. Odluka je bila neopoziva i s njom su se morali pomiriti.

Kad su ostali sami, nakon odvajanja od Brigade, održan je sastanak grupe da se utvrdi pravac kretanja prema Mostaru, način ishrane, ko od njih da bude vođa grupe i kakvi odnosi u njoj moraju vladati. Zai starješinu grupe izabrali su Lazara Čvoru.

Većina je u grupi imala oružje, koje su koristili za prethodnicu i zaštitnicu, odnosno za stražu za vrijeme odmora. U dolini Neretve hranili su se šumskim jagodama, kojih je bilo u izobilju. Zaobišli su Obalj, znajući da su u njemu četnici, i u nekom malom naselju zastali da se odmore. Naišao je Ibro Elezović, koji se sam probijao sa Sutjeske, svi su se obradovali tom susretu, i on im je ispričao o sudbini 3. udarne divizije i Centralne bolnice, posebno Mostarskog bataljona.

Nakon noćenja, rano izjutra, krenuli su prema Nevesinjskom polju. Naišli su na selo Bijenju, gdje ih je Joksim Mrković uputio kod nekog domaćina „po hranu. On im je dozvolio da u vrtu naberu luka i dobili su mlijeka iz škipa, što je nakon nekoliko sati izazvalo bolove i grčeve u stomaku.

U Gornjem nevesinjskom polju noću su prešli cestu Obalj — Nevesinje, kojom su se kretale njemačke kolone, a zatim stigli u Zijemlje, gdje su grupu sačekali mještani četnici. Nakon pregovora pustili su ih da idu prema zijemaljskim mlinicama, gdje su prenoćili. Izjutra su krenuli na Brasinu, odakle su posmatrali kolone kamiona u Bijelom polju, a zatim stigli u Dobrč. U šumi prije Brasine odvojila se grupa za Jablanicu, a s njom je pošla i Radojka Vuković. Njih četvoro su ustaše zarobile. Odvedeni su u logor Jasenovac, gdje su ubijeni.

Grupa se podijelila u grupice od 3 do 5 drugova i drugarica i pod vodstvom seljaka noću su se spustile u Mostar.

Pojedinci, po dva i u manjim grupama, probili su se do svojih opština, a oko 20 njih prišlo je drugim jedinicama.^{3/}

BATALJON U MOSTARU

Iznemogla i iscrpljena glađu, pretvorena u žive skelete, naša grupa u Dobrču podijelila se u dva dijela i noću, 21/22. juna, spustila se u Mostar.

Balorda, Pintul i ja došli smo na Carinu, kod Pintulove majke Pašane, koja nas je ljubila i grlila stalno ponavljajući: »Djeco moja,

kako to izgledate i kako ste mršavi!» Pintulovu sestru Brimšu poslali smo izjutra rano kod moje majke da donese namirnica i da joj kaže da ću navečer doći kući. Hasiba je poslala svega i svačega. Cio dan se kuhalo, pekle su se pogače i pite. Mi smo spavali, a majka Pašana budila nas je da jedemo kad bi jelo bilo gotovo.

Navečer smo Mladen i ja prešli kod mojih u Pothum. Odmah sam pozvao Eminu Trbonju i rekao joj da izvesti partijsku organizaciju da smo Mladen i ja kod mojih i da neko iz Komiteta dođe na dogovor. Sutra zorom došao je Ljubo Brešan Feđa, sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Dugo smo Mladen i ja pričali Ljubi o događajima u V neprijateljskoj ofanzivi, posebno o bici na Sutjesci i poginulim drugovima i drugaricama, raspuštanju ostatka Mostarskog bataljona i našem zarobljavanju.

Ljubo nas je upoznao da je manji broj porodica saznao za pogibije sinova i kćeri od boraca koji su stigli prije nas i da u gradu vlada žalost za izginulim borcima, ali ne i demoralizacija, da su borci, koji su došli u grad, smješteni kod svojih porodica i rodbine, od kojih je većina bila radnička sirotinja, a pojedinci i kod naših bogatijih aktivista NOP-a zbog obezbjeđenja bolje ishrane, da su naši borci dovodili pojedine Dalmatince, koje će organizacija, preko veze i uz falsifikovane propusnice, uputiti u Dalmaciju čim se oporave i da su Nijemci u gradu preuzeli vlast od Italijana.

Dalje smo čuli da je Narodnooslobodilački odbor u Mostaru sredinom juna 1943. izdao Proglas za upis narodnog zajma u kojem, pored ostalog, piše: »Slijedeći uputstva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Narodnooslobodilački odbor u Mostaru odlučio je da se obrati rodoljubima u Mostaru pozivom da upisivanjem narodnog zajma oduže svoj dug prema narodnoj borbi i borcima ...

Zajam je beskamatan. Isplaćivanje će se vršiti nakon oslobođenja. Kuponi zajma imaju naročiti znak ...»⁹⁵

Cilj zajma bio je obezbjeđenje ishrane porodica poginulih drugova i boraca u Bataljonu i nabavka materijala za potrebe ilegalnog rada i naših jedinica u Hercegovini. Prikupljeno je oko 20 miliona kuna.

Ljubo nam je pričao i o Mostarskom omladinskom odredu, koji je formiran u Dubravama, u maju i junu, na zahtjev Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, u cilju mobilizacije omladine grada za popunu 10. hercegovačke brigade. Nakon našeg napuštanja Nevesinja, Dabarskog polja i južne Hercegovine Odred nije uspio da se poveže sa nekom partizanskom jedinicom. Situacija u Odredu bila je teška zbog slabe ishrane

i naoružanja. Iskazali smo ideju da se Odredom popuni Mostarski bataljon nakon našeg izlaska iz grada.

Na kraju smo se dogovorili da se ustanovi:

- tačan broj boraca u gradu;
- broj ranjenih i bolesnih, da bi se organizovala ljekarska pomoć;
- koliko ima oružja u gradu, da bismo se naoružali prilikom izlaska, te da nama dvojici odmah nabavi pištolje i nekoliko ručnih bombi;
- da se preko partijskih veza raspita o najbližoj našoj jedinici, da bismo joj se pridružili.

Dogovorili smo se da se što prije ponovo vidimo i donesemo odluku šta da radimo.

Dogovorili smo se također da vezu s nama održava Hamida Mida Cadra, da nas posjećuje u feredži ili zaru, što neće biti upadljivo policiji i agentima, a da vezu s borcima održavaju skojevci i djeca koji su uključeni u kurirsku službu.

Poslije podne nam je moj polubrat Ekrem donio dva pištolja i 6 ručnih bombi, koje mu je u našoj mlinici predala jedna žena, obučena u feredžu. Nije mu rekla ko je. Ostavila mu je oružje i rekla: »Ti znaš za koga je!«

O našem zbrinjavanju brinula se gradska organizacija NOP-a na čelu sa Mjesnim komitetom i Tehničkim odborom.

Članovi Mjesnog komiteta KPJ u to vrijeme bili su: Ljubo Brešan Feđa, sekretar. Hamida Cadra, Anka Đurić Galja. Andrija Krešić, Nusret Seferović i Ivan Stojčić. Članovi Tehničkog odbora bili su: Danilo Bilanović, predsjednik, Ivan Bubaš, Teofik Demirović. Sulejman Huseinagić i Muhamed Rebac.

Mladen i ja satima smo razgovarali o proteklim događajima u V neprijateljskoj ofanzivi i našoj situaciji u Mostaru. Sjećali smo se poginulih drugova i drugarica, posebno onih iz naše generacije, koji su bili cvijet mladosti ne samo iz Mostara već iz svih krajeva Jugoslavije. Naša najveća preokupacija bila je kako što prije izvući Bataljon iz grada i uspostaviti vezu sa nekom našom jedinicom, te nastaviti borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ni jednog momenta nismo posumnjali u naše saborce, ali je saznanje da je većina nas ostala bez oružja bilo, prava mora, te smo pomišljali da organizujemo grupe i izvršimo upade u neprijateljska skladišta. Tu ideju ubrzo bismo odbacili jer je uvijek postojala mogućnost da akcija propadne, a ako i uspije, nastaje hajka po gradu, što bi izazvalo hapšenje ne samo ilegalaca već i boraca Ba-

taljona. Ponekad smo satima šutjeli pokušavajući čitati. Listao sam po desetak stranica, očima prelazio preko teksta, a u mislima ostajao pri istim problemima. Nisam znao šta sam pročitao, te bih legao na leđa, a »film« o proteklim događajima bi se spontano odvijao.

Trećeg dana, rano izjutra, opet nas je posjetio Ljubo, ovog puta sa; Ivanom Stojčićem. Oni su nam iznijeli prve informacije o borcima Bataljona. U gradu se nalazilo oko 75 boraca, ali tačan broj još uvijek nemaju, jer stalno stižu novi. Među borcima je 15 ranjenih, od kojih većina lakše. Organizovana je ishrana, ali nedostaje brašna. Stoga smo se dogovorili sa mojima, s majkom Hasibom i očuhom Omerom, da kupe što više žita od domobrana koji su mljeli kukuruz i drugo žito u našoj mlinici i da ga stave na raspolaganje Tehničkom odboru. Voća i povrća bilo je napretek, jer su ga vlasnici bašta organizovano raznosili po kućama gdje su boravili borci. Ljubo nam je kazao da nije uspio uspostaviti vezu sa nekom našom jedinicom, ali nas je izvijestio da je u Bosni opet stvorena slobodna teritorija. Sto se tiče oružja, Mostar je posjedovao 2 automata. 10 pušaka i 10 pištolja, te oko 30 ručnih bombi, koje su sobom donijeli borci, a u Podveležju su ostavili desetak pušaka sa municijom.

Dogovorili smo se da za četiri-pet dana počnemo organizovano, u grupama, izlaziti u selo Dobroč, te da se prebacimo u Bosnu preko Zijemalja i Boraka. Potrebno je da se organizuje prihvrat boraca u kućama, odakle će polaziti u Dobroč a da se prethodno razbiju sijalice po sokacima u kojima se nalaze te kuće, te da se ne provode bilo kakve akcije u gradu da ne bi policija u potrazi za izvršiteljima naišla na borce Bataljona. Veza sa mnom i dalje je bila Hamida Cadra, koja će voditi evidenciju o smještaju i izlasku boraca i dogovarati se s nama ko i kada da izađe iz grada.

U Mostaru je veliki broj građana znao o dolasku naših boraca u grad nakon bitke na Sutjesci. Ne samo da su za nas znale naše porodice i rodbina, čak i djeca, nego i gotovo svi aktivisti NOP-a, posebno skojevci i omladina, što su se angažovali u organizaciji zbrinjavanja i obezbjeđenju prilikom promjene stanova. Svaki borac imao je i rezervni stan za slučaj racije ili upada policije u kuću gdje se krio, on je znao gdje treba da se skloni. A svi su oni kroz ilegalni rad naučili šutjeti kao zaliveni, nikad ne pitajući ni zašto ni s kim će izvršavati bilo koji zadatak. I najmanja nekonspirativnost dovodila je do zaobilaženja u radu i opšteg, čak i porodičnog, bojkota, danima pa i mjesecima, već kako

bi ko bio kažnjen, a niko sa kažnjenim nije govorio, a kamoli ga primao u društvo.

Sa Sutjeske u Mostar došao je 81 drug i drugarica:

IBRAHIM ALIKALFIĆ,
ALBERT ALTARAC CIN,
MEHMED ARAP,
MUBERA ARPADZIC,
MUHAMED ARPADŽIĆ,
NIJAZA NADA BAJAT,
RATKO BAJIĆ,
MLADEN BALORDA,
MUHIDIN HIDO BASAGIĆ,
LJUBICA BELSA,
FATIMA BIJAVICA,
JUSUF BIJAVICA,
SALKO BIJAYICA,
AHMET BRKIĆ LEBRO,
ŠAMIJA BUBIĆ,
SMAJO BUBIĆ,
LAZAR ČVORO,
ENVER ČEMALLOVIĆ,
MUSTAFA ČEMALLOVIĆ CIMBA,
MUSTAFA ČIBER,
ALIJA ČIŠIĆ,
HILMIJA ČIŠIĆ,
SÜLEJMAN BRATO ČISIĆ,
ALIJA DELIĆ,
DŽEMAL DIZDAR,
ŠEMSUDIN DIZDAR,
HAMID DRLJEVIĆ,
REMZIJA DURANOVIC,
MEHMED ĐUKIĆ,
DZEMAL FEJIC,
ESREF ETA FEJIC,
SALKO FEJIC,
ANĐELKO GOATI,
MUSTAFA GRABOVAC,
ZEJNA HAJDO,

MERSIJA HASANBEGOVIC,
MEHMED HUSKOVIĆ,
FAHIR FAJO IBRULJ,
RADOJKA RACA IVANISEVIC - GNJATIĆ,
VOJO IVANISEVIC,
SMAIL JUGO,
ANTE JURISIC,
ALIJA KRESO,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
DANICA KUJUNDZIĆ,
STOJA LEČIĆ,
RADOJKA LOZO,
ABDULAH LUGIĆ,
MUHAMED LJUBOVIC,
IBRO MARIĆ,
HUSEIN MASLIĆ,
SEFIK MASLO,
MUHAMED MUFTIĆ BAJA,
RAMIZ MUMINOVIC,
SERIF OMBASIĆ,
ENES ORMAN,
MEHMED PALA,
ŽIVKO PAPO HENĆI,
STJEPAN SĆEPA PAVLOVIĆ,
AHMET PINTUL.
ALIJA PUŽIĆ,
BISERA PUŽIĆ,
ŠAMIJA PUŽIĆ,
BORO RADAN,
FADIL RIĐANOVIĆ,
SPIRO SAVIĆ,
ZIBA MONIKA SELIMHODZIĆ,
ZULEJHA SEFIĆ,
MILE SERDAREVIC,
HAFA SMAILHODZIĆ,
HAMIDA ŠABANAC,
KEMAL SARIC,
AHMET SEHOVIĆ,

MUSTAFA TEMIM TURKO,
KEVSERA TIKVINA,
MEHMED TRBONJA,
DONKO VRANKIĆ,
DUSAN VUJICIO,
MUSTAFA ZAGORCIC i
HAMDIJA ZULJEVIC.

Kao kuriri i pratiodci Obrena Starovića zatekli su se u Mostaru:

NUSRET BEHMEN PUTO,
SERIF BURIC,
UROS ELJDAN,
PETAR KRAJINA,
VASILIJE VASA MASLO i
HUSEIN HUSA ORMAN.

MOSTARSKI OMLADINSKI ODRED

Mjesni komitet KPJ za Mostar, realizujući zaključke Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, otpočeo je koncem aprila sa izvođenjem ilegalaca i omladine u Dubrave pod pretpostavkom da će te grupe preko naših veza biti odmah upućivane u Brigadu. Organizaciju prihvata grupa trebalo je da obezbijedi Mladen Knežević Traktor, sekretar Oblasnog komiteta, preko Okružnog komiteta KPJ za srednju Hercegovinu, čije je sjedište bilo u Dubravama. Članovi Okružnog komiteta bili su: Esad Sabanac, sekretar, Vojo Colovć, Dušan Grk, Bato Mijatović i Džemil Šarac.

Prva grupa¹ krenula je iz Mostara, iz Donje mahale, iz kuće Zinete Sehović i Memnune Hadžiosmanović noću 25/26. aprila 1943. u Dubrave. U toj grupi bili su:

PETAR KRAJINA, vođa grupe,
NEĐO BITANGA,
MUHAMED BOSTANDŽIC,
SERIF BURIC,
ZAJKO CUSTOVIC,
MUHAMED GREBO,

SALKO HADŽAJLIĆ,
SLAVKO IVANISEVIC,
ABID VOLODER,
GOJKO RADE VUKOVIC,
SLOBODAN ZUROVAC i
SEFKIJA ZULJEVIC.

Grupa je bila naoružana sa 4 pištolja i ručnim bombama. Po dolasku u Bačeviće prebačena je čamcima preko Neretve i uputila se na vezu k Akšamovom gaju na uzvišenju Petak kraj rijeke Bune. Međutim, vodiči nisu došli, te je grupa čekala do pred svitanje, a zatim se sklonila dublje u šumu. Vlasnika šume Dušana Akšama, kad je naišao, grupa je zadržala, ali je zbog nepažnje nekih drugova uspio pobjeći. Ne znajući da li će ih prijaviti, odlučeno je da grupa krene naprijed, u Dubrave. Uskoro su je napali četnici, muslimanska ustaška milicija i Italijani. Komandovano je da se bježi na sve strane kako bi se bar neko spasio. Bostandžić, Burić i Custović vratili su se preko Bišća u Mostar i izbjegli zarobljavanje, a Voloder se vratio sam. Svi ostali su pohvatani. Ranjeni su bili Grebo i Hadžajlić, koji su prebačeni u italijansku bolnicu, gdje su liječeni.

Nedo Bitanga se, opkoljen, branio pištoljem, a kad je ostao bez municije, aktivirao je ručnu bombu i stavio je pored sebe da ne bi bio zarobljen, uz povike: »Živio Staljin!« i »Živjela Komunistička partija Jugoslavije!« Tako je umro hrabri predratni član KPJ, sindikalni radnik, omiljen borac, sin Rade Bitange, jednog od osnivača KPJ u Mostaru i saradnika Gojka Vukovića.

Zarobljene drugove četnici su priveli u Zandarmerijsku stanicu u Blagaj i pridružili ih ranije pohapšenim drugovima: Esadu Peci, Rešadu Tvrtkoviću i Reufu Zubčeviću, koje su kasnije preuzeli Italijani i internirali na poluotok Prevlaku. Zarobljene drugove četnici su nekoliko dana saslušavali i tukli. Prilikom povlačenja Italijana, koji su predavali vlast' Nijemcima, četnici su zarobljene drugove povel prema Nevesinju. Iz kolone u Bišini pobjegli su Krajina, Voloder i Vuković, a Ivaniševića i Zurovca četnici su kasnije pustili. Kako je Voloder stigao u Blagaj ne zna se, ali je u međuvremenu dolazio i u Donju mahaluu.

Povlačeći se ispred Nijemaca, koji su preuzimali vlast, Italijani su povel ranjenog Grebu i Hadžajlića u Trebinje, odakle su uspjeli da pobjegnu iz njihove bolnice, a zatim su se preko naših veza prebacili vozom do Mostara.

Nakon stradanja prve grupe nastavljeno je slanje omladinaca u toku maja i juna, opet u grupama po 10 do 15 drugova. Grupe su se skupljale u Donjoj mahali i u kućama Fatime Vile, Đulse Hadrović i Munte i Avdije Pavlovića, odakle su ih noću izvodili Vaso Maslo, Muhamed Bostandžić i Remzija Brkić do sela Bačevića, gdje su ih prihvaćali Dragutin, Desimir i Ljubo Savić, koji su ih prevozili čamcem preko^{*} Neretve, a odatle Slavko, Risto, Spaso i Vlado Ivanišević sa Žarkom, Mirkom i Simom Supljeglavom iz Lakiševina i odvodili preko Hodbine do Rotimlje, gdje im je Safet Džinović organizovao smještaj i ishranu u toku predanka. Dalje su grupe preuzimali Mehmed Buljko, Muhamed Šiširak, Mehmed Rajković i Jovo Lučić, koji su ih dovodili u bazu Mostarskog omladinskog odreda u selo Bjelojeviće, zaselak Hairliće. Kanal je savršeno funkcionisao i na njemu nikad nije došlo do provale. Na tom kanalu bili su angažovani samo članovi KPJ i SKOJ-a. Ubrzo je Odred, zbog toga što nije bilo veze sa našim jedinicama u Hercegovini, narastao na oko 75 drugova i drugarica. Tada je V neprijateljska ofanziva bila još u toku. Na čelu Odreda bili su komandir Šerif Burić i zamjenik komandira Miro Boras. Odred nije dijeljen na vodove i desetine, što je bila greška. Odred nije imao političkog komesara i zamjenika. Politički rad u Odredu obavljali su terenski radnici na čelu sa Esadom Šabancem, a ponekad je vojničku obuku provodio i Gojko Mihić. Posebna pažnja posvećivana je učenju partizanskih pjesama uz logorsku vatru.

Prikupljeni borci bili su omladinci, đaci i radnici, svi su bili članovi SKOJ-a i omladinske organizacije, a rijetki pojedinci i članovi Partije. Svi su provjeravani u ilegalnom radu mostarske organizacije na raznim zadacima. Pojedinci su slagali svoje godine starosti kako bi dobili saglasnost organizacije da mogu poći u partizane i s puškom u ruci boriti se za slobodu i ideale revolucije, za koje su vaspitavani u SKOJ-u i omladinskoj organizaciji Mostara.

Većina je bila bez ikakvog vojničkog znanja i iskustva, osim starog partizana i prvoborca komandira Šerifa Burića i njegovog zamjenika Mire Borasa, koji je bio rezervni oficir u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci. Nekoliko boraca došlo je iz domobrana. Svakodnevno je provođena vojna obuka u rukovanju ručnim bombama, puškama i puškomitraljezom, te¹ taktička obuka manjih grupa. Na sastancima je diskutovano o vojničkom redu u Odredu s ciljem učvršćenja discipline i drugarstva i, posebno, odnosa prema narodu i njegovoj imovini. Odred je raspolagao sa 12 pušaka, 1 puškomitraljezom i nekoliko pištolja, a svaki je borac imao po

jednu ili dvije ručne bombe raznog porijekla. Naoružanje su dobivali od partijske organizacije u Mostaru prilikom izlaska grupa.

Teren na kojem je Odred boravio bio je plato Dubrava, 15 km južno od Mostara, pravi hercegovački kamenjar sa vrtačama, mjestimično pokriven šumom i šikarom, sa rijetkim površinama voćnjaka, vinograda i bašta za sadnju duhana. Voda se dobivala iz bunara koji su ljeti najčešće bili bezvodni. Dubrave su se našle između tri jaka neprijateljska garnizona: Mostara, Čapljine i Stoca. Na tom terenu bilo je pojedinih domaćinstava ustaški ili četnički nastrojenih. Odred je bio poluilegalna jedinica i pravo je čudo da ga Nijemci i Italijani s ustašama i četnicima nisu napali i uništili.

Sela u Dubravama naseljavali su Muslimani, Srbi i Hrvati. Za IV neprijateljske ofanzive sela su opustošili hercegovački i crnogorski četnici. Mogućnosti ishrane boraca u proljetnim danima bile su vrlo oskudne i pored najbolje želje mještana da ih prehrane. Rijedak škrob sa parčetom mesa, ponekad plodovi dudova i poluzeleno voće bili su obroci, koji su iz dana u dan mršavili borce i izazivali stomačne bolesti, proljeve i iznemoglost. Manje grupe i pojedinci, bolesni i iznemogli, vraćeni su svojim kućama u Mostar. Vršene su akcije skupljanja žita sa napuštenih polja, jer su mnogi stanovnici pobjegli napustivši kuće pred četničkim zulumom.

Grupa Odreda, njih oko 30 naoružanih puškomitraljezom, 12 pušaka, nekoliko pištolja i ručnim bombama, izvršila je akciju na teretni voz na pruzi između željezničkih stanica Hrasno i Hutovo. Tom prilikom iskočila je lokomotiva sa nekoliko vagona koji su bili prazni. Ubili su ložača koji je pokušavao pobjeći. Borci su se vratili u bazu Hairliće bez ikakvog plijena, ali ponosni što su uništili teretnjak.

Opstanak relativno brojnog i slabo naoružanog Odreda između jakih neprijateljskih garnizona doveden je u pitanje kad se saznalo da će Nijemci, Italijani i ustaše preduzeti napad na Odred. Sa Sutjeske došao je u Dubrave Ibro Šator, upoznao Traktora sa rezultatima bitke rekavši mu da će se 10. hercegovačka brigada nalaziti u sjevernoj Hercegovini, te mu prenio poruku Uglješe Danilovića da pođe u Mostar, organizuje izlazak boraca Mostarskog bataljona i ilegalaca u 10. hercegovačku brigadu. U drugoj polovini juna održan je sastanak komande Odreda sa drugovima Mladenom Kneževićem Traktorom i Esadom Šabancem. Razmotrena je situacija u Odredu i mogućnost odlaska u 10. hercegovačku udarnu brigadu, te je odlučeno:

— da se svi bolesni i iznemogli drugovi i drugarice izdvoje iz Odreda i vrate u Mostar,

— da se Odred uputi u selo Dobrč, poveže i priključi borcima Mostarskog bataljona.

Dogovoreno je i učinjeno. Odred je upućen u Dobrč.

Od Štaba naše Brigade dobio sam 27. juna pismo koje mi je uručio Ljubo Brešan. Pismo je iz Brigade donio Mijo Mrković, a s njim je došao Salko Fejić. U pismu je bio zahtjev da Mladen Balorda i ja iskupimo borce Bataljona i dođemo u sastav Brigade koja će se nalaziti na prostoru južne Hercegovine. Navedena buduća lokacija Brigade bila je potpuno oprečna onoj koju je dobio Šator prije napuštanja Štaba 10j hercegovačke brigade u sjevernoj Hercegovini, o čemu je izvijestio Traktora. Naime, u sjevernoj Hercegovini Brigada se našla na prostoru gdje nisu postojali nikakvi uslovi za ishranu, a cijeli taj teren bio je pritisnut njemačkim trupama koje su se vraćale sa Sutjeske. Štab Brigade donio je u takvim uslovima jedino moguću i ispravnu odluku da Brigada krene u južnu Hercegovinu.

Sa Ljubom Brešanom sam se dogovorio da što prije počnemo sa izlascima grupa u Dobrč, s tim da, za tri-četiri dana, prvo izađu starijše Bataljona, a zatim grupe boraca koji su se oporavili i izliječili, jer je među nama još bilo ranjenika. Sačinio sam cirkularnu poruku Štaba 10. hercegovačke brigade da se svi borci sprema za izlazak iz Mostara i odlazak u Brigadu. Poruku smo potpisali Mladen kao zamjenik komandanta i ja kao komesar Bataljona. Naređenje je umnoženo u više primjeraka i po mahalama dato na uvid borcima, koji su ga potpisivali, što je bila potvrda da su primili na znanje. Organizaciju saopštenja tog naređenja preuzela je drugarica Mida Cadra sa Tehničkim odborom. Na žalost, ni jedan primjerak nije sačuvan, svi su uništeni nakon dostave borcima. Mladen se pred veče prebacio na Carinu da se poveže sa borcima Bataljona iz tog kvarta.

Istog dana, kad sam dobio pismo od Štaba Brigade, kasno u noć donijela mi je Emina Trbonja pismo od Traktora, koji me izvještava da će iz Dubrava u Dobrč uputiti Mostarski omladinski odred, koji treba da se priključi Mostarskom bataljonu i tako krene u Brigadu preko Zijemalja, jer će se ona nalaziti u sjevernoj Hercegovini, o čemu ga je izvijestio Ibro Šator. Odmah sam pismeno odgovorio Traktoru. Upoznao sam ga sa sadržajem pisma koje sam dobio od Štaba Brigade i podvukao da će naša Brigada doći u južnu Hercegovinu, da Odred još

ne šalje jer ćemo doći u Dubrave. Na žalost, Traktor moje pismo nije na vrijeme dobio.

Noću 29/30. juna izašao sam s grupom starješina i kurira našeg Bataljona u Dobrč. U našoj grupi bili su:

MEHMED ARAP,
MLADEN BALORDA,
ALIJA S. ĆISIC,
REMZIJA DURANOVIC,
SALKO FEJIC,
ABDULAH LUGIC,
HUSEIN MASLIC,
MIJO MRKOVIC,
ŽIVKO PAPO HENCI,
AHMET PINTUL,
BORO RADAN,
DUŠAN VUJICIC i
MUSTAFA ZAGORCIC.

Mostarski omladinski odred, jačine 37 boraca, sa jednim puškomi-traljezom i 12 pušaka, stigao je u Dobrč 30. juna, odmah poslije nas, i svi smo se začudili. Komandir Serif Burić, komesar Mustafa Buljko i zamje-nik komandira Miro Boras javili su se našoj grupi obavijestivši nas o za-datku koji im je postavljen i situaciji u Odredu. Poslao sam pismo svo-jima, kući, da pošalju tovar brašna iz mlinice, nekoliko kilograma soli i marmelade po Ibri Coriću iz Dobrča, jer su nam rezerve hrane koju smo donijeli bile neznatne u odnosu na broj drugova i drugarica. Nešto kas-nije, po dolasku Odreda, stigao je i Traktor.

Dogovorili smo se da stari borci postanu komandni kadar Odreda:

MLADEN BALORDA, komandant,
BORO RADAN, komesar,
AHMET PINTUL, zamjenik komandanta,
MUSTAFA BULJKO, zamjenik komesara, i
REMZIJA DURANOVIC, intendant.

Mustafa Zagorčić i Miro Boras postavljeni su za komandire vodova. Za vodiča je određen Mijo Mrković, upućen od Štaba Brigade za vezu sa Mostarskim bataljonom.

Serif Burić, dotadašnji komandir čete, ostao je s nama, jer je bio kurir Oblasnog komiteta KPJ.

Abdulaha Lugića, čija se ruka počela sušiti zbog ranjavanja, vratio sam sa Henćijem u Mostar na liječenje.

Marš-ruta kretanja Odreda određena je prema posljednjim informacijama da je 10. hercegovačka brigada u južnoj Hercegovini: Dobrč — Rabina — Klopotuša — Rotimlja — Hairlići, gdje se očekivala veza sa Brigadom.

Odred sa novopostavljenim rukovodiocima trebalo je da ostane u Dobrču još dva dana, jer će noću 2/3. jula izaći veća grupa boraca Mostarskog bataljona. Takođe smo se dogovorili da sa nekoliko drugova ostanem u Dobrču i nastavim organizovanje izlazaka boraca iz Mostara, te da ih po grupama upućujem u Hairliće, odakle će biti obezbijeđena veza sa Brigadom. Traktor se obavezao da će s tom odlukom upoznati Mjesni komitet u Mostaru, što je i učinio. Traktor, Salko Fejić i Serif Burić su istog dana pred večer krenuli u Mostar.

Pošto grupa iz Mostara nije izašla zbog danonoćnih njemačkih patrola iznad Carine, Brankovca, Bjelušina i Luke, a po selima Podveležja se već pričalo o velikoj grupi partizana u Dobrču, to smo odlučili da 3. jula Odred krene u Brigadu. Iz Dobrča, oko podne 4. jula, Odred je stigao u selo Klopotušu. Balorda, Buljko i Radan uputili su se sa Mrkovićem u selo Jasenu da bi se kod Miroslava Cabrila, člana KPJ, informisali o kretanju Nijemaca, Italijana i četnika na planiranom putu. Maslo i ja smo se iz Klopotuše vratili u Dobrč da bih organizovao izlazak boraca Bataljona iz Mostara.

Pred večer je Odred krenuo u Dubrave. Sipila je kiša, a tamna noć bila je uzrokom lutanja kroz kamenjar, šumu i šikaru, te je Odred, izmučen, zanoćio kod Kaluđer-bunara, rasporedivši se po grupicama od po 2-3 borca u okolnim šumarcima, štiteći se od kiše granjem. Postavljena je straža, a ostali su ubrzo zaspali. Iz Odreda se izgubio Abid Voloder.

U zoru 5. jula, zahvaljujući izdaji koja nikad nije utvrđena, Odred je opkoljen od vojnika 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji su sa bliskog odstojanja osuli uragansku vatru iz mitraljeza i automata po borcima koji su spavali prije nego je straža uspjela dati uzbunu. Nastala je opšta zbrka bunovnih i neiskusnih boraca. Ko se digao na noge, bio je pokopan vatrom ili ranjen ako se nije predao na povike: »Stoj!« Pojedinci i grupice su se izvlačili puzeći zahvaljujući neravnom terenu, škripovima, šikari i šumicama, a posebno raštrkanosti grupica. Njih 18 uspjelo se izvući iz obruča, koji mjestimično nije bio potpuno zatvoren.

Tom prilikom poginulo je 10 boraca:

BORO RADAN, komesar Odreda, đak iz Mostara,
MUSTAFA BULJKO, zamjenik komesara, baštovan iz Mostara,
NAZIF DEPO, đak iz Mostara,
RIZAH HADŽI MAHMUTOVIĆ, student iz Mostara,
SAFET KURTOVIĆ, đak iz Mostara,
MARTA PAVIĆ, učenica iz Mostara,
ALIJA SALKOVIĆ, radnik iz Mostara,
AVDO TATAREVIĆ, đak iz Stoca,
ZIJAD VRGORA, đak iz Mostara, i
DUŠAN VUJICIC, radnik iz Sarajeva.

Zarobljeno je 19 drugova, koji su preko Stoca odvedeni u Mostar.

Nakon izvlačenja iz obruča formirala se grupa od 11 drugova, u kojoj su bili: Mladen Balorda, komandant Odreda, teško ranjen u rame i desnu nogu, Mijo Mrković, ranjen u obje ruke, Milivoje Bilanović, Miro Boras, Omer Čišić, Remzija Duranović, Mugdim Hadžović, Muhamed Kreso, Jaroslav Novak, Ahmet Pintul i Avdo Zvonić.

Mladen Balorda, teško ranjen, više nošen dvojicom drugova nego što se sam kretao, insistirao je da ga ostave. Na kraju je naredio da grupa "pod rukovodstvom Mire Borasa ide s ranjenim Mijom Mrkovićem u Dobroč, a s njim su ostali Remzija Duranović i Ahmet Pintul.

Ahmet i Remzija su pomogli Mladenu da se kreće i, kad su daleko odmakli od Kaluđer-bunara, dogovorili su se da Ahmet i Remzija pođu po konja u neko podveleško selo, a Mladen je, dobro zamaskiran, sklonjen u šumu. Kad su se njih dvojica vratila po Mladena, njega više nije bilo na dogovorenom mjestu. Kako je Mladen pao u zarobljeništvo nikad se nije saznalo, ali se zna da su Nijemci sa dresiranim psima pretraživali okolinu. Treći dan poslije tragedije na Kaluđer-bunaru Nijemci su Mladena pridružili ostalim zarobljenim drugovima u Mostaru. Odmah po Mladenovom dolasku u prostoriju je ušao jedan SS oficir i upitao: »Ko je borac od prvih dana?« Mladen se javio: »Ja!« Na pitanje oficira: »Od kada?« Mladen je odgovorio: »Od dana kada je patriotima Jugoslavije upućen poziv da se bore protiv okupatora i fašizma.« Kratko vrijeme poslije tog razgovora Mladen je odvojen u posebnu sobu i vezan.

Grupa boraca na čelu sa Mirom Borasom, neposredno poslije dolaska u Dobroč, iste noći u grupicama se spustila u Mostar. U vrijeme njihovog dolaska mi smo se povukli pod Brasinu zbog nailaska Nije-

maca, koji su pretraživali okolinu Dobrča, tako da do susreta s nama nije došlo.

Enver Hasandedić i Cvitan Zorić, probivši se do sela Rotimlje, a Todor Skiba do sela Rabine, kasnije su stigli preko naših veza u Brigadu. Mustafa Zagorčić i Sulejman Kazazić pojedinačno su sišli u Mostar preko Podveležja. Istog dana, kasno naveče, stigli su u Dobrč Duranović i Pintul i ispričali nam o tragediji Odreda na Kaluđer-bunaru.

Miju Mrkovića liječio je Alija Krpo, student medicine, u kući Ajnije Arap, a kasnije kod Habibe Aganović Aganuše u Cernici. Nakon zaliječivanja rane Mijo je napustio Mostar i otišao u svoje selo Humčane, gdje je zatekao zgarište. Nijemci su na povratku sa Sutjeske, 9. jula, spalili selo i pobili 22 djece, žena i staraca iz porodica Mrković, Čabrilo, Okuka i Jamina.

Zarobljene drugove Nijemci su smjestili u bivšu Građansku školu, na sprat. Dževad Vrgora, vidjevši oca, dozvao ga je i bacio mu spisak zarobljenih drugova, koji je dostavljen Mjesnom komitetu. Otpočelo se raditi na organizaciji njihovog spasavanja, za što je bila zadužena grupa omladinaca. Oni su u sobu zarobljenih drugova uspjeli ubaciti kamen umotan u papir, oko kojeg je bio namotan kanap. Na papiru bila je poruka da kanap u sumrak spuste a na nj će svezati konop, koji će oni izvući u sobu i potom se niza nj spuštati i bježati. Kad je Drago Palavestra spustio kanap, jedan Nijemac iz sobe na prvom spratu to je primijetio i digao uzbunu. Švabe su upale u sobu naših drugova i pitali ko je spustio kanap. Drago se odmah javio: »Ja sam!« Počeli su odmah tući Dragu, koji je bio fizički slab, te je Mirko Konjevod Skava, vidjevši da će ga dotući, iskočio i povikao: »On laže, ja sam spustio kanap!« Nijemci su ostavili Dragu i nastavili tući Mirka, koji je bio čvrst i jak momak.

Na saslušanjima su svi drugovi premlaćivani do krvi, ali niko od njih nije odao bilo koga u gradu, ili drugove i porodice »na kanalu« kojim su izlazili u Dubrave. Oni su izdržali sve muke do svoga strijeljanja i vješanja.

Zapovjednik Oružničke postaje u Blagaju narednik Mujo Đonko izvještava Zapovjedništvo 6. oružničke pukovnije u Mostaru:

»Dne 4. srpnja 1943. godine oko 2 sata poslije pola noći iz Mostara u Blagaj došlo je oko 200 njemačkih vojnika grupe SS sa 3 časnika koji su zatražili oružnike ove postaje da im pokažu put, odnosno da pođu sa njima kao putovođe od mjesta Kaluđer bunar u pravcu Stjepankrsta .. ,«¹⁷

Taj izvještaj svjedoči o izdaji, jer je Odred iste noći, nakon dva-tri sata lutanja, zanoćio baš na pomenutom mjestu. Ko je izvijestio Nijemce

nije se doznalo. Najvjerovatnije je obaviještena njemačka postaja u Bišini, a ona je radio-stanicom izvijestila svoju komandu u Mostaru.

Sef Župske redarstvene oblasti u Mostaru Mato Roko, u izvještaju Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu i Velikoj župi »Hum-« u Mostaru, pored ostalog, izvještava 20. jula 1943. godine:

»Dana 8. srpnja 1943. godine prijavljeno je na oružničku postaju u Blagaju, kotar Mostar, da u šumi zvanoj Kaluđer bunar ima mrtvih partizana. Odmah je na lice mjesta uputila se ophodnja postaje sa seljacima prijavljenima, te su pronašli 10 lešina od kojih je jedna žena, dok su pronašli i jednog ranjenog partizana po imenu Huso Maslić . . . «¹¹⁸

Huso je, teško ranjen i iscrpljen glađu, prenesen u mostarsku bolnicu, gdje je umro. Bio je izuzetno hrabar borac, bombaš i mitraljezac, uvijek čelni u svim akcijama svoga voda.

Nakon nekoliko dana odvedeno je i strijeljano na Ovojcima kod Lištice 14 zarobljenih drugova:

MLADEN BALORDA, radnik iz Mostara,
SACIR CELEBIĆ, radnik iz Mostara,
MUZAFER DERONJA, radnik iz Mostara,
ALIJA DRAČE, radnik iz Mostara,
MARTIN DRVLJANOVCAN, muzičar iz Hrvatskog zagorja.
IBRAHIM DUKIC, đak iz Mostara,
OMER DUKIC, radnik iz Mostara.
ABDUSELAM ELEZOVIC, radnik iz Mostara,
SMAJO IBRULJ, đak iz Mostara,
NAFIK KAZAZIC, đak iz Mostara,
MIRKO KONJEVOD. radnik iz Mostara.
KRUNO MILICEVIC, radnik iz Mostara.
OSMAN NOŽIĆ, radnik iz Mostara, i
SERIF SELIMOVIĆ. đak iz Mostara.

Otkupljeni roditeljskim novcem i zlatom, pušteni su na slobodu zarobljeni Asad Bajrović i Dževad Vrgora (kojega su 1944. godine strijeljale ustaše u Zagrebu zbog organizovanja bjekstva grupe domobrana u partizane). I Omera Kljaku su pustili jer su i za nj platili očevi Bajrovića i Vrgore.

Nastavljajući zločine s ciljem zastrašivanja omladine Mostara, 15. jula 1943. u parku kod hotela »Neretva« osvanula su vješala a po ulicama grada izlijepljeni su oglasi komandanta SS odsjeka:

»Na smrt vješanjem osuđeni su od Prijekog suda u Mostaru:

Palavestra Drago, učenik, star 18 godina, iz Mostara;

Rizikalo Alija, stolar, star 19 godina, neoženjen, iz Mostara.

Palavestra je radio kao skupljač za partizane. Pod izlikom krivih činjenica namamio je svoje školske drugove u večernjim satima u okolicu Mostara, gdje su zatim redovito bili napadnuti od partizana i odvedeni...

Rizikalo se nije odazvao pozivu Hrvatske vojske i time postao vojni bjegunac, te otišao u partizane.⁹⁹

Tako su završila i posljednja dvojica zarobljenih drugova iz Mostarskog omladinskog odreda.

Mustafa Kalajdžić, ulazeći u kuću svoje sestre Hane Rizikalo, Alijine majke, povikao je: »Hano, budi sretna! Alica je prvi šehit (poginuli' — prim, autor) u mahali!«

RACIJA U MOSTARU

Tragedija Mostarskog omladinskog odreda na Kaluder-bunaru pridružila se bolu i žalosti za izginulim borcima Mostarskog bataljona u V neprijateljskoj ofanzivi. Mostarci su junački podnosili udarce i nisu gubili vjeru u pobjedu nad okupatorom i domaćim izdajnicima, ustašama i četnicima. Organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, na čelu sa Partijom, pod izuzetno teškim uslovima i stradanjima, i dalje je savršeno funkcionisala u zbrinjavanju boraca Mostarskog bataljona, Mostarskog omladinskog odreda i ilegalaca u gradu. Bilo nas je tada preko 110 boraca i ilegalaca u gradu.

I pored brojnog okupatorskog garnizona Nijemaca, Italijana, ustaša, četnika, domobrana, Gestapoa, Ovre, UNS-a i policije, mi smo se u herojskom Mostaru osjećali sigurni kao na slobodnoj teritoriji. Porodice su nas krile, brižno pazile, svjesne da će ih fašisti sve pobiti ako bilo koga od nas uhvate u njihovoj kući. Vjerovali smo našem gradu i njegovim građanima da će izdržati sve neprijateljske pritiske i obezbijediti naš oporavak i izlazak iz grada. Bili smo uvjereni da će nam gotovo svaki građanin, od djeteta do starca, pomoći, osim vrlo rijetkih izdajica koje su se u svakoj mahali mogle tek naprste prebrojati. U svakoj prilici, uz povik gonjenog, bilo je dovoljno reći: »Goni me policija!« ili »Gone me Nijemci!« pa da se nađu ljudi koji će mu pomoći u sklanjanju. Nad nama je

bdio grad sa revolucionarnom tradicijom, vaspitan Komunističkom partijom na čelu sa Gojkom Vukovićem i plejadom divnih komunista, robijaša, u periodu između dva svjetska rata — Savom Neimarevićem, Ristom Samardžićem, Radom Bitangom, Mujom Pašićem, Anđelkom Goatijem, Mujom Bjelavcem, Husrefom Čišićem, Rudom Hrozničekom, Avdom Humom, drom Safetom Mujićem i brojnim drugim komunistima. Njihove moralne i komunističke vrijednosti bile su ugrađene u stanovnike Mostara, posebno u omladinu.

Nijemci su na povratku sa Sutjeske uhvatili Hilmiju Huskovića, radnika, starog 22 godine, borca našeg Bataljona, koji se vraćao u Mostar kao rekonvalescent tifusar iz Centralne bolnice. Husković je uhvaćen u vinogradima iznad Sarića harema. On je pokazao propusnicu, koje su fašisti bacali iz aviona u toku V neprijateljske ofanzive. Nakon nekoliko šamara odmah je »propjevao« i pristao na saradnju sa Gestapoom. Pričao je o rukovodiocima Bataljona i iznio pretpostavku da se veći broj boraca našeg Bataljona nakon bitke na Sutjesci vratio u grad.

Partijska organizacija, 10. jula, kasno poslije podne, doznaje preko Zore Krajine da će Nijemci u toku sutrašnjeg dana sprovesti raciju u kvartovima Luka, Pothum i Donja mahala. Preduzete su mjere da se borci iz tih mahala izvijeste i prebace u druge kvartove grada.

U sumrak došla je Lujza Čulajević i izvijestila me o raciji. Odmah sam poslao polubrata Ekrema da vidi da li su Stari most i Most Mujage Komadine blokirani. On mi je rekao da su Nijemci na mostovima i da legitimišu prolaznike. Odlučio sam da ostanem kući, da prilikom racije koristim susjedne bašte i kuće u vrijeme njihovog pretresa.

Izjutra u tri sata Nijemci su blokirali našu mahalalu i patrolama se kretali ulicama i sokacima, dok su premetačinu kuća vršili feldžandari u pratnji vojnika. Kad su zalupali na naša vrata, kroz baštu sam prešao u susjednu vrlo uglednu i čestitu begovsku porodicu Mustafe i Alije Hadžiomerovića. Moja majka Hasiba, glumeći velikog prijatelja okupatora, dočekala je grupu fašista s dobrodošlicom, provela ih kroz sve sobe u prizemlju i na spratu, koje su bile bogato namještene, častila ih hurmašicama, voćem i cigaretama, puneći im džepove i grdeći partizane i komuniste. Iznenađeni takvim dočekom, Švabe su se zahvaljivale, ali su ipak povele sa sobom Omera i Ekrema pravdajući se naredbom. S prozora kuće u kojoj sam bio, iza zavjese, Duda Hadžiomerović pratila je kretanje fašista sokačom i čim su napustili našu kuću, izvijestila nas. Kad su zakucali na vrata kuće Hadžiomerovića, vratio sam se kroz baštu opet svojoj kući. Na sličan način izbjeglo je hapšenje još nekoliko drugova, koristeći

bašte i pećine na Neretvi, dok je većina prešla u druge kvartove, a pojedinci su izašli u Podveležje i prigradska sela. Velika je sreća što je Gestapo vršio raciju bez domaćih ustaša, agenata i policajaca, koji su poznavali boračke kuće, jer im njihovi gospodari Nijemci tom prilikom nisu vjerovali.

U raciji su fašisti pokupili oko 1.500 ljudi — sve muškarce starije od 15 godina — i doveli ih na ledinu Karašebeša kod Južnog logora. Uhapšene su postrojili u grupe po 100 ljudi. Dovedli su Huskovića, koji je u pratnji SS oficira prolazio pored postrojenih ljudi i izvodio iz stroja one koje je poznavao kao borce Bataljona i saradnike NOP-a. U dva obilaska Husković je izveo 42 druga.¹⁰⁰

Nakon Huskovićeve obilaska dovedena je Radojka Raca Ivanišević-Gnjatić, prvoborac Bataljona, uhvaćena u radiji ispod stepeništa kuće Sofije Bakarić, gdje je bila sakrivena. Od Raca je traženo što i od Huskovića. Ona je uzdignute glave, puna prkosa i suznih očiju prošla pored stroja i izdvojenih drugova. Ni pred kim se nije zadržala niti je na bilo kome zaustavila pogled da ne bi pratiocima odala poznanike.

Izdvojene drugove Nijemci su odveli u sudski zatvor na saslušanje i identifikaciju, a ostale su pustili kućama. Nakon saslušanja strijeljani su na Ovojcima:

Iz Bataljona 4 borca:

RADOJKA RACA IVANIŽEVIC-GNJATIC, radnica,
MEHMED HUSKOVIĆ, radnik,
SMAIL JUGO, radnik, i
MEHMED PALA, radnik;

iz grada 12 ilegalaca:

SALKO ČUKUR, radnik,
DŽEMAL DELIC, radnik,
HAMDIJA DIZDAREVIC, radnik,
ĆAMIL HADZAJLIC,
PETAR JANJALIJA, student,
IBRO KAZAZIĆ, radnik,
JUSUF MALKOC, radnik,
ZAIM NIKSIĆ,
AVDIJĀ PAVLOVIC, radnik,
TEOFIK PUŽIĆ, radnik,
HALID SADIKOVIĆ, radnik, i
ALIJA SALAHOVIC.

Izdvojenim borcima Bataljona i ilegalnim radnicima Nijemci su pridružili dra Šefkiju Komadinu, uhvaćenog u Bišini nakon povratka sa Sutjeske.

Vrativši se sa Sutjeske, ranjena u oko, Kevsera Tikvina bila je kod kuće kad su upali Nijemci. Odveli su je u Gestapo, gdje je saslušavana, ali je nakon 15 dana puštena kući, što je iznenadilo i porodicu i organizaciju u gradu. Nijemci su Kevseri rekli da sve partizane u gradu obavijesti da se prijave i da će ih pustiti na slobodu. Kevsera je puštena pod obavezom da se svaki dan javlja ustaškim vlastima. Gestapo je znao da u gradu još ima partizana. Htjeli su da nas pohvataju a da ne ponove svoj neuspjeh u raciji. Po izlasku na slobodu Kevsera je prešla u ilegalnost, a zatim je, uz pomoć dra Dragutina Hlubne, pod tuđim imenom, smještena u bolnicu na liječenje jer joj se ranjeno oko upalilo. Ustaše su doznale za Kevseru i došle su u bolnicu da je odvedu, ali ih je dr Hlubna spriječio upozoravajući da je teški bolesnik. Pored Kevserinog kreveta ostao je policajac da je čuva. Jednog dana su Kevseru odveli u zatvor i na intervenciju i garanciju Salih-age Eface, gradonačelnika, koji je bio saradnik NOP-a, puštena je s obavezom da se svaki dan javlja policiji. Ona je nastavila rad u organizaciji SKOJ-a krećući se u zaru i feredži.

Anđelko Goati je, vraćajući se sa Sutjeske, odmah po dolasku u grad bio uhapšen. Gestapo je znao da se radi o starom komunisti i robijašu. Nakon saslušanja, poslije nekoliko dana, Anđelko je pušten pod istim uslovima kao i Kevsera, s porukom za partizane da se prijave i da će ih pustiti na slobodu, a s obavezom da se on svakodnevno javlja ustaškim vlastima. Anđelko se, začudo, naivno prijavljivao policiji, pa su ga nakon par dana ustaše odvele i ubile na Ovojcima. Vjerovatno je kod starog robijaša i ilegalca prevladala ljubav prema ženi i sinu, želio je da nekoliko dana provede u miru s njima, pa da se potom skloni u ilegalstvo. U svakom slučaju zna se da nikoga nije provalio ni izdao da bi spasio svoju glavu. Anđelko je trebao da bude veliki mamac za nas, mlađe komuniste, ali na takvu podvalu nismo nasjeli.

Drugi dan poslije racije Husković je došao na Neretvu da se kupi. Ahmet Demirović, član KPJ, poslao je omladinca Omera Ramića u komandu Feldžandarmerije da prijavi Huskovića kao partizana. Žandari su brzo stigli motociklom i Husković im je pokazao legitimaciju, izdatu od Gestapoa, te su ga pustili, nakon čega je otišao kući.

Naveče u gostionici like Jurišin (strijeljana je nakon oslobođenja kao saradnik Gestapoa i ustaša) Ahmet Demirović je u društvu, uz rakiiju, vrlo glasno otpočeo priču da bi ga lika čula. Rekao je da je pred veče

vidio Huskovića kako ulazi u svoju kuću i da je sigurno pobjegao Nijemcima, naglašavajući pri tome da je prokazivao »nevine ljude« na Karašebesu, koje su Nijemci pustili. Ilika je pomno slušala, a zatim odjurila u komandu jedinice, koja je logorovala u vinogradima iznad Šarića harema. Oficiri i podoficiri te jedinice dolazili su kod Ilike na jelo i piće. Ona je prijavila Huskovića i ubrzo je grupa vojnika opkolila njegovu kuću i zakucala na vrata. Husković, misleći da su došli naši da ga likvidiraju, zapucao je i sklonio se u susjednu džamiju. Nijemci su ga opkolili, ranili u glavu i nogu, a zatim odnijeli na put kraj njihovog logora, ostavivši ga da cijelu noć krvari i jauče za svojim pasijim životom. Sutra su prolaznici, posebno omladina, pljuvali po iskrvavljenom izdajici Huskoviću, koji je; jedva čujno povremeno tražio vode. Nijemci su bili ponosni misleći da narod pljuje po uhvaćenom partizanu. Na kraju ga je dotukao jedan SS kapetan mećima iz pištolja. Demiroviću je pošlo za rukom da Huskovića likvidiraju njegovi gospodari.

U raciji je uhvaćen i Hasan Fazlinović Žuti, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a i bivši sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a za Mostar, koji se nije htio skloniti iako je upozoren od Mjesnog komiteta KPJ da će uslijediti racija. Poslije hapšenja, mučen i isprebijan, popustio je i provalio sve članove Mjesnog komiteta KPJ, one koji su bili u Komitetu dok je i on bio njegov član. Otkrio je konspirativne nadimke članova Komiteta, među njima i Ljubu Brešana zvanog Feđa i Griša, rođenog u Dubrovniku. Ljubo je od svoje sedme godine živio u Mostaru, gdje je završio bravarski i aviomehaničarski zanat, postao član KPJ 1940. godine, a maja 1942. sekretar MK KPJ za Mostar, na kojoj je dužnosti bio sve do hapšenja. Uhapšen je noću 26. jula na krovu kuće svoga brata Ante, zatečen na spavanju. Ostali članovi Komiteta prešli su u ilegalnost, osim Anke Đurić-Galje, koja je uz veliku muku objedinjavala rad Partije. Na policiji i u Gestapou Ljubu su danima mučili, ali od njega ništa nisu doznali. Svojim herojskim držanjem u policiji i Gestapou postao je legenda grada. Proglašen je narodnim herojevi.

Brešan je skupa sa Hasom Fazlinovićem Žutim, Mustafom Ćemalovićem Ćimbom, bratom i sestrom Muhidinom i Hajrijom Bašagić strijeljan na Ovojcima 26. avgusta 1943. godine. Bašagić i Ćemalović uhvaćeni su kao kuriri Vrhovnog štaba kod Konjica.

Mustafa Ćemalović Ćimba, radnik, odrastao je u siromašnoj porodici. Bio je tih i povučen. U ranoj mladosti prišao je radničkom pokretu. Prvih dana okupacije kao skojevac se uključio u Carinsku udarnu grupu s kojom je upadao u vojne magacine i iznosio oružje, municiju i ostali

materijal. Kao borac Bataljona silazio je u Mostar i učestvovao u raznim akcijama. I u tim prilikama nalazio je vremena da posjeti majku koju je obožavao. U borbama je bio čelni bombaš i pripadao je grupi najhrabrijih boraca u Bataljonu. Ništa mu nije bilo teško, svaki je zadatak prihvatao i izvršavao. Proglašen je narodnim herojem.

Mladen Balorda Lobra, metalski radnik, postao je član SKOJ-a u 17, a član KPJ u 19. godini. Od prvih dana okupacije radio je na organizovanju omladine na Carini, formirao udarne grupe i skupa s njima upadao u vojne magazine i iznosio oružje i municiju, odjeću i hranu. Bio je promišljen, hladnokrvan i lukav borac. Kao starješina u Bataljonu uvijek se nalazio na čelu svojih jedinica i bombaških grupa. Zračio je čestitošću, iskrenošću, skromnošću i drugarstvom, bio je voljen od svih koji su ga poznavali. Kao vojnik svojom inteligencijom obećavao je mnogo, ali je prerana smrt presjekla njegov životni put. Proglašen je narodnim herojem.

Muhidin Bašagić, student, bio je stalno sekretar partijske ćelije u nekoj četi Bataljona. Pravi pedagog, imao je strpljenja da sasluša svakoga u nevolji i nađe adekvatnu riječ za svoje sagovornike, koja ih je obavezivala. U akcijama svoje čete nalazio se uvijek u borbenom poretku. Bio je voljen i poštovan od svih drugova u Bataljonu. Sudbina je htjela da Hidu strijeljaju sa sestrom Hajrijom, primjernom omladinkom u radu SKOJ-a u Mostaru.

SELO ORAŠJE U PLAMENU

Advokat Jakiša Milković, župan iz Stoca, javio je oružnicima da se u Orašju nalaze partizani. Obavijest je došla i do Nijemaca koji su odmah pokrenuli kaznenu ekspediciju.

Zvjerstva 7. SS divizije »Princ Eugen« nad borcima Mostarskog omladinskog odreda nastavljena su. U Mostaru je 13. jula osvanuo oglas SS odsjeka:

»Partizanska banda u jakosti 28 bandita koja se nalazila u šumi između Koritnika i Rotirnlje (15 km južno od Mostara) opkoljena je i uništena 12. srpnja 1943. godine.

Ovu bandu su pomagali stanovnici mjesta Orašje. Mjesto je radi toga za odmazdu sa svim stanovništvom potpuno uništeno.

Poziva se pučanstvo da se ne izlaže opasnosti vlastitog uništenja time što trpi ili pače podpomaže bandite .. „¹⁰¹

U selu Rotimlji živjeli su Muslimani i Hrvati. Za vrijeme IV neprijateljske ofanzive četnici su razoružali ustašku miliciju i mještane Hrvate protjerali u Mostar. Muslimani su ostali i svojim komšijama, iseljenim Hrvatima, odnosili preostalu hranu i razne stvari u Mostar nakon četničke pljačke, potvrđujući time svoju čestitost i pridržavajući se stare narodne poslovice »Oteto prokletu!«

Dubrave je zahvatio oslobodilački pokret još u danima ustanka pod uticajem mostarske i stolačke partijske i skojevske organizacije. U većem broju sela Dubrava ilegalni radnici kretali su se kao po slobodnoj teritoriji. U selu Rotimlji djelovao je partijski aktiv, čiji su članovi bili: Alija Behram, Duda Husković, Ahmet Pehlić i Gojko Pudar, a sekretar je bio Muhamed Siširak. Članovi skojevskog aktiva bili su: Mujo Bucman, Sadedeta Hasanagić, Hatidža Palata i Muharem Palata, a sekretar je bio Mehmed Đukić. Oba sekretara bili su Mostarci, ilegalni radnici. Partijski i skojevski aktivni imali su potpun uticaj na selo Rotimlju i šire, a posebno na zaselak Orašje, gdje im je punu podršku davao najugledniji domaćin, starina Salih Džoklo (65 godina).

Orašje je bilo baza za prihvatanje omladinskih grupa, raznog materijala i hrane iz Mostara za Mostarski omladinski odred. Borci sa Sutjeske su u Rotimlji imali sigurno svratište na prolazu za Dalmaciju, jer su bili nahranjeni i preko kurirskih veza otpremani u svoje krajeve. Dio boraca Mostarskog bataljona prije ulaska u Mostar, probijajući se sa Sutjeske, po nekoliko dana zadržavali su se u Rotimlji, gdje su liječeni i hranjeni.

U zoru, oko 6 sati, 12. jula stigle su kolone SS vojnika iz pravca Mostara, Domanovića i Stoca i opkolile zaselak Orašje, koje je imalo 15 domaćinstava. Nacisti su natjerali stanovnike, koji su bili na polju, u kuće i staje, a zatim su upadali u njih i s vrata otvarali vatru iz mašinki i pušaka po djeci, ženama i ljudima, ne ostavljajući ni najmlađe u bešikama. Nakon zvjerske odmazde zapalili su sve kuće i staje, cereći se, ponosni na svoj zločin. Rijetki pojedinci spasili su se ranjeni ležeći među mrtvima. Uspjeli su ispuzati iz zapaljenih kuća, ili se bjekstvom spasiti, da bi ispričali gorku sudbinu svojih porodica i komšija. Iz zapaljenih kuća ranjeni su ispuzali: Ibro Bucman, Aiša Džoklo, Emina Palata i djevojčica Ilduza Džoklo (6 godina), a Ahmet Pehlić se probio kroz obruč. Za Ahmetom su ispaljene stotine metaka, ali ga je sreća poslužila da uspije pobjeći.

Nakon odlaska Nijemaca ljudi koji su smogli hrabrosti vratili su se u Orašje da spasu što se da spasiti. U kućama su našli pobijene i ugljenisane, a ranjene u blizini.

Rezultat tog zločina su 66 žrtava fašističkog terora, od kojih iz muslimanskih porodica Smaje Palate 21, Salke Džokle 18, Mehmeda Bucmana 11 i Muje Pehlića 9 članova.

U Orašju su se zatekli i pobijeni: Boško (52) i Anđelko (17) Ćorluka iz sela Pijesci, Ahmet Husković (50) iz Mostara, Omer Bjelavac (12) iz sela Rabine, Pero Pudar (13) i Milan Mihić iz sela Lokve, te Panta Obradović (11) iz sela Trijebanj.

Među pobijenim bilo je 25 djece ispod 15 godina starosti. Po odlasku Nijemaca stanovnici sela Rotimlje napustili su svoje kuće izbezumljeni od straha i užasa koji su vlastitim očima doživjeli. Treći dan vratili su se i pokopali svoje rođake i komšije iz zaseoka Orašja u novootvorenom groblju na njivi, nedaleko od zgarišta njihovih kuća.

Prvu vijest o zločinu Nijemaca u Orašju čuo sam od svog očuha Omera Ćurića, jer sam se tada nalazio u svojoj kući. Zločin u Orašju građani Mostara primili su s velikom tugom. Ljudi su se povukli u kuće i grad je opustio. Osjećali smo strah koji se nadvio nad porodice u kućama gdje smo bili smješteni i jedva smo čekali da što prije izađemo iz grada.

Masakr u Orašju izazvao je još veću mržnju prema okupatoru i domaćim izdajnicima na terenu Dubrava i šire, kao i među građanima Mostara. Zvjerstva okupatora su zbližila stanovnike Dubrava. Početni strah je s vremenom nestajao i zbijali su se redovi stanovnika pod rukovodstvom Partije i SKOJ-a, iz čega je iduće godine izrastao Dubravski bataljon 13. hercegovačke udarne brigade.

U vrijeme boravka boraca Mostarskog bataljona u Mostaru i bližoj okolini stradao je veliki broj drugova i drugarica, od kojih su 10 poginuli na Kamennoj, 14 zarobljeno na Kamennoj i strijeljano na Ovojcima, 1 zarobljen kao ranjenik i umro u bolnici, 2 zarobljena i obješena na Kamennoj, 4 borca Bataljona uhvaćena su u raciji i strijeljana na Ovojcima, 12 učesnika NOP-a uhvaćeno je u raciji ili uhapšeno u gradu i strijeljano na Ovojcima, 1 borac Bataljona zarobljen je u Bišini i 1 uhapšen u gradu te oba strijeljana na Ovojcima, a 64 mještana sela Orašje ubijeno je u kaznenoj ekspediciji Nijemaca. Ukupno je poginulo ili ubijeno 109 ljudi.

Uspomena na njihovu smrt vječno će živjeti sa građanima Mostara i podsjećati na njihova herojska djela u Bataljonu, ilegalnom radu u Mo-

staru i u selu Orašju. Mostarski proleter i seljaci Orašja dali su svoje živote za krvavo stečeno bratstvo našeg kraja i slobodu naše domovine.

PRIKUPLJANJE MOSTARSKOG BATALJONA U KONJIČKOM KRAJU

Traktor me pozvao 10. jula da pođemo u Dubrave i da pokušamo s manjim odredom uhvatiti vezu sa 10. hercegovačkom brigadom. Bio sam jako nahlađen i pun čireva po cijelom tijelu. Dogovorili smo se da **on** krene sa kuririma Šerifom Burićem i Vasilijem Maslom i da me u roku od pet dana izvijeste o rezultatu svog puta. Pošto se saznalo za raciju, Traktor je noću, uoči racije, izašao u Dobrč sa Burićem i Maslom, a zatim su otišli u Dubrave.

. Nekoliko dana poslije racije sastao sam se sa Ljubom Brešanom u kući Mehmeda Fazila. Dogovorili smo se da Hamida Cadra obavijesti grupu boraca Bataljona, po spisku koji sam joj dao, da izađu u Dobrč. Njih 18 izašlo je u dogovoreno vrijeme, a dan kasnije izašao sam i ja sa četiri druga.

Iste noći, 22/23. jula, kada sam izašao, u Mostar su otišli da organizuju dotur hrane Salko Fejić, Mehmed Arap i Alija Čišić. Sišli su u vinograde iznad Carine, gdje ih je primijetio jedan seljak koji je radio u vinogradu. Odmah je obavijestio policiju o njihovom mjestu boravka. Grupa ustaša, agenata i policajaca brzo je došla i opkolila drugove, te otvorila paljbu po njima. Salko Fejić i Mehmed Arap bježali su niza stranu. Fejić se, ranjen na nekoliko mjesta, pritajio u jednom propustu ispod puta i u toku noći stigao u Dobrč. Mehmed Arap strčao je u samo predgrađe i zatim u velikom luku zaobišao mjesto napada i uputio se u Dobrč. Alija Čišić, radnik iz Mostara, bježeći uzbrdo, ubijen je. Po dolasku u Dobrč Fejić i Arap su nam pričali o toj novoj tragediji. Smrt Alije Čišića nas je pokosila. Pitao sam se kada će prestati pogibije zbog nebudnosti i lakomislenosti.

Prošlo je više dana od dogovorenog roka da me Traktor izvijesti o vezi sa Brigadom. Na zajedničkom sastanku 24. jula odlučili smo da krenemo na teren Ramskog partizanskog odreda. U Dobrču je ostao ranjeni Fejić sa Arapom i Henćijem, koji su preuzeli brigu o njemu. Vas-u Maslu

i Aliju Krešu uputio sam u Mostar da upoznaju drugove s našom odlukom i da pripreme novu grupu za izlazak u Dobrč do mog povratka. Mehmed Trbonja, zbog bolova u nozi, ostao je u Dobrču da održava vezu s Mostarom. Njima sam pridružio Hilmiju Mrgana kao kurira za slučaj bilo kakve potrebe. U Dobrču se našla i Razija Raska Elezović, temperametna i odgovorna omladinka. Njena porodica se sklonila kod rodbine i ona je, služila Fejiću kao kurir i veza sa organizacijom u Mostaru i njegovom porodicom.

Grupa od 20 boraca krenula je na dogovoreni put:

ENVER ĆEMALLOVIĆ, vođa grupe,
ALBERT ALTARAC CIN,
MUHIDIN HIDO BAŠAGIĆ,
NIJAZA NADA BAJAT,
LJUBICA BELŠA,
FADIL BUTUROVIC,
MUSTAFA ĆEMALLOVIĆ CIMBA,
ALIJA DELIĆ,
REMZIJA DURANOVIC,
DZEMAL FEJIC,
MEHMED FRENJO,
PETAR KRAJINA,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
SERIF OMBASIĆ BOMBA,
ENES ORMAN,
AHMET ŠEHOVIĆ,
OSMAN SISIĆ HONTO,
MUSTAFA TEMIM TURKO i
BEĆIR TRBONJA.

Grupa je bila naoružana sa desetak pušaka, pištoljima i ručnim bombama.

Preko Brasine i Bahtijevice, spustivši se niz Boračku dragu, došli smo za jednu noć u šumu više Draganićevih kuća i povezali se sa Nikolom. Kod Draganića su se krili dr Isidor Papo i Smajo Brkić. Nikola nas je, govoreći o situaciji na terenu, izvijestio da je poručnik Veljko Remećić došao iz Nevesinja sa 8 četnika i otpočeo formiranje četničke Konjičke brigade okupljajući domaće četnike, prvenstveno ubice u četničkom puču. Dogovorili smo se da naša grupa preko Idbra i rijeke Neretve krene u

prozorski kraj i da ubuduće Draganićeve kuće koristimo za svratiste grupa koje će izlaziti iz Mostara na putu za Ramski odred. Padom mraka krenuli smo uz Boračku dragu, preko Crnog polja na Tisovicu, te se kod Celebića spustili na Neretvu. Duranović, Frenjo, Bećir Trbonja i ja vratili smo se u Dobrč da istim kanalom organizujemo izlazak boraca iz Mostara u prozorski kraj, gdje ćemo skupiti sve borce Mostarskog bataljona. Grupa na čelu sa Hidom Bašagićem i Alijom Delićem se bez teškoća prebacila do Ramskog odreda. Po dolasku u Dobrč zatekao sam poruku od Traktora da je Brigada u južnoj Hercegovini i da odrede upućujemo preko Podveležja i Dubrava u Hairliće. Salko Fejić izvijestio me da je 7 drugova sa Ahmetom Pintulom krenulo u Brigadu preko Dubrava u skladu s Traktorovom porukom i da će za dva dana brigadni kuriri doći po nas.

Krenuo sam opet 1. augusta, u Mostar, gdje sam se sa Hamidom Cadrom i Danilom Bilanovićem dogovorio da u roku od tri dana upute pripremljenu grupu boraca u Dobrč. Istog dana vratio sam se sa Alijom Kresom u Dobrč, a tri dana kasnije došla je grupa od 23 druga. Remziju Duranovića i Aliju Krešu poslao sam u Ramski odred da naše drugove vrate nazad, kako bismo svi bili na okupu u prikupljenom Bataljonu, u Brigadi. Naša grupa je preko Dubrava stigla u Hairliće. Imali smo jedan automat, desetak pušaka i nekoliko pištolja i ručnih bombi. Svako od nas imao je bar nešto od tog naoružanja.

Na putu za Hairliće, iza nas, kretala se kolona od 100 Italijana. Imali smo žarku želju da ih napadnemo, ali nismo imali čime. Sklonili smo se u jedan šumarak i Italijane propustili ispred sebe.

Dolaskom u Hairliće preko Muje Tucakovića i Rame Hairlića Cole povezali smo se sa Gojkom Mihićem, članom Sreskog komiteta KPJ za Stolac, koji nas je upoznao sa situacijom na terenu. Doznali smo da Nijemci, Italijani i četnici krstare po cijelom stolačkom srezu u potrazi za Brigadom, da je Brigada prije nekoliko dana krenula u sjevernu Hercegovinu i da s njom nemaju vezu.

Pošto se drug Uglješa Danilović nalazio u selu Poplatu, nedaleko od Stoca, pošao sam k njemu. Uglješa je bio obolio od tifusa. U kratkim crtama iznio sam mu situaciju u Mostaru. Podnio sam mu izvještaj o raspuštanju Bataljona nakon bitke na Sutjesci, o našem dolasku u Mostar, stradanju Omladinskog mostarskog odreda i naše pokušaje da uspostavimo vezu sa Brigadom. Uglješa je jedva pratio moje izlaganje, a povremeno sam imao utisak da je odsutan, jer je imao visoku tempe-

raturu. Na kraju smo se dogovorili da Odred krene za Brigadom, jer je predviđao mogućnost da se ona nalazi negdje oko Dabarskog polja.

Vratio sam se u Hairliće i iznio drugovima šta sam se dogovarao s Uglješom, te smo krenuli u selo Kapine, gdje nas je Risto Domazet, član KPJ, upoznao da se po Dabarskom polju skita neki četnički komandant sa 30 četnika, kome je Brigada zapalila kuću, i da kroz Dabarsko polje stalno krstare njemačke jedinice u potrazi za partizanima.

Rečeno mi je da ne postoji ni minimalna mogućnost da se probijemo do Brigade, pogotovo zbog našeg slabog naoružanja. Vratili smo se u Hairliće. Opet sam otišao Uglješi i iznio mu situaciju u Dabru pozirajući se na razgovor sa Ristom Domazetom. Uglješa mi je rekao da će nekog iz Komiteta poslati da razmotrimo situaciju, pa ako ne bude drugog izlaza, da pođemo na svoj stari teren, u konjički kraj, i da formiramo Bataljon.

U Hairličima smo, preko Uglješe, dobili naređenje Štaba Brigade da od mještana i grupa boraca koji će izlaziti iz Mostara formiramo četvu. Brigada se prebacuje u sjevernu Hercegovinu, a na povratku će navratiti po nas da bismo ponovo ušli u njen sastav. Na partijskom sastanku razmotrili smo mogućnost realizacije postavljenog zadatka. Situacija u vojničkom pogledu bila je vrlo loša. Pored prisustva okupatorskih jedinica govorilo se o pripremi formiranja milicije u hrvatskim i muslimanskim selima, a tu je već bilo i četnika. Prijedlog da ostanemo u Dubravama i mobilišemo omladinu odbacio sam, jer sam bio obaviješten da Ibro Šator, Omer Mrgan i Omer Pašić nisu bili u stanju da još za vrijeme boravka Brigade u stolačkom kraju bilo koga mobilišu te da nama, pogotovo, neće uspjeti bilo kakva mobilizacija. Dovoditi grupe boraca i omladinaca iz Mostara bez oružja, kriti se i gladovati po šumarcima i čekati nesiguran povratak Brigade, koja je i sama bila vojnički slaba, značilo bi sigurnu smrt. Brigada je vještim manevrima i povremenim prinuđenim borbama izbjegavala uništenje i nije predstavljala snagu koja bi se mogla kretati gdje želi. Svemu tome pridružila se nemogućnost ishrane, jer smo tih nekoliko dana praktično gladovali. Jedini izlaz bio je put u Ramski odred ili na naš stari teren, u konjički kraj. Stoga smo krenuli u Dobroč, o čemu sam izvijestio Uglješu. Na ispraćaju smo od mještana u Hairličima svi dobili po dva kuhana krompira i dvije čuturice meda, koji su Tucakovići i Hairlići izvadili iz ulišta prije našeg polaska.

Bilo mi je već preko glave motanja naših ljudi u potrazi za Brigadom. Jurili smo, iz osjećanja partijske discipline, preko planina i herce-

govačkog krša za Brigadom, ali je sve bilo uzalud. Uvijek bi se ispriječio čitav splet nepredvidivih slučajnosti, kao da smo ukleti. Računao sam da je konačno došao kraj jurnjavi za Brigadom, učinili smo sve da se sastanemo, ali nam nije uspjelo. Osjećao sam se kao da mi je težak kamen pao sa srca i da taj osjećaj imaju i ostali, te da nas više ništa[»] neće zadržati u realizaciji želje i zadatka da prikupimo i obnovimo Mo->starski bataljon, te da što prije nastavimo borbu protiv okupatora i domaćih slugu. U julu i prvoj polovini avgusta doživljavali smo samo stradanja. Divio sam se upornosti i izdržljivosti drugova i drugarica na našem putešestviju, kada smo najčešće bili gladni, a ponekad plaćali i krvav danak našoj jurnjavi za 10. hercegovačkom brigadom. Od Sutjeske preživjeli smo:

- razoružavanje od četnika,
- stradanje Mostarskog omladinskog odreda na Kamenjoj,
- raciju, hapšenja, vješanja i strijeljanja u Mostaru,
- palež i masakr naroda u selu Orašje.

Pitao sam se, ne znam po koji put, ima li granica izdržljivosti čovjekovoj ako je zadojen komunističkim idealima i ljubavlju za slobodu naših naroda. Odgovor je uvijek bio: NEMA KRAJA BORBI DO SMRTI. Kraj naših patnji i narodnih stradanja može doći samo sa izvojevanom slobodom. Kad god smo razgovarali o proteklim događajima, spominjali smo naš voljeni grad, naš Mostar i naše rođene, što je ulijevalo snagu u sve nas da izdržimo do kraja, do slobode, bez obzira na žrtve.

Dolaskom u Dobroč zatekli smo veću količinu brašna, graha i drugih artikala koje je poslao Tehnički odbor iz Mostara, te smo se doista mogli¹ najesti. U našoj odsutnosti u Dobroč je iz Mostara izašlo 12 drugova i drugarica. Otpremanje grupa i naše snabdijevanje u Dobroču uspješno je organizovao Danilo Bilanović. Iste noći, po dolasku u Dobroč, pošao sam¹ u Mostar da upoznam Mjesni komitet sa našom odlukom i da se dogoejvorimo o budućim obavezama. U Dobroču su drugovi ostali da se odmore do mog povratka.

U Mostaru sam se sastao i sa drugaricom Olgom Marasović-Milom, članom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Ispričao sam joj rezultat naših putešestvija, susrete sa Uglješom i predložio da nam odobri formiranje Sjevernohercegovačkog odreda, u čiji bi sastav ušao i Ramski odred. Odred bi obuhvatio Mostarski, Konjički i Prozorski bataljon. Mila mi je rekla da nije kompetentna za donošenje takve odluke i da rješenje može donijeti jedino Stab 10. hercegovačke brigade. Rastali smo s[»] rekavši joj da ćemo prikupiti sve borce Mostarskog bataljona u prozor-

skom i konjičkom kraju. U toku noći vratio sam se u Dobrč sa petoricom drugova.

U Dobrču nas se iskupilo 40 boraca. Organizovali smo četvu sa dva voda po dvije desetine. Formirali smo partijsku ćeliju i izabrali Salku Fejića za sekretara. Formirali smo i aktiv SKOJ-a. Održali smo partijski sastanak, na kojemu smo primili u Partiju Rernziju Duranovića i Mehmeda Trbonju. Za komandira čete postavili smo Mehmeda Trbonju, a mene za komesara. Kad smo Fejić i ja saopštili Trbonji odluku O prijemu u Partiju, rekao nam je: »Fala bogu da ste se i mene sjetili.« Bio je u pravu.

Pred večer smo preko Zijemalja i Bahtijevice krenuli na Boračko jezero, gdje smo stigli 11. augusta.

Sastali smo se sa Nikolom Draganićem, Ilijom "Kukićem, Dragom Simićem, Remzijom Duranovićem, Alijom Kresom, drom Isidorom Papom i Smajom Brkićem. Remzija Duranović i Alija Kreso upoznali su nas da su nakon dolaska kod Nikole Draganića krenuli preko Crnog polja i Tisovice u Idbar. Nisu uspjeli preći Neretvu kod Celebića, te¹ su se vratili kod Nikole Draganića. Zatim su krenuli preko Blaca na Zvekušu, za Ramski odred. Na Zvekuši ih je stigao kurir, koji im je prenio poruku dra Pape i Nikole Draganića da se vrate, jer su HidO Bašagić, Mustafa Ćemalović Ćimba i Petar Krajina 6. avgusta uhvaćeni od njemačkog »trupa« u selu Trešnjevici više Lisičića na spavanju. Odađ ih je neki mještatin. Oni su bili pošli za Hercegovinu s poštom Vrhovnog štaba, upućenom u 10. hercegovačku brigadu i Crnu Goru. Zarobljava[^]nje te grupe prvoboraca teško se dojmilo svih nas. Opet sam se pitao ima li kraja stradanju boraca našeg Bataljona, ponovo zbog nebudnosti.

Pred večer smo održali sastanak sa terenskim radnicima, članovima KPJ, Nikolom Draganićem, Ilijom Kukićem, Dragom Simićem, Milanom Mićevićem, a došli su i Ibro Šator, Ratko Bajić i Asim Džumhur Hadžija. Ibru Šatora i Ratka Bajića uputio je Uglješa Danilović da formiraju Sreski komitet KPJ za Konjic i obnove partijsku organizaciju.

Razmotrili smo vojnu i političku situaciju na terenu. Saznali smo da se kroz srpska sela skita Veljko Remetić sa svojim pratiocima, koji su na ovaj teren došli koncem juna. Agituju da se formira Konjička četnička brigada i prave spisak prijavljenih dobrovoljaca. Saznali smo da su u selu Borci uspjeli pokupiti nekoliko četnika. U Zupi su Muslimani u miliciji, čuvaju svoja imanja i ne odmiču se od svojih kuća. Srpske porodice željele su dobrim dijelom da ostanu neutralne. Bile su u strahu jer su se bojale osvete partizana zbog ubistva naših drugova

i drugarica u četničkom puču izvršenom prošle godine. U srpskim selima manji broj porodica bio je potpuno na našoj strani. Saznali smo takođe da se sa Sutjeske vratilo 9 drugova, pojedinačno ili po dvojica,; najčešće u grupama sa Dalmatincima ili Krajišnicima, koji su nakon prihvata kod naših porodica odlazili preko Idbra ili Zvekuše u svoj kraj. Prvi se sam na ovaj teren vratio Vlatko Lazarević.

Prolazak pojedinaca, grupica i grupa izgladnjelih, iscrpljenih, iznemoglih i odrpanih boraca, često bez oružja, ostavljao je loš utisak na mještane, što su četnici koristili u svojoj propagandi da su partizani¹ razbijeni na Sutjesci i da dolazi četničko vrijeme. Čuli smo od drugova, a na poslijeratnom suđenju bjelimičkim ustašama je i potvrđeno, da su oni, predvođeni Semsom Surkovićem, komandantom ustaške milicije, bivšim žandarom, te braćom Camilom i Jusufom Biberom, Buljkom, Vilićem, Arifom Kašićem i Hasanom Zaklanom, organizovali hvatanje i ubijanje ranjenika i bolesnika, pojedinaca i manjih grupa boraca, koji¹ su se probijali za Dalmaciju i Bosnu.

Surković je još u ljeto 1941. godine učestvovao sa ustašama u skidanju Srba iz vozova koji su se kretali za Bosanski Brod i Višegrad, nakon čega su ih pljačkali a zatim klali ili strijeljali.

Organizovane ustaške grupe iz Bjelimića i Zupe pohvatane partizane su zvjerski tukli i mučili, klali i vješali oduzimajući im odjeću i obuću, a iz usta čupali zlatne zube ako su ih imali. Mnoge uhvaćene drugove odvodili su u Konjic Nijemcima, od kojih su dobivali 1.400 kuna po glavi, zbog čega je otpočeo danonoćni lov na iznemogle i bolesne partizane. Nijemci su kupljene drugove i drugarice odmah strijeljali. Grupu Hasana Zaklana, oružnika u Konjicu, koja je hvatala povratnike sa Sutjeske narod je nazvao »Šinterska desetina«.

Računa se da su bjelimičke ustaše ubile ili Nijemcima prodale oko 120 ranjenika, bolesnika i iznemoglih boraca, što su se probijali u svoj kraj nakon bitke na Sutjesci.

Ti banditi bili su organizatori ubijanja Srba u ljeto 1941, a u proljeće 1942. godine učestvovali su u masovnim pokoljima srpske čeljadi u Zivnju, Sitniku i Seljanima prilikom napada na našu Zaboransku četu i prilikom likvidacije naše desetine u Janjini.

Bjelimičke ustaše su u proljeće 1943. godine hvatale zaostale bolesnike i ranjenike iz Centralne bolnice i ubijale ih, a izvršile su i neuspjao napad na komoru 7. banijske divizije prilikom napuštanja Bjelimića i njenog odlaska za Crnu Goru.

Za počinjene zločine Pavelić je uručio 16 odlikovanja bjelimičkim razbojnicima i majci braće Biber, što mu je rodila takve »junake«. Surković, braća Biber, Vilić, Kašić i Zaklan pohvatani su nakon oslobođenja. Suđeno im je i strijeljani su.¹⁰²

Drugovi su nam ispričali da je Remetić koncem juna održao zbor na Borcima, na kojem je bilo oko 100 ljudi i žena. On je iznio svojoj viđenju situacije: partizani su uništeni na Sutjesci, kralj će se vratiti, položenu zakletvu kralju u bivšoj vojsci Srbi ne smiju izdati, treba pobiti Turke i Hrvate i si. Na njegovo izlaganje odgovorio je Nikola Draganić razgolićavajući takvu politiku kao bratoubilačku. Zatim je Stevo Mićević pitao Remetića: »Ko se bori u istočnoj Bosni i oko Sarajeva?« Rekao je da se Vrhovni štab sa brigadama probio iz obruča u Bosnu i da će partizani pobijediti. Remetić je odgovorio: »To nije istina, a to malo što se probilo uništiće Nijemci i četnici.« Opet je Nikola uzeo riječ i napao Remetića dokazujući da laže. Nastala je opšta graja i zbor na kome su bili četnici i naši simpatizeri razišao se opštom svađom.

Remetić je preko četnika mještana sazvao opet, sredinom jula, zbor kod Santićeve vile na Borcima. Na zbor odlaze i simpatizeri NOP-a. Na zboru je bilo oko 150 ljudi. Remetić je govorio o ciljevima četnika, da treba čekati saveznike, priznajući da u Bosni ima partizana i ističući da su slabiji nego prije V neprijateljske ofanzive. Za vrijeme njegovog govora članovi Partije i borci koji su se vratili sa Sutjeske upadali su mu u riječ i negirali njegove laži. U jednom momentu stara Božica Simić, majka Drage, prvoborca sa Boraka, rekla je Remetiću: »Serem ti se u tu tvoju bradu, takvi su mog sina ubili, bježi iz ovog sela dok si živ.« Poslije nje se digao Milan Mićević i, obraćajući se Remetiću, rekao: »Kurvo jedna, ovdje si došao da nas zavadiš, odavde se pokupi, jer ćemo te inače otjerati!« Nastala je graja, zbor se razišao, a Remetić je sa svojom pratnjom, postidjen, otišao u Nevesinje.

Na osnovu prikupljenih informacija odlučili smo:

- da ostanemo na prostoru sela Borci, Dolovi i Jezero,
- da prikupimo sve borce iz Mostara i sa ovog terena, koji su na Sutjesci bili u Bataljonu,
- da partijska organizacija prikupi što više oružja i municije i preda nam ga u najkraćem mogućem vremenu,
- da otpočnemo razoružavati četnike i milicionare na terenu,
- da političkim radom vratimo narodu vjeru u NOP i mobilisemo omladinu u Bataljon.

U toku noći drugovi su iskupili 8 pušaka, 10 ručnih bombi i dosta puščane municije, što su nam predali već rano izjutra.

Pred veče smo se prebacili u selo Borke i rasporedili se oko Šantićeve vile, u kojoj je nekad bila naša bolnica. U toku narednih nekoliko dana došli su s oružjem i stupili u našu četvu:

ILIJA ANDRIC,
MILEVA MILA ANDRIC,
MOMČILO ANDRIC,
SAVO ANDRIC,
RISTO KALEM,
ILIJA KUKIĆ,
ANGELA LAMBIC,
BOGDAN LAMBIC,
MILAN MIČEVIĆ,
STEVO MICEVIC,
OLGA PREVISIC,
VINKO PREVISIC,
DRAGO SARIC,
RAJKO SARIC,
UROŠ SPASOJEVIC,.
ĐORĐE ŠINIKOVIĆ,
ILIJA ŠINIKOVIĆ,
JOVO ŠINIKOVIĆ,
RADE VUKOSAV i
ILIJA ZUBAC.

Izvršen je raspored novopridošlih drugova unutar čete, a drugarice su dodijeljene dru Papi da organizuje ambulantu. Prikupili smo sanitetski materijal koji smo donijeli iz Mostara i predali ga u ambulantu. Dr Papo se smjestio u vilu i opet smo imali našu malu bolnicu, u koju su narednih dana dolazili bolesni mještani, posebno žene sa bolesnom djecom.

Naša četa brojala je tada oko 60 drugova i drugarica i prozvali smo je Mostarski bataljon.

Narednih dana organizovali smo dvije jake patrole od po 10 drugova, koje su krenule u obližnja sela da razoružavaju miliciju i pokupe oružje od naših simpatizera. Naši terenci, na čelu sa sekretarom partijske ćelije Nikolom Draganićem izvijestili su narod po selima o povratku Mostarskog bataljona. Sazivani su sastanci i otpočela je javna agitacija

za NOP. A 20. avgusta održali smo savjetovanje komande Bataljona sa članovima KPJ koji su radili na terenu. Ponovo smo razmotrili situaciju na terenu, a na prijedlog da se odmah likvidira poručnik Remetić sa svojom pratnjom odmah su se javili Alija Kreso, Drago Sarić i još nekoliko naših drugova da izvrše taj zadatak. Milan Mićević je bio protiv tog prijedloga govoreći da će četnici to iskoristiti u agitaciji, da je to osveta Muslimana, da će navući nevesinjske četnike i ostale četnike mještane, koji će popaliti selo Borke i pobiti naše simpatizere, da treba sačekati dok ojačamo i slično. Nakon Milanovog izlaganja javili su se Stevo Mićević, Drago Sarić, Rade Vukosav i Jovo Šiniković da oni, kao Srbi, ubiju Remetića. Milan Mićević je ostao pri svom mišljenju, a podržali su ga Ibro Šator i nekoliko komunista mještana, te je naš prijedlog pao u vodu. Protivnici našeg prijedloga obrazlagali su da treba sačekati i četnike raskrinkavati u narodu. Odustajanje od likvidacije Remetića bila je naša kobna greška, koja će nam se krvavo osvetiti narednih mjeseci. Odlučeno je da se nastavi razoružavanje milicionera i četnika i da se iz Mostara izvedu preostali borci i mobilišu omladinci u Mostaru i na terenu gdje smo se nalazili.

Donesena je i odluka da se Frane Lacmanović Milan, španski borac, koji se ranjen vratio sa Sutjeske i krio kod naših porodica, postavi za komandanta Bataljona.

Remetić se vraća iz Nevesinja, okuplja četnike i u vršenju zločina traži potvrdu njihove vjernosti kralju Petru. Boško Vuković, Krajišnik, invalid bez noge, vraćajući se sa Sutjeske, ostao je kod naših simpatizera u Jezeru. Njega je noću, na spavanju, uhvatio Remetić sa svojom pratnjom, koju su većinom sačinjavali domaći četnici. Boška su izveli na obalu jezera i izboli noževima, svaki prisutni zadao mu je bar po jedan udarac, a zatim su ga bacili u jezero.

Ubistvima i krvavim novim zločinima Remetić nastoji da u narodu zavede strah, a svoju bratiju da veže za sebe.

Koncem avgusta prešli smo na desnu obalu Neretve, gdje smo prikupljali oružje. Razoružavali smo sve za koje smo doznali da imaju puške a neće u Bataljon, osim saradnika NOP-a. Uskoro smo gotovo svi bili naoružani. Prikupili smo dosta municije i ručnih bombi. Izvršili smo reorganizaciju Bataljona, formirali smo i treći vod.

Jednog dana sjedili smo u šumarku u selu Razićima i sumirali naš rad na terenu, kad se pred nama trčeći pojavio Vinko Previšić, koji je slušao radio-vijesti, i uzviknuo: »Drugovi, kapitulirala je Italija!« Svi smo skočili na noge i uzviknuli: »Ura, živio Tito, živjela KPJ, živjeli

saveznici!« Našoj radosti nije bilo kraja. Nastalo je veselje uz igru i pjesmu, do duboko u noć komentarisali smo posljedice italijanske kapitulacije. Taj 8. septembar 1943. ostao nam je urezan u sjećanju kao datum pobjede svih antifašista nad prvom fašističkom državom u svijetu.

Dobili smo podatke da se na centrali u Ljutu, na obezbjeđenju, nalazi vod domobrana. To je bio vrlo privlačan objekat da dođemo do oružja i municije. Iz Konjica je došao Rezak Džumhur, koji je radio u centrali i donio nam skicu njenog obezbjeđenja. Iz Spiljana je došao Rade Vukosav, koji je takođe donio istovetne podatke o centrali. Kolektivno smo se dogovorili o načinu napada jer je najvažnije bilo postići¹ potpuno iznenađenje branilaca. Podijelili smo se u tri grupe i noću 10/11. septembra napali smo centralu sa svih strana. Neopaženi smo prišli rovovima, bacili po jednu bombu, zapucali i uz poklik »Naprijed, proleter!« i »Predajte se, nećemo vam ništa!« sjurili smo se na vrata centrale. Sa nekoliko boraca upao sam u centralu i zatekao preplašene domobrane, među kojima i bjegunce sa položaja. Odbacili su oružje i uzdignutih ruku se predali. Zarobili smo 15 domobrana i zaplijenili dva puškomitraljeza, 13 pušaka, sanduk municije i 20 bombi. Trojica su domobrana sa položaja pobjegli u Konjic, niz Neretvu. Podoficir, komandir voda, bio je u posjeti nekoj udovici, i kad je zapucalo, i on je pobjegao u Konjic. Remzija Duranović, električar, sa grupom boraca, uništio je vrlo temeljito sve uređaje centrale. Našoj sreći nije bilo kraja, drugovi su ljubili puškomitraljeze i puške do kojih smo došli. Prva pa berićetli akcija nakon toliko vremena. Od nas niko nije bio ni ranjen.¹⁰³

Nakon konferencije, koju sam održao sa zarobljenicima, tražili su da ih pustimo kućama. Zamijenili smo najslabiju odjeću za uniforme i cokule. Domobrani su bili pretežno Slavonci. Dan kasnije smo ih preko Blaca i Planine uputili prema Trnovu, njihovim kućama.

Dva dana nakon napada na Ljutu krenuo sam sa Alijom Kresom, Vašom Maslom, Husom Ormanom i Mladenom Antunovićem, preko Batičevice, Kušića i Dobrča, u Mostar, po ostale borce Bataljona. Svratio sam u Kušiće kod Tome Gatala i raspitao se za situaciju na terenu. Četnici na Zijepljima poslije kapitulacije Italije bili su uspaničeni jer im je nestao njihov saveznik, najbolji oslonac za opstanak njihove izdajničke politike.

U Mostaru sam se sastao sa Ančikom Đurić-Galjom koja je, nakon strijeljanja sekretara Mjesnog komiteta Ljube Brešana, preuzela vođenje partijske organizacije u gradu, jer su se svi ostali članovi Mjesnog komiteta povukli u duboku ilegalnost, a pojedinci su i napustili grad.

Ančiki sam iznio cilj svog dolaska, a ona mi je pričala o teškoćama Mjesnog komiteta u gradu nakon provale Hase Fazlinovića, ali su se komunisti povezali i rad se počeo normalno odvajati. Posebno sam se obradovao da u punom sastavu funkcionise Tehnički odbor sa Danilom Bilanovićem na čelu. Pred večer sam se sastao sa Danilom i Hamidom te smo se dogovorili o načinu izlaska odreda i nabavci materijalnih potreba za Bataljon. Organizacija izlaska boraca, omladine i ilegalaca u Dobrič bila je besprijekorna.

Hamida mi je pričala kako naše omladinke, po starom, već ranije isprobanom, načinu, dolaze do čaršava, koje smo upotrebljavali za pravljenje zavoja. U kući se opere veš i prostre na konopac u avliji da se suši, a zatim, kad niko od ukućana ne vidi, vlastite čaršave su drugarice kupile i odnosile u komšiluk, da bi kasnije nadigle dreku kod kuće u porodici kako je neko pokrao čaršave, poneku košulju i drugu robu. Dugo se potom čula psovka na račun »lopova«, »da im pas mater i čaču«. Uživanje je bilo doživjeti ponos i smijeh drugova kad sam im, na povratku u Bataljon, pričao šta im sestre rade.

Mjesni komitet SKOJ-a u sastavu:

ĆAMIL BEČA,
ESAD HUMO,
SABINA VANDA HUMO,
AZRA KALAJDŽIĆ i
AHMET LAKISIC BRZI.

svojim radom, uz Tehnički odbor, angažujući skojevce u mahalama, obezbjeđivao je našu sigurnost, snabdijevanje i izlazak iz grada uz pomoć omladinaca, pa čak i pionira.

Tehnički odbor je već ranije nabavio desetak pušaka, nekoliko pištolja i dosta municije i ručnih bombi, koje su donosili pripadnici NOP-a u redovima domobrana, ili su kupovane od italijanskih vojnika pred kapitulaciju Italije. Dobili smo veću količinu sanitetskog materijala i hirurške opreme, vojničke odjeće i obuće. Naši su ruksaci na povratku bili puni svega i svačega, uključujući duhan i cigarete, koje su nam obezbjeđivali drugovi iz Fabrike duhana.

Kuće Ajnije Arap, Anike Neimarević, Borike Radan, Stane Radišić, Milice Samardžić i Jovanke Joke Zurovac nalazile su se pri brdu, na lijevoj obali Neretve, i bile su kurirska svratišta i mjesta za prikupljanje omladine za odlazak u Bataljon, a često su pretvarane u skladišta za opremu odreda. Uz to, nerijetko su u njima održavani i sastanci komu-

ništa i omladine. Domaćice i sva njihova čeljad bili su spremni dati život za Partiju i NOP. Sigurno bi, da ih je ikad policija otkrila, bili sprovedeni u jedan od zloglasnih logora i pobijeni. Veći dio tih porodica dali su svoje najmilije u partizane.

U Dobruču se iskupila grupa od preko 20 drugova i drugarica. Sefik Pašić se razbolio i vraćen je u Mostar.

Marš do Glavatičeva, gdje smo stigli 18. septembra, tekao je bez velikih teškoća. Nakon odmora krenuli smo u selo Blace, gdje se nalazio naš Stab. Po dolasku grupe izvršili smo reorganizaciju Bataljona i formirali dvije čete. U Bataljonu je bilo oko 80 boraca.

Narednih dana izvršeno je nekoliko prepada na obezbjeđenja željezničke pruge Bradina — Konjic, gdje su postavljane zasjede neprijateljskim patrolama. U prepadima i zasjedama ubili smo i zarobili desetak domobrana.

Upućivane su grupe u sela Planine ispod Bjelašnice s ciljem održavanja konferencija i objašnjavanja novonastale situacije nakon kapitulacije Italije, razvoja NOB-a na tlu Bosne i Hercegovine i nužnosti da Muslimani stupe u naš Bataljon. Muslimanska sela prihvatala su naša mišljenja, ali osim pojedinaca niko nije stupao u naše redove. Četnici na lijevoj obali Neretve, pod rukovodstvom Remetića, počeli su formiranje svojih jedinica. Bjelimićka je milicija još uvijek, zbog počinjenih zločina u prošlosti, čvrsto kontrolisala svoja sela. U takvoj situaciji održali smo savjetovanje Štaba Bataljona sa komandama četa, partijskim biroom i sekretarima čelija, uz prisustvo članova Sreskog komiteta. Ocijenili smo da na našoj maloj slobodnoj teritoriji Glavatičeva, Spiljana i Blaca u slučaju zajedničke akcije Nijemaca, ustaša, domobrana, milicije i četnika možemo doživjeti opkoljavanje i velike gubitke, pogotovo zbog malobrojnosti Bataljona, nedovoljne naoružanosti u automatskom oružju i nedostatka municije. Imali smo 20—30 metaka na pušku i stotinjak na mitraljez. Donijeli smo odluku da se prebacimo na teren Ramskog partizanskog odreda, gdje ćemo nastaviti okupljanje boraca, povratnika sa Sutjeske, vršiti mobilizaciju omladine i dovoditi nove grupe iz Mostara, a kad Bataljon ojača, vratiće se ponovo na ovaj teren.

Nakon prikupljanja Bataljona na padinama Bjelašnice kod koliba, koje su pripadale stočarima iz Podveležja, izvršene su pripreme za prelaz preko pruge i puta u selo Repovce. Borci su u jednoj kolibi našli pištolj, koji uz sva njihova nastojanja nije mogao da opali. Uzeo sam od njih pištolj i nekoliko puta škljocnuo, ali pucnja nije bilo. Pričajući s drugovima, ja sam, sjedeći, nastavio škljocati. Pištolj je opalio i iz

moje noge potekla je krv. Bacio sam pištolj i povikao: »Kud baš sad da nađete ovo govno!« Ranu mi je previla Nada Bajat, ali mi je narednih sati noga otekla i jedva sam hodao. Pred večer, kada je Bataljon krenuo preko Bradine za Ramski odred, nisam mogao hodati. Naredio sam da Bataljon nastavi put, a ja ću doći čim se rana smiri. Sa mnom je ostao Alija Kreso, a Bataljon je otišao. Nas dvojica, ja uz pomoć štapa i oslanjajući se na Aliju, stigli smo u toku noći na Zvekušu. U zoru je došao Ratko Bajić koji je napustio kolonu prije prelaska pruge jer je bio bolestan i imao je visoku temperaturu. U toku dana stigao je i vraćeni Jusuf Bijavica, iznemogao, u pratnji Sule Repca. Dogovorili smo se da Bijavicu i Repca uputimo u Mostar, što je Kreso obavio preko Podvelešca Ahmeta Jašarevića, koji je Bijavicu, presvučenog u seljaka, odveo u Konjic i ispratio na voz, a Repca je, kasnije, sa Podvelešcima[^] uputio preko Zijemalja i Dobrča u Mostar. Dobio sam temperaturu. I Ratko je bio bolestan. Kreso je sutradan krenuo u Konjic i preko Omera Makana, koji je radio u Rasadniku, uhvatio vezu sa drom Huseinom Raljevićem, našim starim saradnikom, koji nam je poslao hrpu lijekova i alkohola za ispiranje rane. Nakon tri dana Ratko i ja osjećali smo se mnogo bolje. Imali smo i šta jesti, jer je Alija stalno donosio mlijeka, sira i pure, a ponekad i pitu od Podveležaca. Nas trojica smo se preko Zagorice, uz pomoć Đorđa Živaka, prebacili preko pruge i puta. U Solakovoj Kuli našli smo naš Bataljon.

Salko Fejić, Mehmed Trbonja, dr Isidor Papo, Smajo Brkić i Merisija Hasanbegović, odmah po dolasku u Ramski partizanski odred, krenuli su za Vrhovni štab u Jajce, gdje su ostali na novim dužnostima. Odlučio sam da i ja krenem za Vrhovni štab i podnesem izvještaj o događajima na Sutjesci, u Mostaru i našim namjerama u prozorskom kraju. Ratko Bajić, Husa Orman, Ismet Kreso i ja krenuli smo u Jajce 28. septembra. U Jajcu sam se javio drugu Aleksandru Rankoviću, koji me primio 2. oktobra, saslušao vrlo pažljivo moje izlaganje i rekao mi da napišem izvještaj te da u roku od tri dana dođem opet k njemu. Tom prilikom Ranković me upitao: »Šta misliš da je najbolje da se učini s vama?« Odgovorio sam: »Da se vratimo na stari teren, prikupimo sve preživjele borce Bataljona i formiramo Mostarski odred.«

Opraštajući se, rekao sam Rankoviću: »Druže Marko, spreman sam prihvatiti svaku kaznu, ako treba evo i moje glave za primjer ostalim komunistima.« Ranković se nasmiješio i rekao mi: »Envere, bilo je i mnogo gorih slučajeva u onoj nemogućoj situaciji 3. udarne divizije i Centralne bolnice na Sutjesci.«

Izvještaj sam napisao na mašini. Kad sam ga završio, našao sam Ratu Dugonjića i dao mu da ga pročita. On mi je dao nekoliko primjedbi na oštrinu izvještaja, i po izvršenim ispravkama predao sam ga drugu Rankoviću, koji mi je rekao da sačekam i da će me pozvati dok vidi sa drugom Titom šta dalje da se radi sa Mostarskim bataljonom. Taj moj izvještaj zaveden je u Arhivu CK KPJ pod brojem 5444 od 5j oktobra 1943. godine. Izvještaj mi je služio kao osnova za obradu V neprijateljske ofanzive, boravka Bataljona u Mostaru, stradanja Mostarskog omladinskog odreda i prikupljanja Mostarskog bataljona. Konsultacijama preživjelih boraca i korištenjem tog izvještaja i drugih dokumenata izvršene su u ovom kazivanju manje ispravke samo u vezi s brojem boraca koji su učestvovali u pojedinim akcijama i nekoliko datuma u odnosu na ranije pisana moja sjećanja kad nisam raspolagao ni svojim izvještajem niti bilo kojim dokumentom. Izvještaj Centralnom komitetu KPJ pisan je tri i po mjeseca nakon završetka V neprijateljske ofanzive i obuhvata događaje do mog dolaska u Jajce.

U zaključcima izvještaja pisao sam:

»Što se tiče raspuštanja ostatka Bataljona (nakon Sutjeske) smatram da snosim ponajveći dio krivice, što sam kao politički komesar pao pod uticaj mlađih partijaca i pristao na prijedlog za odlaženje na teren boraca i partijaca. Zatim smatram da sam kriv što nismo još na samom Tjentištu zakazali zbornu mjesto Bataljona za slučaj da budemo razbijeni.

Također snosim krivicu za naše razoružavanje u selu Dramešini od četnika, što sam dozvolio onakvu nebudnost. Istina je da se u onoj situaciji kod mene stvorilo uvjerenje da nam je jedini izlaz odlazak na svoj teren. Kriv sam što sam dozvolio da se sve ljudstvo spusti u grad.«

Na kraju izvještaja piše i ovo:

»3) Partijska organizacija u Brigadi smatram da je bila nezdrava:

a) zbog toga što smo se pogrešno odgajali, te što je kritika bila skućena. Izgledalo mi je da je odnos komunista prema komunisti bio nepravilan jer potčinjeni u vojsci nijesu kritikovali svoje pretpostavljene starješine, zato što bi u tom slučaju bivali nazivani kritizerima, i bilo bi im govoreno da više paze na sebe;

b) zatim u Partiji nije postojala budnost i pravljani su mnogi propusti zbog nedovoljne kontrole viših rukovodioca nad nižim. N. pr. drug Crni (Vaso Miskin, partijski rukovodilac Brigade) od Vlašića pa do Su-

tjeske nije prisustvovao ni jednom sastanku, kako Biroa, tako ni partijskih jedinica (ćelija) u našem Bataljonu.«

Nekoliko dana odmarao sam se i obilazio Jajce, dok sam dobio poruku da se javim načelniku Vrhovnog štaba Arsi Jovanoviću, koji mi je uručio sljedeću naredbu:

VRHOVNI STAB
NARODNOOSLOBODILACKE VOJSKE I
PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE
8. X 1943.

NAREDBA
VRHOVNOG ŠTABA NARODNOOSLOBOD. VOJSKE I POJ

1. Posle izvršene reorganizacije za štab Mostarskog bataljona postavljaju se:

- za komandanta Mile Lacmanović Spanac,
- za politkomesara Enver Čemalović,
- za zamenika komandanta Milan Mićević,
- za vršioca dužnosti zamenika politkomesara Refik Sećibović.

Da bi štab bataljona pravilno juncionisao odrediti ostale pomoćne organe.

2. Zadatak je Mostarskog bataljona:

a) Popuna bataljona mobilisanjem ljudstva sa mostarskog područja i iz oblasti gornje Neretve. Sa prerastanjem bataljona nameravamo formirati Mostarsku brigadu, na tom za nas vrlo važnom sektoru.

b) Sa prirastanjem i vojno-političkim učvršćivanjem bataljona otpočeti partizanske akcije u dolini reke Neretve, povezujući se sa susednim partizanskim jedinicama.

c) Održavati stalno vezu sa Mostarom, izvlačiti borce i razviti obaveštajnu službu.

3. Bataljon će stajati neposredno pod komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ, u kom cilju svakog 1. i 15. u mesecu podnositi detaljan izveštaj o stanju i radu bataljona, vojno-političkoj situaciji svojeg sektora, eventualne zahteve, predloge itd.

4. Stab I proleterske divizije NOV daće 10 pušaka i 3 puškomitraljeza sa odgovarajućom municijom za Mostarski bataljon.

5. Ova naredba stupa odmah na snagu.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Vrhovni komandar.t
Tito

Iz Naredbe¹⁰⁴ se jasno vide zadaci našeg Bataljona do formiranja Mostarske brigade, te da je stavljen pod direktnu komandu Vrhovnog štaba. U Naredbi se ogleda izuzetna briga druga Tita za budućnost Bataljona, koji se herojski borio u IV i V neprijateljskoj ofanzivi sa ostalim našim jedinicama, dakle o jednom proleterskom bataljonu koji je dao Mostar sa hercegovačkim mjestima u dolini Neretve i mnogim borcima iz hercegovačkih i dalmatinskih opština i pojedincima iz Bosne i Slavonije. Bataljonu je ukazana velika čast i povjerenje druga Tita stavljajući ga direktno pod svoju komandu. U to vrijeme bili smo jedini operativni Bataljon pod Titovom neposrednom komandom.

Arso Jovanović mi je objašnjavao značaj starog terena Konjičkog bataljona kao veze slobodne teritorije s istočnom Hercegovinom, Crnom Gorom i dalje. Rekao mi je da će narednih dana 5. krajiška divizija krenuti preko prozorskog kraja i našeg terena u Srbiju te da se prebacimo preko pruge Bradina — Konjic s njima. Objasnio mi je kako da se povežem sa 1. proleterskom divizijom da bih dobio oružje, nakon čega smo se rastali.

Ponovo sam se sastao s Ratom Dugonjićem i upoznao ga s odlukom druga Tita, što ga je iskreno obradovalo. Tih dana sav sam se predao poslu da bih žurno krenuo s tovarima oružja i municije u Bataljon. Po dolasku u Bataljon upoznao sam drugove s Naredbom druga Tita, čemu su se svi obradovali. Dan kasnije došao je Remzija Duranović, koji je imenovan za sekretara Sreskog komiteta za Prozor, i tražio da ne povlačimo borce koji su ranije došli u prozorski kraj, a pripadali su Mostarskom bataljonu, i da damo još nekoliko drugova i drugarica za rad na terenu.

Nakon konsultacije Štaba Bataljona sa Partijskim biroom odlučeno je da ostanu:

IBRAHIM IBRICA ALIKALFIĆ,
ALBERT ALTARAC CIN,
NIJAZA NADA BAJAT,
FADIL BUTUROVIC,
ISMET DILBEROVIC,
DŽEMAL FEJIC,
AZIZ KOLUDER,
ENVER i^Kišić,
ŠERIF OMBAŠIĆ BOMBA,
SALKO PANDUR,

STJEPAN PAVLOVIC i
MUSTAFA TEMIM TURKO.

Nama su se pridružili stari borci našeg Bataljona:

LJUBICA BELSA,
ALIJA DELIĆ,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
FADIL NUMIĆ,
ENES ORMAN,
REFIK ŠEĆIBOVIĆ i
OSMAN SISIĆ HONTO.

Takođe nam se pridružio Tahir Korać, borac Ramskog odreda.

Refika Šećibovića smo na sastanku Partijskog biroa izabrali za sekretara Partije, i, ujedno, za zamjenika komesara Bataljona.

Za boravka našeg Bataljona na terenu Ramskog odreda zajedno smo izvršili dva napada na ustaški garnizon u Ostrošcu i dva napada na kamione na cesti Rama — Prozor i tom prilikom zapalili 3 kamiona i ubili i ranili desetak neprijateljskih vojnika i zaplijenili desetak pušaka, puškomitraljez, dosta vojne opreme i hrane, što smo konjima prebacili u naš logor u Solakovoj Kuli.

Sredinom oktobra naišle su jedinice 5. krajiške divizije.¹⁰⁵ Javio sam se u Stab Divizije komandantu Slavku Rodiću i načelniku Milutinu Morači i upoznao ih sa zadatkom našeg Bataljona. Dogovorili smo se o mjestu Bataljona u divizijskim kolonama. Noću '15/16. oktobra prešli smo prugu i cestu kod Zivašnice, gdje smo razjurili domobrane. Bili smo na desnom krilu divizijskog borbenog poretka. Ponovo smo stigli na Blace.

Jedinice 5. krajiške divizije likvidirale su željezničke stanice od Bradine do Podorašca i čistile sve pred sobom u nastupanju. Porušile su most Lukač i prugu na više mjesta. Nakon prelaska pruge, u selima gdje su Krajišnici nailazili oduzimali su oružje od mještana i Ostavili nam oko 30 pušaka. S njima su bila tri naša voda. Iskoristili smo bop ravak Krajišnika na terenu Planine i Bjelimića objašnjavajući narodu naš povratak i nužnost mobilizacije omladine u borbi za oslobođenje zemlje. U Bjelimićima smo i prijetili da ćemo im sela spaliti ako ikad ubuduće zapucaju ili ubiju nekog partizana. Bjelimičke ustaše, ubice, pobjegle su pred 5. udarnom divizijom, a ostali ljudi izjavljivali su lo-

jalnost i spremnost na saradnju s nama. **Sto** se tiče sela u Planini, iako su bili u miliciji, mještani nisu nikad pucali na partizane osim poje-
dinaca, od kojih smo kasnije uspjeli uhvatiti dvojicu, sudili smo im i
strijeljali ih jer su ubijali partizane nakon V neprijateljske ofanzive.
Ibru Berila, četničkog saradnika, nakon oslobođenja sud je osudio na
smrt strijeljanjem. Mještani Planine obećali su punu saradnju s nama.
Na žalost, 5. udarnoj diviziji se žurilo te nije prošla kroz sela Borci,
Kula, Česim i Zijemlje na lijevoj obali Neretve, koja su bila pod četnič-
kom kontrolom.

Odmah nakon odlaska 5. krajiške udarne divizije iz sela u Planini
i Bjelimićima Stab našeg Bataljona donio je odluku da sa 40 boraca
razbije četnike na lijevoj obali Neretve. Preko Đajića i Boračkog jezera
četa je izbila do sela Borci, gdje su nam četnici pružili jak otpor i
počeli se pojavljivati u pozadini našeg rasporeda. Uvidjevši da su četni-
čke snage brojno znatno jače i da im ne možemo nanijeti veće gubitke
i razbiti ih, u sumrak 19. oktobra povukli smo se na desnu obalu Ne-
retve bez gubitaka.

Naš Bataljon, razoružavajući četnike i milicionere, dobio je oko
20 pušaka i dosta municije. Stvorena rezerva oružja zahtijevala je nove
borce. Stab Bataljona donosi odluku da sa 15 drugova krenem u Mo-
star po preostale borce našeg Bataljona, povratnike sa Sutjeske, i što
veći broj omladine iz grada. Desetak drugova i drugarica dodijeljeno je
Sreskom komitetu za rad na terenu. Oni su održavali konferencije, orga-
nizovali narodnooslobodilačke odbore, agitovali u narodu za NOP i pri-
premali omladinu za dolazak u Bataljon. Ostatak Bataljona, sa koman-
dantom, bio je stalno u pokretu po selima u kojima su, pored konfe-
rencija, održavane i priredbe za narod.

U toku 18. oktobra izvršena je priprema za odlazak u Podveležje.
Kasno poslije podne nas 16 dobro naoružanih boraca krenuli smo preko
Česima, Bahtijevice i Zijemalja i u zoru 19. oktobra stigli u Dobroč. Kad
su nas mještani ugledali sa puškama, većina i sa pištoljima, i sa 2 puško-
mitraljeza, govorili su: »Vidi ti naših, opet su prava vojska, svi naoru-
žani i dobro obučeni.«

Nakon odmora, noću, 19/20. oktobra, krenuo sam u Mostar sa
starim kuririma i vodičima Mehmedom Arapom, Šerifom Burićem, Ali-
jom Kresom i Vasilijem Maslom, dok su drugi ostali u Dobroču. U svi-
tanje prešao sam na desnu obalu Neretve, kod Paše i Nafe Koluder u
Pothumu. Rano poslije podne sastao sam se sa Ivom Jerkićem, članom
MK KPJ za Mostar. Rekao sam Ivi da sam sa 15 drugova došao u Dobroč

i da su sa mnom u grad sišla 4 stara kurira vodiča. Opširno sam ga upoznao sa Naredbom druga Tita i stanjem u Bataljonu. Iznio sam mu našu želju da Bataljon što prije omasovimo i izgradimo jaku borbenu jedinicu. Pričao mi je Ivo o obnovi malobrojne partijske organizacije u gradu, da je narod listom za nas i da se zaljećuju ratne rane: Sutjeska, Kamena, racija, Orašje, internacije u logore i druge. Dogovorili smo se da se, uz pozive Štaba Bataljona i moj potpis »Polka«, izvrši mobilizacija omladine u svim kvartovima. Pozivi su istovremeno svakom pozvanom predstavljali odobrenje da može ići u partizane. Poslije podne sam se sastao sa Danilom Bilanovićem. Dogovorili smo se o mobilizaciji omladine u skladu s razgovorom sa Jerkićem, o čemu je on već bio obaviješten. Iznio sam mu naše potrebe za sanitetskim materijalom, radio-aparatom na baterije, pisaćom mašinom i papirom. Posebno sam podvukao da će u toku dana doći drugovi iz Dobrča kod Zajke Mehića pa da se pripreme dva tovara raznovrsne hrane za borce u Dobrču, koji su došli sa mnom da povedu grupu u Bataljon. Dogovorili smo se da u prvoj grupi budu prvenstveno stari borci Bataljona, a u drugoj omladinci, te da u Dobrč izađemo u naredne dvije-tri noći.

Naveče 21/22. oktobra, u pratnji vazduhoplovnog satnika Ibri Si-jerčića, koji je od početka ustanka bio saradnik NOP-a, prešao sam u Bjelušine i smjestio se kod Pavla Neimarevića. Uskoro su počeli dolaziti stari borci Bataljona. Pri susretu s njima osjećao sam se presretan, tekle su mi suze, postao sam svjestan da ćemo obnoviti slavu starog Bataljona. U Dobrč smo stigli oko pola noći i odmah legli. Već u svitanje svi smo bili budni. Počela je priča bez kraja. Govorili smo o događajima u Bataljonu, a došljaci o dogodovštinama u ilegali.

Iz Dobrča je vraćen u Mostar Eman Vučijaković zbog upale pluća.

Poslije podne Fadil Numić i ja, sa vodičem iz Dobrča, krenuli smo u selo Vrapčice kod Mostara da posjetimo teško ranjenog Ibru Marića. Kod Ibri kući stigli smo u sumrak i obradovali se susretu ljubeći se i grleći. Navečer sam održao konferenciju sa mještanima. Na sastanku je bilo oko 20 drugova. Govorio sam im o slobodnoj teritoriji u Bosni, Vrhovnom štabu, snazi NOP-a, našem Bataljonu i raspadanju Pavelićeve NDH, podvlačeći nužnost da omladina stupa u partizansku vojsku. Za to vrijeme drumom od Mostara ka Bijelom polju i obratno stalno su se čuli njemački kamioni. Nakon završene konferencije, za svaki slučaj, prešli smo u kuću nakraj sela. Fadil se nakon večere prepirao s Ibrom kako se ulogorio kod svojih, da mu je lijepo i da zabušava, a Ibro je skinuo košulju i pokazao tijelo išarano ranama i tek zaraslu

poveću ranu koju mu je liječio dr Asim Opijač. Sve se, ipak, završilo smijehom. Izjutra, prije zore, sva četvorica krenuli smo u Dobrč, gdje smo zatekli veliku grupu boraca. Bilo nas je 15 koji smo došli iz Bataljona i 39 drugova i drugarica koji su izašli iz Mostara.

Pred večer smo krenuli ka Brasini, a u toku noći prešli Zijemlje i Bahtijevicu, te 26. oktobra osvanuli u Glavatičevu. U našoj odsutnosti Bataljon je mobilisao oko 20 drugova sa terena. Odmah je održan sastanak Štaba i partijskog rukovodstva sa komandirima četa da se izvrši reorganizacija Bataljona. Formirali smo tri čete sa po dva voda. U svakoj četi bilo je oko 30 boraca. Bataljon je brojao oko 100 naoružanih boraca, a imali smo i manju rezervu pušaka. Svaki borac imao je po 30—40 metaka. Cete smo rasporedili u sela Ribare, Spiljane i Blace; gdje se smjestio i Stab Bataljona. Osnovni zadatak narednih dana bila je vojna obuka omladinaca koji do tada nisu bili ni u kakvoj vojsci. Posebna pažnja posvećena je rukovanju naoružanjem, korištenju terena i uzajamnoj pomoći u borbi.

Tih dana preko našeg terena prolazile su grupe interniraca iz italijanskih logora za Hercegovinu i Crnu Goru, među njima bio je priličan broj starijih ljudi.

Cete su počele razoružavati mještane u selima gdje su bile smještene. Na Blacama smo razoružali trojicu četnika i oduzeli im puškomitraljez, dvije puške i dva pištolja. U Spiljanima je uhvaćen i razoružan četnički komandir Božo Simić, a zatim je suđen i strijeljan.

Jedna naša patrola uhvatila je u Spiljanima ustašu Ivana Pavlovića zvanog Patković, mi smo ga zvali Sprže, koji je za ustaničkih dana uživao paliti srpske kuće i odvoditi i ubijati domaćine. Nakon saslušanja Sprže je strijeljan na opštu radost naroda.

Stab Bataljona i Biro partijske bataljonske organizacije, uz saglasnost Sreskog komiteta, tih dana donijeli su odluku da se formiraju manji partizanski odredi u Zijemljima, Planini i Bjelimićima. Cilj stvaranja odreda bio je da se, političkim djelovanjem pripadnika odreda sa terenskim radnicima, stvore uslovi za mobilizaciju omladine. Posebno su borci odreda i terenski radnici u svom političkom radu koristili uspjehe saveznika na evropskim ratištima, značaj kapitulacije Italije i uspjehe NOV i POJ na tlu Jugoslavije, s tim da se vrši i diferencijacija na ustaško-četničke zločince i poštene ljude.

Za komandanta odreda u Planini postavljen je Mustajbeg Fadilpašić, a za komesara Asim Džumhur. U Bjelimićima je za komandanta

odreda imenovan Jusuf Uzunović. U Zijepljima je komandant odreda bio Jovan Račić, a komesar Stevo Račić.

U sela Planine upućeni su na terenski rad Sulejman Brato Ćišić, Safet Ćišić i Šamija Pužić, koji su se nastanili u selu Kruščici. Oni su svojim radom uspjeli da u planinskim selima dobrim dijelom neutrališu ustašku propagandu, da se formiraju aktivni omladine i žena i da se organizuju analfabetski tečajevi. Održavana su sijela na kojima je narodni guslar Nurko Surković pjevao o ustaškoj propasti, partizanskim pobjedama, bratstvu naših naroda i skoroj slobodi. U selima Planine vrlo dobre rezultate postigao je Safet Ćišić, koji je među mještanima ostao sve do konačnog oslobođenja tog kraja i uspio mobilisati veći broj omladinaca u partizane po nailasku naših brigada pred završne operacije. Safeta je obilazio Halid Mesihović, član Sreskog komiteta KPJ za Konjic, i pružao mu pomoć u radu na terenu.

U Planini smo većinu mještana uspjeli pridobiti za NOP. Komandant milicije poručnik Ahmet Tutnjević sastajao se s našim terenskim radnicima. On je izdavao seljacima propusnice za odlazak u Trnovo i Sarajevo radi kupovine kućnih potrepština, pa smo i mi to koristili za kupovinu raznog materijala za Bataljon: papira, olovaka, soli i drugog. Prilikom susreta s nama Tutnjević je obećavao stalnu saradnju i nije pravio smetnje našim terenskim radnicima u pripremama za formiranje odreda, ali nije htio stupiti u Bataljon.

U Bjelimićima, nakon odlaska 5. krajiške divizije, našim upornim radom otpočela je po selima diferencijacija među stanovništvom. Kod većine mještana postojalo je uvjerenje u našu pobjedu, a kod ustaških razbojnika rastao je strah pred zasluženom kaznom za zločine. Uzunović se slobodno kretao agitujući među mladima da stupe u odred.

Od Jovana i Steve Račića dobili smo pisani izvještaj da su formirali partizanski odred koji broji oko 20 boraca, sinova i kćeri naših porodica, članova KPJ, kandidata, skojevaca i simpatizera. Uvjereni su da će se odred brojno povećati. Radovali smo se realizaciji dogovora. Pod njihovim uticajem rasla je kolebljivost u četničkim redovima, čemu je uveliko doprinijela kapitulacija Italije, što su naši umješno koristili u agitaciji za NOP.

Mada je politički nivo boraca u Zijepljskom odred i prijavljenih koji će stupiti u Bjelimički i Planinski odred bio nizak, njihovo opredjeljenje partizanima imalo je pozitivan uticaj na narod i omladinu.

Četnički nastrojeni pojedinci i ubice iz doba četničkog puča u selima Bijela, Borci, Kula, Čičevo i Dramiševo bili su okupljeni oko čet-

ničkog poručnika Remetića, a bilo ih je oko 70—100, skitali su kroz sela, terorizali narod i pravili spiskove za mobilizaciju u Konjičku četničku brigadu. Dio mještana pod uticajem terenskih radnika i Sreskog komiteta KPJ pružao je otpor četnicima i nije se odazivao njihovoj mobilizaciji.

Jednu našu izvidnicu, 24. oktobra upućenu u pravcu pruge, dopčekali su legionari. Ubili su:

ALIJU ARAPA, radnika iz Mostara, i
LJUBU VUKOSAVA, zemljoradnika iz Spiljana.

Naši su uspjeli ubiti jednog legionara i jednog teže raniti.

Izjutra rano 2. novembra obavljena je svečana zakletva u svim četama Bataljona u prisustvu naroda. Nakon zakletve održano je boračko i narodno veselje uz pjesmu i kozaračko kolo.

Sa 40 boraca, noću 2/3. novembra, izvršili smo prepad na Konjic i tom prilikom, podijeljeni u dvije grupe, prodrli smo u centar grada. Nekoliko drugova nije imalo puške. Upali smo u policijsku stanicu i opštinsku upravu, zaplijenili 7 pušaka i više stotina pušanih metaka. Jedna grupa, upućena ka Željezničkoj stanici, nepažljivo je naletjela na oklopni voz i tom prilikom poginuo je

HIVZIJA BEGOVIC LAPINA, radnik iz Mostara, a 5 drugova je ranjeno, među kojima teže:

RAJKO SARIC, seljak sa Boraka, i
KEMAL SARIC, radnik iz Mostara.

Oba teže ranjena druga umrla su na putu za ambulantu. Ubili smo nekoliko žandara i domobrana.

Naš prvi izvještaj Vrhovnom štabu NOV i POJ, 7. novembra 1943, dao je presjek događaja u Bataljonu i na terenu. U Mostar je početkom novembra upućena grupa od 6 boraca pod vodstvom Vasilija Masle, koji su izveli 24 omladinca i omladinke. Prilikom dolaska grupe u selo Blace ispred Štaba Bataljona smo igrali u kolu i pjevali. U grupi je bio i Husa Orman, koji mi je doviknuo: »Ekra ti je obješen.« Prestao sam pjevati, a nastavio sam igrati u kolu. Kad se kolo završilo, sjeo sajn sa Husom i Vasilijem, koji su mi ispričali da je 19. novembra Gestapo objesio u Mostaru:

DARINKU BITANGU, domaćicu iz Mostara,
EKREMA CURICA, đaka iz Mostara,
TOMU KLJUJICA, radnika iz Metkovića,
MUSTAFU SELIMHODZICA BABICA, radnika iz Mostara, i
BOZU SKOCAJICA, đaka iz Mostara.

Sa grupom su došla 4 Poljaka i 1 Rus, njemački zarobljenici, koji su uhvatili vezu s mostarskom organizacijom za izlazak u Bataljon: Khževski Antona Aleksandar, Šmajski Adama Vladislav, a ostalu dvojicu zvali smo imenom Stanislav i Erlih. Rus se zvao Vasilije Pavlovič.

Prilikom odlaska po grupu zamolio sam Vasu da obavezno izvede mog polubrata Ekrema, koji je bio podobro kompromitovan radom u mlinici i organizaciji SKOJ-a. Ekrem je odlično svirao harmoniku, bio je hrabar momak i dobar zanatlija amater, koji se u svašta razumio. Vasa mu je najavio odlazak u Bataljon, ali je tri dana pred izlazak grupe uhapšen i obješen sa drugovima.

Odmah sam pozvao Branka Skočajića iz Spiljana i saopštio mu našu zajedničku porodičnu tragediju, jer je među obješenim bio i njegov brat Božo. Nije bilo suza, ali nas je obuzela tuga zbog načina na koji su okončali svoje mlade živote. Božo je važio među »malom rajom« na Carini kao hrabar i primjeren drug, koji je učestvovao u mnogim akcijama omladinske udarne grupe.

Niko od pridošlih omladinaca nije služio vojsku. Nameće se, stoga, problem njihove vojničke obuke u rukovanju oružjem i ponašanju u toku borbe, a posebno postepenog vatrenog krštenja. Mostar opet rađa svoj brojno jak Bataljon, koji će biti slika i prilika onog starog.

Obradovali smo se dolasku Alije Alice Krpe, studenta medicine, koji će preuzeti rukovođenje našom bolnicom i brigu o našim ranjenicima i bolesnicima.

Omladinci iz Mostara pričali su nam da je u grad stigla četa Kirgiza i da Nijemci prijetu da će im narediti da pokolju sve partizansko u gradu i okolini.

Otpočeli smo intenzivno izviđati prilaze pruzi Konjic — Bradina, a od konjičke partijske organizacije dobili smo podatke o voznom redu na željeznici, s napomenom da je promjenljiv i da se prilagođava situaciji i potrebama, u prvom redu, Nijemaca.

Ceta iz Spiljana, pod rukovodstvom Ahmeta Sehovića, napala je 14. novembra domobransku postaju u Zivašnici (3 km od Konjica u pravcu Bradine) i tom prilikom ubila 2 domobrana i 4 ih zarobila. Zaplijenjeno je 7 pušaka i mnogo municije. Zapaljena je domobranska kasarna.^{1'''} Manja grupa boraca rastavila je šine na pruzi kod Podorašca, što je izazvalo kraći prekid saobraćaja jer je diverzija bila otkrivena. Druga grupa boraca iste čete izvršila je prepad na domobranske bunkere u Konjicu i odmah se povukla. Domobranci su dugo pucali iz svojih bunkera razbijajući vlastiti strah. U tim akcijama nismo imali gubitaka.

Četa sa Blaca 19. novembra rastavlja šine na pruzi između Brđana i Bradine. Kombinovani teretni i putnički voz iskače s pruge. Naime, tom prilikom iskočile su 2 lokomotive i 8 vagona. Sve vozove iz Konjica do Bradine zbog velikog uspona vukle su 2-3 zupčaste lokomotive, ovisno o broju vagona i količini tereta u njim[^]. U jednom vagonu bili su legionari, koji su pružili jak otpor. Naši borci otvorili su mitraljesko-puščanu vatru po njihovom vagonu i ranili nekoliko vojnika, a zatip se povukli bez gubitaka.¹⁰⁷ O rezultatima te akcije, kao i svih drugih na željezničkoj pruzi, izvijestila nas je partijska organizacija iz Konjica.

Tih dana dobrovoljno je pristupilo u Bataljon 15 boraca sa terena Zupe i Bjelimića. Sobom su Bjelimićani donijeli 2 puškomitraljeza, a svi ostali su imali puške.

U Stab Bataljona su sredinom novembra došli Jovan Račić, komandant, i Stevo Račić, komesar Prenjskog partizanskog odreda, sa Zijemalja. Rekli su da u Odredu imaju 25 boraca, da je situacija na Zijemljima mnogo bolja a četnička banda demoralisana i da bi dolaskom jedne jače jedinice bilo moguće izvršiti mobilizaciju i formirati bataljon kojem bi prišli i naši omladinci i simpatizeri NOP-a iz Bijelog polja kod Mostara.

Poslije podne 20. novembra naše obezbjeđenje mosta u Glavatičevu primijetilo je kolonu koja se kretala putem, niz Neretvu. Kad je pret-hodnica stupila na most, naše obezbjeđenje je zapucalo, a odmah zatim čuli su se povici: »Ne pucaj, ovdje su partizani!« i paljba je prestala. Uspostavljena je veza i kolona je prešla u selo Raziće, na večeru i odmor, gdje je lijepo dočekan od mještana. U toj povećoj grupi od 60 drugova bili su delegati iz Hercegovine za I zasjedanje ZAVNOBiH-a i II zasjedanje AVNOJ-a, sa Uglješom Danilovićem na čelu i uz pratnju jedne čete iz sastava 10. hercegovačke brigade. Do pucnjave na mostu došlo je jer je Uglješa poslao jednog seljaka da izvijesti četnike i miliciju da dolazi Hercegovačka brigada, pa ako zapucaju, zapaliće im selo. Kad su čuli poruku, četnici i milicioneri u Glavatičevu su se razbježali, a naši borci, misleći da je neprijateljska kolona, zapucali su na nju. Uglješa je u svojoj poruci mogao dodati da seljak i nama saopšti da dolaze partizani, pa bi sve prošlo bez iznenađenja i zabune.

Sutradan je Uglješa sa delegatima i pratnjom stigao na Blace, gdje smo ga upoznali sa situacijom u Bataljonu i na terenu i o događajima koji su protekli od susreta s njim u selu Poplatu kod Stoca. Uglješa se iskreno radovao prikupljanju i rađanju Mostarskog bataljona i našim akcijama, a pričao nam je o događajima u Hercegovini. Uglješinoj ko-

Ioni pridružili su se i ranije izabrani delegati konjičkog sreza za I zasjedanje ZAVNOBiH-a i II zasjedanje AVNOJ-a, drugovi:

NIJAZ BEGTASEVIĆ,
NIKOLA DRAGANIĆ,
hodža OMER MAKSUMIĆ,
MILAN MICEVIĆ,
IBRO ŠATOR i
ĐORĐE ŽIVAK.

U toku noći delegati i pratnja, uz naše obezbjeđenje, prešli su preko pruge u selo Repovce i, dalje, na teritoriju Ramskog odreda.

U izvještaju Štaba Mostarskog bataljona, upućenom Vrhovnom štabu NOV i POJ 23. novembra, pored ostalog, piše:

»1. Brojno stanje bataljona iznosi oko 150 boraca i svakim danom pridolaze novi borci. Posljednji odred koji je došao iz Mostara brojao je 24 druga, koji su pretežno mladi i nijesu služili nikakvu vojsku ... Sa terena koji kontrolišemo zadnjih par dana dobili smo 15 dobrovoljaca.« U istom izvještaju govori se o našim akcijama na prugu i situaciji na terenu, te se, na kraju, predlaže:

»1. Napad duž cijele pruge Ostrožac — Bradina, s tim da naš bataljon učestvuje u napadu na Konjic pojačan sa još jednim bataljonom.

2. Neophodno je da 10. hercegovačka brigada uputi jedan bataljon za čišćenje terena Borci — Zijemlje od četnika .. . «¹⁰⁸

Izvještaj smo poslali po Šatoru.

Nekoliko dana kasnije stigli su i delegati Crne Gore, na čelu sa Ivanom Milutinovićem. Oni su došli preko Planine iz pravca Obija u sela Cuhoviće i Blace, gdje su prenoćili i dobro se odmorili. Iduće noći prešli su prugu, uz naše obezbjeđenje, i otišli za Vrhovni štab. Drug Milutinović iznio nam je situaciju u Crnoj Gori i upoznao nas da su obnovljene crnogorske brigade i veliki broj partizanskih odreda. Posebno je govorio o narednom zasjedanju AVNOJ-a, na kojem će se politički riješiti budućnost Jugoslavije. Hrpa novosti je za nas predstavljala iznenađenje i radost.

U pratnji crnogorskih delegata bila je grupa boraca 10. hercegovačke brigade na čelu sa Jozom Bakračem, a Ahmet Pintul, koji je tap kode bio s njima, zbog jake nahlade ostao je kod nas. Sa Pintulom sam dugo pričao o događajima u Hercegovini poslije V neprijateljske ofanzive. Doznao sam da su 15. novembra pri selu Doli kod Sitnice u borbi s četnicima poginuli prvoborci našeg Bataljona:

BORO BALAC,
DRAGO KNEŽIĆ, dak iz Mostara, i
MUHAMED LJUBOVIC, radnik iz Mostara,
a nešto kasnije poginula je i
ESREFA BILIĆ, radnica iz Mostara.

Vijest o Borinoj pogibiji posebno se teško dojmila svih boraca u Bataljonu. Boro je bio četvrti sin majke Ilinke koji gine u NOR-u. Ilinka je vrlo rano ostala bez muža Nikole, fizičkog radnika, i nastavila je borbu za podizanje svoje djece koja su bila jedno drugom do uha. Najstariji Slavko, obučarski radnik, najčešće bez posla, istaknuti sindikalni borac i član Međustrukovnog odbora, nakon septembarskih demonstracija u Mostaru odveden je u logor Lepoglavu, gdje je ubijen 1941. godine., Đorđe, limarski radnik, prije rata član Mjesnog komiteta SKOJ-a, bio je uzor mostarskoj omladini. Bio je u prvoj grupi mostarskih komunista koja je razbijena na planini Velež. Zarobljen je i zvjerski ubijen od ustaša avgusta 1941. godine. Natko je završio Pravni fakultet u Beogradu i poginuo je u borbi sa Bugarima 1943. godine kod Niša. Boro, krojački radnik, beskompromisan borac za radnička prava, jedan od organizatora u pripremi i dizanju ustanka, prošao je Neretvu i Sutjesku, ali gine u borbi sa četnicima u selu Doli 1943. godine. Majka Ilinka i sestra Slava ponosno su nosile svoju tugu za izgubljenim sinovima i braćom. U toku NOR-a ova komunistička porodica bila je uzor borcima Bataljona i građanima Mostara u borbi za slobodu. Svi su bili predratni komunisti.

Od boraca našeg Bataljona u Brigadi su se nalazili i Ibro Elezović, Omer Mrgan, Marijan Pavelić, Alija Pužić, Todor Skiba, Esad Elezović, Cvitan Zorić i drugi. Za Radovana Sakotića, bivšeg komandanta našeg Bataljona, rekao mi je da se još uvijek krije i mada imamo vezu s njim, da neće da dođe u Brigadu, što me jako iznenadilo. Radovao sam se da je Franc Novak živ i zdrav i da se nalazi u 5. bataljonu na funkciji zamjenika komesara.

Koncem novembra u sela Planine stigao je Hafiz Muhamed efendija Pandža, član Ulema Medžlisa (vrhovno vjersko tijelo Islamske zajednice) i otpočeo među Muslimanima propagirati da ne stupaju u partizane, da čekaju i da se organizuju u posebnu muslimansku antikomunističku miliciju, koja bi imala pročetnički karakter. Govorio je da će se formirati autonomna Bosna i Hercegovina pod zaštitom Nijemaca i da će u njoj vladati Muslimani i četnici. Pandža se povezuje sa komandantom ustaške milicije Semsom Surkovićem u Bjelimićima u cilju njenog preobražaja u

antikomunističku pročetničku miliciju. Surković učvršćuje svoje veze sa četnicima u Trnovu da bi zajednički udarili na naš Odred. Kada smo saznali čime se Pandža bavi, krenuo sam sa jednim našim vodom u Planinu. Moj zadatak je bio da Pandžu privolim da krene za Vrhovni štab ili da ga likvidiram sa njegovom pratnjom. Doznali smo da Pandža s pratnjom boravi u kući Mustajbega Fadilpašića u blizini sela Šabića. Na putu prema Fadilpašićevoj kući sreli smo dvojicu naoružanih ljudi iz Pandžine pratnje, koje smo razoružali, i zajedno s njima upali u kuću, gdje smo zatekli Pandžu i nekoliko vojnika pratilaca. Odmah sam počeo razgovor s njim kako bih ga privolio da krene za Vrhovni štab. Nakon višesatnog razgovora Pandža je pristao da mu damo pratnju za Vrhovni štab, a njegova će pratnja stupiti u naš Bataljon. Zamolio je da sutra, u petak, pođe u džamiju i klanja džumu (sveta molitva muslimana), sa čime sam se složio. Nama su odmah prišla trojica iz pratnje, a Pandža i ostali pošli su u selo Šabiće da bi se prije zore izvukli iz sela i pobjegli u Sarajevo. Moram priznati da sam Pandži naивно povjerovao, jer je mnogo obećavao. Nakon bjekstva Pandža se više nije vratio u Planinu. Nakon oslobođenja osuđen je na 20 godina zatvora.

Preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« čuli smo za odluke II zasjedanja AVNOJ-a i da je drugu Titu dodijeljen čin maršala Jugoslavije, što su borci s oduševljenjem pozdravili uz pjesmu i pušcanu vatru.

Početak decembra preko Ramskog odreda najavljen je povratak delegacija sa II zasjedanja AVNOJ-a. Mi smo ih sačekali na željezničkoj pruzi i ispratili u Hercegovinu i Crnu Goru. Drugovi su nam pričali o svojim utiscima sa I zasjedanja ZAVNOBIH-a u Mrkonjić-Gradu i II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu. Posebno su bili ponosni na susret sa drugom Titom. Dobili smo Odluke II zasjedanja AVNOJ-a i Rezoluciju I zasjedanja ZAVNOBIH-a, te je pred nama bio bogat politički rad sa borcima Bataljona i mještanima narednih mjeseci. Po odobrenju Uglješe kod nas u Bataljonu ostali su Ahmet Pintul i Branko Skočajić.

Jedan bataljon 369. vražje divizije i dijelovi 2. gorskog zdruha 12. decembra krenuli su iz Konjica preko Podorašca i Vrdolja prema selu Blace, gdje se nalazio Stab Bataljona. U oštroj borbi uspjeli su potisnuti četu iz Spiljana na Zvekušu i čet u sa Zvekuše i Vrdolja koja im je izišla u susret. Cete su se povukle prema selima Umoljam i Tušila nanijevši neprijatelju manje gubitke. Pobili smo i ranili desetak neprijateljskih vojnika. Neprijatelj je upao u sela Blace i Čuhoviće, pokupio svu stoku, vunu, sir, kajmak i drugo što je našao, a zatim Blace spalio.¹⁰⁹ Iz musli-

manskog sela Čuhovići povelili su desetak mladića koji su otjerani na rad u Njemačku. Svi su oni učestvovali u kurirskoj službi, seoskoj partizanskoj straži i si.

Ceta u Spiljanima organizovala je, pod rukovodstvom intendanta Bataljona Džemala Dizdara, ekonomsku akciju skupljanja hrane u Đajićima 17. decembra. Sa jednim vodom prebacili su se preko Neretve koristeći sajlu sa trapezom za prelaz rijeke. Dok su naši borci sakupljali hranu, ustaše su na Neretvi presjekli sajlu, čime im je bio onemogućen povratak na našu teritoriju. Neretva je bila nadošla i gazovi se nisu mogli koristiti. Ešref Fejić, đak iz Mostara, javio se da će preplivati Neretvu vezan konopom. Kad je ušao u vodu, odmičući od obale, bio je sve to više nošen brzinom rijeke te je počeo da tone. Otkao je konop ali, zamoren, našao je smrt u talasima rijeke. Poslije te nesreće borci su vijećali kako da prebace konop na suprotnu obalu Neretve. Trebalo je vezati konop za sajlu, privući je sebi i zatim je učvrstiti, te se pojedinačno prebaciti. Došli su na ideju da konop drže na rukama iznad vode dok se može gaziti, sve do matice, a zatim da ga Alija Kreso, plivajući kropi maticu rijeke, prenese na drugu obalu, što je i učinjeno. Za konop je uskoro vezana sajla, koju su drugovi privukli sebi i učvrstili je u njenom ležištu. Odmah zatim počelo je prebacivanje boraca i hrane, krompira i žita, preko rijeke.

Saznavši od mještana za prekinutu sajlu, Pintul i ja, sa nekoliko boraca, stigli smo u momentu kada je počelo prebacivanje preko rijeke. Posmatrali smo naše »ekonome« kako u velikom strahu vise o žici i prevoze se preko vode bojeći se da se žica ne otkao. Radovali smo se svakom pojedincu kada bi stigao na našu stranu. Dugo je trajalo prebacivanje boraca i hrane, a zatim smo krenuli u Spiljane. Bili smo obuzeti tugom zbog smrti Ešrefa Fejića, koji je primjernom hrabrošću prošao kroz sve bitke Mostarskog bataljona od ustaničkih dana, a izgubio je život u talasima Neretve, koju je hiljadu puta preplivao na svom Bunuru, brankovačkom kupalištu.

U Umoljanima smo formirali Izviđački vod na čelu sa komandirima Mehom Zećom i političkim delegatom Alijom Kresom. U sastav voda smo odabrali hlabre,iskusne i snalažljive borce. Zadatak voda je bio prikupljanje obavještajnih podataka, likvidacija pojedinih ustaša i četnika i izvođenje diverzantskih akcija. U svakoj desetini bile su i po dvije drugarice bolničarke, među kojima su bile Mila Andrić, Razija Elezović, Fikreta Mišić i Ziba Selimović-Monika.

Uoči Nove godine komandir čete Ahmet Šehović krenuo je s vodom u Ramski odred po materijal koji je uputio Vrhovni štab za Hercegovinu i Crnu Goru i u naš Bataljon. Prilikom prelaska pruge otvorena je vatra na našu kolonu iz improvizovanih skloništa. Šehović je krenuo prema neprijateljskom bunkeru s bombom u ruci. U momentu kada je zamahnuo da baci bombu, pogodio ga je neprijateljski metak u ruku. Ahmet je ispuštio bombu koja je eksplodirala i usmrtila ga. Danilo Bilanović, Muhamed Bakija i Šerif Ombašić Bomba izvukli su mrtvog Ahmeta i nosili ga s ostalim borcima prema selu Trešnjevici i kasnije ga sahranili. Uskoro nakon pucnjave pojavio se blindirani voz iz kojeg su Nijemci u tamnoj noći nasumce otvorili vatru u pravcu naših boraca.

Komandir čete u Cuhovićima Ahmet Pintul je sa svojom četom, noću 6/7. januara 1944, zaustavio teretni voz na pruzi Bradina — Konjic. Fadil Riđanović je baterijom signalisao »opasnost« i mašinovođa je zaustavio voz. U lokomotivu su uskočili Fadil Riđanović i Mustafa Grabovac. U jednom vagonu nalazila se pratnja voza od 10 legionara artiljeraca i jedan njemački podoficir. Nekoliko legionara iskočilo je iz vagona. Pritrčali su im naši borci i razoružali ih, a Razija Elezović je među prvima jednom od njih otela pušku. Sa grupom boraca Pintul je ušao u vagon, pokupili su im oružje i naredili da izađu. Nijemac je pokušao dati otpor i odmah je ubijen. U vagonima se nalazila artiljerijska municija i 7 velikih konja, od kojih smo 4 ubili u vagonu, a 3 smo uspjeli izvući napolje. Na platformama su bili jedna haubica i jedan tenk. Nakon saslušanja željezničko osoblje je pušteno. Prethodno su im oduzete bunde. Lokomotiva je položena, i kad je para dostigla dozvoljeni maksimum, Grabovac i Riđanović stavili su je u pokret, a zatim iskočili. Voz je krenuo prema Konjicu stalno ubrzavajući. Prije Podorašca voz je na okuci iskočio i stropoštao se u provaliju. Tri lokomotive i 12 vagona bili su uništeni.¹¹⁰ Zarobljene domobrane i konje, koje smo iskricali iz vagona, povelili smo ponijevši zaplijenjeno oružje, municiju i raznu vojničku opremu. Među borcima koji su sprovodili zarobljene legionare nalazila se i Šefika Fika Mišić, koja je na svojoj pušci umjesto remnika imala običan deblji kanap. U jednom momentu konopac puške je zapeo za granu, a Šefika je uzviknula: »Le->gionari, stanite, zapela mi je puška!« Na račun te njene dogodovštine drugovi su je često zadirkivali, ali što je vrijeme odmicalo ona se sve više isticala hrabrošću, požrtvovanjem i drugarstvom i svi smo je zavoljeli kao hrabra borca. Konje smo ponudili seljacima, ali ih niko, onako ogromne, nije htio uzeti, jedno zbog ishrane, a drugo iz straha pred Nijemcima ako kad dođu u njihova sela. Konje smo pobili.

Izviđački vod Mehmeda Zeće i Alije Kreše tih dana je izvršio napad na voz između željezničkih stanica Brđani i Podorašac i tom prilikom ubio kočničara i jednog njemačkog vojnika.

Početkom januara Štab Bataljona odlučio je da uputi grupu boraca u potragu za Veljkom Remetićem, četničkim komandantom, sa zadatkom da ga sa pratiocima likvidira i da se ne vraća dok ne izvrši zadatak. Zadatak je povjeren vodniku Izviđačkog voda Mehmedu Zeći, s tim da o njemu izabere ko će biti u grupi. Sastav grupe bio je:

HILMIJA KATICA,
RÖSA KRESO-GABRIC,
DRAGO SARIC,
BRANKO SKOCAJIC,
JOVO ŠINIKOVIĆ i
BECIR TRBONJA.

Grupa se povezala s našim ilegalnim radnicima na lijevoj obali Neretve, dolazila je do sela gdje je Remetić boravio i uvijek kasnila za jedan do dva dana ili za nekoliko sati, jer je Remetić često mijenjao mjesto boravka. Postavljali su Remetiću zasjede, ali kao u inat on nije na njih nailazio. Trka za Remetićem trajala je do početka februara.

Razmatrajući dotadašnje rezultate postavljenih zadataka od druga Tita, Štab Bataljona odlučio je da sa grupom kurira ponovo krenem u Mostar i dovedem što veći broj omladinaca s kojima bi se povećala brojnost Bataljona. U Mostar sam pošao sa Kresom, Maslom i Ormanom. Spustili smo se u grad kod porodice Radišić 9. januara u zoru. Otpočela je duga priča sa majstorom Lazom koji je bio predratni borac za radnička prava, a od početka ustanka uključio je cijelu porodicu u NOP. Lazo je 1942. godine bio interniran na Mamulu, odakle je pušten zbog bolesti bubrega. Lazi, Stani i Saveti Gani pričali smo o rastu Bataljona i našim akcijama na pruži, a on nama o novostima u gradu. Kada se razdanilo, poslali smo njegovu kćerku Savetu Ganu na vezu sa Sulom Huseinagićem Modelom. Lazina supruga Stana, uvijek majčinski brižna, spremila nam je dobar doručak i zatjerala nas na spavanje.

Sa Sulom je dogovoreno sve o izlasku grupe i mi smo 12. januara s manjom grupom došli u Dobrč. Za dva dana iskupilo se oko 40 drugova i drugarica, opet uz pozivnice sa mojim potpisom »Polka«.

Nakon jednodnevnog odmora, 14. januara, krenuli smo za Brasinu i ponijeli hranu i najnužnije stvari da bi se lakše kretali po dubokom snijegu.

U polovici strane od Dobrča za Brasinu naredio sam odmor, a odmah zatim čulo se brujanje avionskih motora. Naišlo je oko 200 savezničkih aviona, bombardera, u pratnji lovaca. Bombardovali su Mostar i aerodrom. Protivavionska artiljerija gađala je avione i, koliko smo vidjeli, uspjela je dva oboriti. Pojavljivale su se padobranske kupole i posade pogodenih aviona spuštale su se u dolinu Neretve i prema Mostarskom blatu.

Pored mene sjedio je Salko Salče Đonko i ni na kraj pameti nam nije bilo da će u tom bombardovanju poginuti i njegova majka Fata, o čemu su nas obavijestili kuriri prilikom narednog odlaska u Mostar.

Fata je stanovala u Pothumu, u usamljenoj kući Haremskog sokaka. Bili smo komšije. Kuća je bila idealna baza koja se lako obezbjeđivala sa dva stražara na počecima sokaka, a iz nje se moglo pobjeći preko bašta i Radobolje. Fata je vrlo rano ostala bez muža i borila se za život svoje dvoje djece, Dude i Salke, radeći po kućama bogatijih porodica i, povremeno, u Fabrici duhana. Kćerka Duda rano je umrla od tuberkuloze, a Salko je krenuo na zanat. U ljeto 1941. Fatu sam uveo u rad za NOP. Njena kuća je pretvorena u stjecište nas komunista i skladište oružja i svakovrsnog materijala za partizane. Salko je postao nerazdvojan drug moga polubratđ Ekrema i obojica su kasnije radili u organizaciji SKOJ-a i u mlinici. On je bio spreman na izvršenje svakog zadatka. Kod Fate je stanovao Milan Matić, pekarski radnik, rodom iz sela Veljaka kod Ljubuškog, koji je bio uključen u ilegalni rad. Milan je često donosio municiju, ponekad i ručnu bombu iz Sjevernog logora, gdje je radio. On je čuvao stražu za vrijeme naših partijskih sastanaka. Fatin lik žene borca, s njenom hrabrošću, prirodnom inteligencijom, požrtvovanjem i majčinskom pažnjom prema svima nama bio mi je podstrek za rad i nalaženje smisla za svaku moju žrtvu u NOB-u. Fata Đonko je svima nama koji smo bili s njom u kontaktu ostala u divnoj uspomeni kao Mostarka revolucionar, kakvih je bilo u svim našim mahalama u gradu.

Prema naknadno utvrđenim podacima, rezultat tog bombardovanja, kada su bombe padale po gradu i okolini, a veći dio i na aerodrom koji je bio skoro razoren, poginulo je oko 200 i ranjeno oko 300 građana. Poginulo je 37 i ranjeno 68 njemačkih vojnika i domobrana. Porušeno je 69 i oštećeno 98 kuća. Oboreno je nekoliko savezničkih aviona, a na aerodromu je uništeno oko 20 njemačkih i domobranskih aviona.¹¹¹

Pošto su se avioni udaljili, krenuli smo prema Brasini. Osjećali smo duboku tugu, svjesni da su mnogi iz naših porodica stradali u bombardovanju.

vanju. Išli smo šuteći i noseći slutnje i brigu za vlastite porodice. U Glavatičevo smo stigli 15. januara u svitanje.

Zbog učestalih akcija Ramskog partizanskog odreda i našeg Bataljona na prugu neprijatelj dovlači pojačanja duž pruge Bradina — Konjic — Jablanica i jačim patrolama i cijelim satnijama (četama) počinje s ispadima prema slobodnoj teritoriji s obje strane pruge. Povremeno se pojavljuju »trupovi« — njemački vojnici obučeni partizanski, s petokrakim crvenim zvijezdama na kapama. Njihov zadatak bio je upad u naša sela i ubijanje zatečenih partizana i odbornika za koje bi saznali, a posebno napad na komande i štabove.

U Zupi smo razoružali sve, za koje smo znali da imaju oružje, i razbili pokušaj ponovnog formiranja muslimanske antikomunističke milicije. Nakon suđenja strijeljan je ustaški saradnik Huso Bahtijar. Likvidiran je i ustaški kurir, koji je nosio izvještaje ustašama u Konjic o stanju na našem terenu. Prilikom odvođenja na strijeljanje kurir je pof bjegao, skočio je u Neretvu i preplivao na drugu obalu sklonivši se u vrbak. Neretva je bila nadošla, a po hladnom danu niko se nije usudio da je prepliva i izvrši presudu. Kad sam vidio šta se desilo, skinuo sam se, stavio pištolj u usta, preplivao Neretvu i izdajnika likvidirao. Kad sam se vraćao plivajući preko Neretve, četnici su sa prilične daljine zapucali na mene.

Stab Bataljona sa komandama četa razradio je način napada i razoružanja bjelimičke milicije. Za vodiče našim kolonama uzeli smo drugove iz bjelimičke grupe koji su prije nekoliko dana stupili u Bataljon. Našim nastupanjem, prije zore, prema Bjelimićima, otpočelo je prepucavanje i povlačenje milicije. Opkoljavajući manje grupe milicionara, razoružavali smo ih i pri tome pobili desetak izrazitih ustaša. Zaplijenili smo 3 puškomitraljeza, oko 70 pušaka i raznu vojničku opremu. Zarobljene milicionare smo nakon saslušanja pustili kućama, jer nisu ubijali Srbe i povratnike sa Sutjeske. Nekoliko omladinaca, njih oko 15, za koje smo znali da su prihvatili naš pokret i agitovali za pristupanje u partizane primili smo u sastav naših jedinica. Svi oni pripadali su Bjelimičkom partizanskom odredu, čiji je komandant bio Jusuf Uzunović. U toj akciji ubijen je ubica Ismeta Latifića ustaša Lutvo Kašić. Komandant milicije Semso Šurković sa oko 100 milicionara ustaša pobjegao je u Trnovo. Mnogi od njih našli su smrt u bježanju sa Nijemcima na kraju rata ka našim zapadnim granicama. U Trnovu je organizovana komanda milicije pod zapovjedništvom nekog kapetana Cengića. Pod njegovom komandom trebale su biti bjeli-

mička, planinska, župska i trnovska antikomunistička milicija. Cengiće je pokušao organizovati udarni bataljon od probranih zlikovaca, ali nije uspio.

U selima Bjelimića izvršeni su izbori za narodnooslobodilačke odbore, čiji su članovi bili poštjeni ljudi, koji se nisu angažovali u ustaškom pokretu.¹¹²

U Nevesinjskom polju je dr Mustafa Pašić, sudija iz Mostara, jedan od vodećih hercegovačkih četničkih glavešina, pokušavao da organizuje muslimansku pročetničku miliciju obećavajući seljacima zlatna brda i doline kad pobijede četnici zbog njihovog držanja u ratu i neučestvovanja u pokolju Srba.

Vodena je prava bitka za muslimanske mase, koje su sve više uviđale vlastitu budućnost u NOP-u i opredijelile se za pomaganje partizana. Pod uticajem raznih neprijateljskih struja mnogi Muslimani su govorili: »Pazimo, braćo, da se ne zaletimo, pričekajmo još malo, kada pođu ostala sćla u partizane, poći će i naša.«

Jednom prilikom došao sam kod vrlo uticajnog kolebljivog Muslimana u Zupu. Govorio sam mu da prestane s pričom o »čekanju na Tursku i ostala sela« da bi oni pošli u partizane. To mi nije bio prvi neuspješan razgovor s njim. Tada sam se sjetio narodne izreke: »Šipka je iz raja.« Kad mi je dodijalo ubjeđivati ga, rekao sam mu da ustane i raspalio sam ga automatom nekoliko puta preko leđa. Ahmedija mu je odletjela na pod. Rekao sam mu: »Progovoriš li bilo gdje, doći ću i objesiću te pred tvojom kućom, a kuću ću ti zapaliti.« Umjesto šipkom ja sam njega »toljagom«. Više se nije pojavio u političkom životu Zupe.

Koncem januara stigao je Vojo Kovačević, rukovodilac Političkog odjela 29. udarne divizije, s pratnjom. Predao nam je naređenje Štaba 29. udarne divizije od 21. januara 1944. godine. Iz naređenja i Vojinog objašnjenja saznali smo da nas je Vrhovni štab stavio pod komandu Štaba 29. udarne divizije. U naređenju, pored ostalog, piše i ovo:

»Obratite naročitu pažnju na prostor Zijemalja i Boraka, a manje se angažujte na Bjelimiće. Ovo je potrebno radi razbijanja četničkih bandi... Prvom polovinom mjeseca marta imamo namjeru na vaš sektor uputiti jednu našu brigadu pa će ona skupa sa vama da dotuče te bande i pojača mobilizaciju, pa će se možda stvoriti uslovi da se od vašeg bataljona i novomobilisanih stvori i formira nova brigada.

Pored vaše aktivnosti i razbijanja banda oko Zijemalja i Boraka, napadajte prugu, rušite vozove i sprečavajte saobraćaj ... «¹¹³

Obećanje da će Stab 29. udarne divizije uputiti u martu jednu brigadu na naš teren živjelo je u svima nama. Čekali smo da zajednički likvidiramo četnike na lijevoj obali Neretve.

Vojo Kovačević se kod nas zadržao dva dana i tom prilikom detaljno ga je upoznao Ibro Šator o situaciji na terenu. Nije bilo ni jedne primjedbe na saradnju Bataljona sa Sreskim komitetom i političkim radnicima na terenu. Voju smo upoznali sa situacijom u Bataljonu, vojnom i političkom aktivnošću i njegovim razvojem od izlaska iz Mostara. Pored niza savjeta iskustvene prirode Vojo nam je grdno zamjerio na sektaštvu kod prijema omladine u članstvo KPJ, koja dobrovoljno izlazi iz okupiranog Mostara. Rekao je: »Mi u Diviziji primamo u članstvo Partije ljude nakon mobilizacije, a šta to vi radite?« Vojo je održao jedan širi sastanak sa vojno-političkim rukovodiocima u Bataljonu i sa partijskim sekretarima. Upoznao nas je sa putem 10. hercegovačke brigade od Sutjeske do formiranja Divizije i situacijom u istočnoj Hercegovini. Posebno se zadržao na našim zadacima u budućem radu odajući priznanje našim naporima i rezultatima rada. U svima nama rastao je ponos zbog uspjeha naše 10. hercegovačke brigade u istočnoj Hercegovini.

Nakon odlaska Voje Kovačevića održali smo sastanke partijskih ćelija i primili petnaestak drugova i drugarica u KPJ a kandidovali i desetak skojevaca za Partiju. U SKOJ je primljen veći broj omladine.

U isto vrijeme, kada smo dobili naređenje Štaba 29. udarne divizije, Sreski komitet KPJ za Konjic dobio je direktivno pismo Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, datirano 21. januara 1944. godine, u kojem, pored ostalog, piše:

»Odnos između Komande mjesta i Štaba Mostarskog bataljona nije zdrav, kao ni njihov odnos prema Sreskom komitetu. Drugovi iz Komande mjesta pišu kako se tamo vodi neka „zakulisna muslimanska politika“ koja ide na štetu Srba. Znači da je linija naše Partije strana tim drugovima partijcima i da se oni u tom pogledu povode za mišljenjem najzaostalijih tamošnjih masa . . . «.¹⁴

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, bez ikakve provjere, prihvata izmišljotine Joksima Mrkovića. Komitet nije tražio izjavu bilo koga od nas ili objašnjenje našeg bataljonskog partijskog rukovodioca Refika Sećibovića ili sekretara Sreskog komiteta Ibri Šatora. On donosi zaključak da je nama, bataljonskim partijcima, strana linija Partije i da se povodimo za mišljenjem najzaostalijih masa na našem terenu. Nakon dvije i po godine NOB-a, nas stare borce i komuniste Mostarce svrstavaju među totalno politički nedorasle u našoj oslobodilačkoj borbi. Oni su još

uvijek bili opsjednuti mišljenjem da smo pogrešno vaspitani u mostarskoj partijskoj organizaciji. Sa sadržajem pisma upoznao me Šator. U narednom izvještaju Štabu 29. udarne divizije molio sam da Oblasni komitet odmah uputi nekoga da se raščiste navodi Joksima Mrkovića i ocjene Komiteta.

Tih dana na referisanju u Štabu našeg Bataljona bio je komandant Prenjskog partizanskog odreda Jovan Račić. Bili smo obradovani njegovim i Stevinim uspjehom jer im je odred narastao na oko 45 boraca, a po njegovom tvrđenju mobilisaće čitav bataljon po našem dolasku u Zije-mlje. Rastajući se s Jovanom, upozorio sam ga da ne ide sam jer će mu četnici doći glave. Jovan je odgovorio da ne brinem za nj. Vraćajući se u Zije-mlje, Jovan je svratio u selo Cesim kod starog Lazara i Sime Bjelice, pripadnika NOP-a od prvih dana ustanka, da kod njih prenoći. Saznavši za Jovanov boravak u Cesimu, četnički komandant Remetić došao je s pratnjom od desetak četnika, opkolio kuću i pozvao Jovana da se preda. Da četnici ne bi pobili čeljad u Bjelica, Jovan je iskočio iz kuće i u trku prešao za jedan zid u obližnjoj vrti, ali je tom prilikom ranjen u ruku i nogu. Četnici su mu prišli s leđa i ubili ga, a zatim pucali u mrtvo ti-jelo i svega ga izrešetal¹¹⁵. Bilo je to 1. februara 1944. godine. Nestao je stasit, krupan gorštak, koji je 1921. godine bio osuđen na 20 godina robi-je zbog dezerterstva iz bivše Jugoslovenske vojske i nakon 15 godina tam-novanja pobjegao iz zeničke robijašnice u Albaniju. Jovan je došao na Zije-mlje u ljeto 1943. godine i odmah se priključio NOP-u. Oko 70 Zije-maljaca prenijeli su mrtvo tijelo Jovana Račića sa Česima u Zije-mlje i sahranili ga u svom groblju. Nakon Jovanove pogibije u Zije-mljima je došlo do stagnacije našeg pokreta. Izvjestan broj boraca Prenjskog parti-zanskog odreda zbog četničkih prijetnji da će im popaliti kuće vratio se u njihove redove, a organizovani komunisti međusobno su održavali ilegal-nu vezu i kasnije stupili u jedinice 29. hercegovačke divizije.

Nekoliko dana po Jovanovom ubistu u Bataljon su došli Milorad i braća Mladen i Sreten Bjelica, sinovi starog Lazara, odbornika na Cesimu. S njima je došao Mitar Bjelica, a nešto kasnije Miloš i Drago Trifković.

Pripremao sam se da krenem u Mostar po zadatku Vrhovnog štaba, koji sam pismeno dobio od Aleksandra Rankovića Marka. Zadatak je gla-sio da ispitam mogućnost smještaja radio-stanice i radio-telegrafiste u Mostaru. Radio-stanica bi održavala direktnu vezu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ i dostavljala informacije o stanju u neprijateljskim garnizo-nima, pokretu neprijateljskih trupa u dolini Neretve i druge važne vijesti.

Svi stari kuriri prije nekoliko dana krenuli su u Mostar po nova borbe. Imao sam namjeru da se po obavljenom zadatku vratim u Bataljon s njima, u sastavu grupe.

Štab Bataljona dobio je obavještenje da je četnički komandant Veljko Remetić nakon ubistva Jovana Račića ostao u selu Cesimu s manjom grupom četnika i da se nalazi kod Danila Bjelice, jednog od četničkih kolovođa u puču 1942. godine. Zamjenik komandanta Bataljona Milan Mičević i komandir i komesar čete, Mehmed Trbonja i Enes Orman, krenuli su poslije podne 4. februara s ojačanim vodom u Cesim. Odlučio sam da krenem s njima do Česima, a zatim da sa grupom kurira nastavim put u Mostar. Odmah po dolasku naše grupe u Cesim, u toku noći, opkoljena je kuća Danila Bjelice. Ušli su Trbonja, Orman i Fadil Riđanović. Zatekli su Danila s ukućanima u sobi pored peći. Danilo je zgrabio pušku i držao je otkočenu. Trbonja je otpočeo pregovore s njim, pozivao ga na našu stranu i garantirao mu život. Kako se njihov razgovor otegao, mada je već izgledalo da će Danilo pristati na Trbonjine prijedloge, Orman je ustao i nervozno povikao: »Dosta više natezanja, daj pušku«, uhvativši za cijev Danilove puške. Danilo je opalio i na mjestu ubio Orrnana. Lampa se¹ ugasila, u sobi je nastao metež. Danilo je kroz otvorena vrata bacio na polje bombu. Odmah nakon eksplozije Danilo je iskočio iz kuće, naši su za njim pripucali i lakše ga ranili, ali je on uspio pobjeći. Jedan njegov rođak, četnik, ubijen je. Od naših bio je ranjen Trbonja.

Smrt Enesa Ormana, studenta medicine, iz Ljubuškog, unijela je pometnju među nas. Svako je suznih očiju tumačio oko kuće u kojoj je poginuo prisjećajući se njegovih krasnih ljudskih osobina, njegovog osmijeha i u najtežim situacijama, lične skromnosti, brižnosti za svoje borbe i, posebno, njegovog junaštva i spremnosti za izvršenje svakog zadatka. Enes je bio čovjek koji je zračio čestitošću i ličnim primjerom u svakodnevnom životu. Proglašen je narodnim herojem.

A Remetić je nakon večere prešao u selo Zaborane, kao što mu je bio običaj da se drži hajdučkog pravila »gdje omrkneš ne osvani«. Kad bi boravio u selu, Remetić je mijenjao kuće, a ovaj put promijenio je i selo.

Nakon sahrane Enesa Ormana naši su se povukli u Glavatičevo, a ja sam sa Mehmedom Zećom, Ljubom Pavlovićem Ljupčetom i Salkom Repšom po utvrđenom planu krenuo u Mostar. Oko ponoći stigli smo u Kušiće i svratili kod Tome Gatala, kojem sam rekao da idemo u Mostar i da nam njegova supruga Jelka spremi bilo šta za jelo. Tu smo spavali. Pred zoru nas je Tomo probudio, na brzinu smo jeli i preko polja krenuli ka Brasini na putu za Dobroč.

Gazeći dubok snijeg, toga izuzetno hladnog jutra stigli smo umorni pred Brasinu, pokrivenu snijegom, zaobljenu kao jaje, tako da nam se činilo kako zloslutno prijeti. Krenuo sam preko Brasine probijajući čizama ledenu koru u snijegu da se ne bih okliznuo. Za mnom su išli Mehmed, Salko i Ljupče. Kad mi je ponestalo snage da više nisam bio u stanju udarcima nogu probijati ledenu koru u snijegu, počeo sam iz automata ispaljivati po dva-tri metka preda se i tako praviti rupe da bih se petom čizama oslonio o probijenu ledenu koru. Kretao sam se vrlo sporo povremeno se okrećući i pitajući drugove mogu li me pratiti. Odgovor je bio: »Samo ti idi!« Potrošio sam dva šaržera municije dok smo se opet našli na mekšem dijelu ledene kore. Noge su mi uskoro počele upadati u snijeg, ali kad sam se okrenuo, za mnom su išli samo Meho i Salko. Ljupče je izgubio ravnotežu, okliznuo se niz liticu i nestao u jednoj od provalija, koje su mjestimično bile duboke i do 1.000 m. Kad se snijeg otopio, Podvelešci su našli Ljupčeta i sahranili ga.

Mehmed, Salko i ja stigli smo u Dobroč. Ljudi se nisu mogli načuditi kako smo prešli Brasinu. Sake na rukama i stopala na nogama bila su nam promrzla. Naši domaćini Čorići su nam promrzle šake i stopala masirali snijegom, a zatim smo im, sklonjeni daleko od peći, ispričali našu golgotu.

Navečer smo dobili prišteve po rukama, ali smo ipak Mehmed, Salko i ja krenuli u grad. Spustili smo se na Carinu kod Ajnije Arap, odakle sam uspostavio vezu s organizacijom. Došao je dr Asim Opijač, previo nam ruke i dao mast za mazanje promrzlina.

Sa Ivom Jerkićem dogovorio sam se da pripremi smještaj radio-stanice i obezbijedi boravak radio-telegrafiste napominjući mu da mora biti smještena u nekoj kući na padinama brda zbog čujnosti, ali sklonjena na sigurnom mjestu. Ivi sam rekao da Ranković u vezi s radio-stanicom očekuje brz odgovor i da mi prvom prilikom potvrdi mogućnost njenog smještaja.

Nakon četiri dana plikovi na nogama i rukama su nestali. Bio sam sposoban za pokret te sam s Alijom Kresom izišao u Dobroč, gdje sam zatekao Vasilija Maslu i veću grupu boraca, među kojima je bilo nekoliko drugarica. Bojao sam se Brasine, zato sam sa jednim mještanimom poslao Aliju Krešu da izvide mogućnost njenog prelaza u Zijeplje. Alija me izvijestio da se Brasina može preći ako ponesemo sjekire za usijecanje rupa u snijegu. Predložio je da ne vodimo drugarice.

Iskoristio sam priliku i sačinio izvještaj za Stab Divizije, koji sam po Masli poslao u Rabinu i dalje vezom u Diviziju.

Sutradan sam naredio Masli da grupu žena povede u Rabinu, koje će, dalje, vezom, uputiti u Diviziju.

U grupi su bile:

MEMNUNA DIZDAREVIĆ.
ILDUZA MRGAN,
DŽEVAHIRA ORUCEVIĆ,
DRAGICA RASE i
EMINA SAPUH.

Grupa je rano poslije podne krenula u Rabinu i sretno stigla u Stab Divizije.

Mi smo pred veče krenuli iz Dobrča sa grupom koja je brojala 11 drugova u selo Kušiće i odmorili se kod Kurteša, Lečića i Gatala. a pred zoru nastavili put ka Bahtijevici, gdje smo u šumi predanili zbog sporog kretanja po dubokom snijegu, koji je mjestimično dosezao do kukova.

U izvještaju Štaba Mostarskog bataljona 7. februara 1944. Štabu 29. udarne divizije"" opisane su prethodne akcije i politička situacija na našem terenu. O tome u izvještaju piše: »Primili smo vaš dopis od 21. januara ove godine u kojem nam saopštavate da smo po naređenju Vrhovnog štaba potpali pod vašu komandu, što primamo na znanje. Na postavljena pitanja saopštavamo vam sljedeće:

1. Stanje u bataljonu je zadovoljavajuće što se tiče morala, borbenosti i discipline iako imamo oko 80% novog ljudstva. Bataljon se vrlo brzim tempom približava kvalitetima starog bataljona u pogledu borbenosti i morala, dok je disciplina u sadašnjem bataljonu bolja nego u bivšem. Drugarstvo u bataljonu je zadovoljavajuće sem pojedinačnih ispada, dok je odnos drugova i drugarica na visini.

Bataljon je organizovan u 4 čete sa po 2 voda u četi. Brojno stanje bataljona je 198 boraca, a naoružan je sa 13 puškomitraljeza, 7 mašinki, lakim bacačem, a ostalo su puške mauzer 7,9 mm. Posjedujemo 70 komada pušaka raznih vrsta, te ukoliko su vam potrebne, pošaljite po njih./ Svaki borac u bataljonu posjeduje po 40 metaka, a puškomitralješci po 300 komada, dok sa bombama oskudijevamo ...

6. Brigadu koju mislite uputiti najbolje je da dođe preko Bjelimića jednom kolonom a drugom preko Planine, da se sastanu kolone u Zupi, a odatle da krenu na Borke i Zijemlje. Na ovom putu vjerovatno bi došlo do formiranja dva bataljona i izvršilo bi se potpuno razoružanje cjelokupnog terena. Pravac kretanja brigade može biti prvo na Zijemlje pa onda u Bjelimiće i Planinu ...

9. Molimo vas da odmah uredite kod Oblasnog komiteta da neko dođe na ovaj teren da bi se izvelo na čistinu pitanje muslimanske politike u bataljonu i na terenu ... jer onakvu firmu kakvu smo dobili od Oblasnog komiteta ne možemo trpjeti jer je to na osnovu dopisa druga Joksima Mrkovića čija sadržina nije ni ispitana.

Za Stab
politički komesar
Ćemalović«

U cilju razbijanja četničkih snaga Stab Mostarskog bataljona donio je u mojoj odsutnosti odluku da napadne četnička uporišta sela Čičevo i Kula. Zamišljeno je da se napad izvrši sa tri čete, od kojih dvije na Čičevo, a jedna da zaposjedne brdo Košutu i Crni kuk, čime bi četnicima presjekla odstupnicu ka Jezeru. Noću 15/16. februara čete su krenule na zadatak.

Sa 2. i 3. četom bili su komandant Lacmanović, zamjenik komandanta Mićević i zamjenik komesara Sećibović, koji su se rasporedili unutar nastupajućih kolona. Sa 1. četom pošao je i Pintul. Noć je bila vedra i izuzetno hladna, sa vrlo niskim temperaturama, a što je vrijeme odmičalo, hladnoća je postajala sve veća.

Pokret kolona 2. i 3. čete do sela Čičeva protekao je s velikim naporom. Prteći dubok snijeg, borci su se vrlo sporo kretali u kolonama, a individualno odvajanje sa zajedničke prtime bilo je gotovo nemoguće. Pred selom otpočela je pucnjava. Četnici su pružali otpor iz kuća i pojava, a naši su nastupali i potiskivali ih iz sela, pri čemu je bilo obostranih gubitaka. Komandant Lacmanović, krećući se s jednom desetinom, prije sela naišao je na jak otpor četnika. Kad je uvidio da ih ne može potisnuti, naredio je povlačenje četa i bez pokušaja da sagleda situaciju kod ostalih jedinica i da se konsultuje sa članovima Štaba Bataljona i komandama četa. Komandantovo naređenje o povlačenju unijelo je opštu zbrku u nastupajuće vodove i desetine. Jedni su napredovali, a drugi počeli povlačenje da bi na kraju u neredu napustili selo Čičevo.

U Čičevu su poginuli:

DANILO BERBEROVIĆ, đak iz Mostara, i
VLADISLAV ADAMA SMAJSKI, Poljak, kojeg smo zbog njegove
pričljivosti prozvali »Mekeke«. Zarobljen je
KEMAL VELAGIĆ, ranjen u obje noge, koji je zbog gubitka krvi
uskoro umro.

Zarobljeni su i

ANGISA GISA BAJROVIĆ i
HALIL MEHMEDBAŠIĆ.

Putem, niz rijeku Neretvu, 1. četa došla je do Košute, a zatim krenula ka Kuli, u koju je ušla bez većeg otpora. Četnici su uz rijetku pucnjavu odstupili u šumu iznad sela, a jedan naš vod sa komesarom čete Delićem krenuo je na Košutu, dok je drugi sa komandirskom čete Kalemom otišao na klanac Vlah umjesto da zaposjedne Crni kuk, kako je bilo dogovoreno. Takav raspored omogućio je četnicima opkoljavanje naše čete. Samo manje patrole sa Pintulom ostale su u selu, gdje su nakon svitanja došli Kalem i Burić. Kalem pokušava uspostaviti vezu s četama u selu Čičevu, ali se kuriri vraćaju jer su naišli na četnike. To je bio znak da naši nisu u Čičevu i da se treba povući. Pintul, Kalem i Burić ostaju i dalje u iščekivanju, a oko podne počinje opšti četnički napad na četnu. Pritisnut četničkom paljbom, komesar čete Alija Delia povlači se s vodom sa Košute i na gazu prelazi rijeku Neretvu i stiže u selo Kašiće. Prilikom prelaska Neretve okliznuo se i utopio u rijeci mitraljezac Ahmet Spužić, đak iz Mostara. Mitraljez je nakon nekoliko dana pronađen kod seljaka, koji ga je vratio uz dobre batine.

Prilikom pokušaja da pruži otpor napadaču naš mitraljezac Branko Skočajić Mešak pokušao je mokraćom da odmrzne uređaje za okidanje zamrznutog mitraljeza, ali nije uspio. Kod većine boraca bile su i puške zamrznute i naši borci su umjesto pušaka imali neupotrebjljive »toljage«. Četnici su krenuli u nastupanje i uvidjevši da im se ne pruža nikakav otpor, uz dovikivanje počeli su gonjenje naših boraca. Od prvih mitraljeskih pucnjeva ranjen je u kuk Pavle Neimarević. Grupa sa komandirskom Kalemom kreće prema Košuti, gdje očekuju naše, ali nailaze na četnike, koji su prvim plotunom pogodili čelnog Kalema. Izdišući, Kalem je rekao: »Ubi me rodo.« Kalem je rođen u selu Borci. On je vjerovatno vidio nekog od svojih rođaka koji je pucao na njega. Nestao je stari komandir čete, stasit i uredan, uvijek čelni bombaš ili mitraljezac. Odmah zatim četnici prelaze u napad i gonjenje naših boraca, koji se kroz šumu povlače. Mustafa Breko, iznemogao, pao je u snijeg i bio zarobljen. Pavle Neimarević, ranjen u kuk, poštapaajući se o pušku, stiže do jednog obo-renog bukovog stabla, iza kojeg, skriven, posmatra četničku hajku za našim drugovima, a zatim se u toku noći probija u Glavatićevo. Šerif Burić i Salko Mrkonjić, radnici iz Mostara, u bježanju su naletjeli na grupu četnika, koji su ih uspjeli pobiti i sa njih skinuti odjeću i obuću,

ostavljajući ih polugole u snijegu. Burića je preko pasa presjekao četnički mitraljeski rafal. Okončao se život prvoborca, neustrašivog i lukavog kurira, koji je često gledao smrti u oči, ali je uvijek nalazio izlaz za sebe i za one koje je provodio kroz neprijateljske zasjede. Šerif je bio komunista, koji je svojim optimizmom i veselošću ulijevao borcima vjeru u pobjedu.

Ahmet Pintul, ranjen u ruku, Branko Skočajić Mešak i Muharem Zuhrić provukli su se prema Boračkom jezeru, sklonivši se među liticama brda, gdje su predanili, a u toku noći stigli su u Glavatičevo. Ostatak voda, pojedinačno ili u grupicama, sa trojicom lakše ranjenih, stigao je drugi dan poslije neuspjele akcije u Glavatičevo.

Cete su u Čičevu zarobile trojicu četnika Todora Sarića, Anđelka Draganića i nekog Colića i zamijenile ih za naša 3 zarobljena borca na mostu u Glavatičevu.

U toj akciji izgubili smo desetak pušaka.

Četnici su imali 4 poginula, 2 teže i nekoliko lakše ranjenih.¹¹⁷ Porodica Nikole Draganića koja je bila uhapšena puštena je na slobodu.

Vrativši se s grupom iz Mostara u Bataljon, detaljno sam upoznat s neuspjelom akcijom na Čičevo i Kulu. Održali smo niz partijskih i skobjevskih sastanaka i četnih konferencija.

Refik Šećibović, Danilo Bilanović i ja sačinili smo plan političke aktivnosti u Bataljonu i dogovorili se da održimo kraći politički kurs za naše starješine i u tom cilju smo počeli prikupljati materijal.

Zakazao sam redovan sedmični sastanak boraca oko Štaba Bataljona, Izviđačkog voda i ljudstva iz bolnice i intendanture. Iznio sam im političku situaciju, stanje na savezničkim frontovima i kod nas i na kraju se kritički osvrnuo na naš rad. Pored ostalog, naveo sam i primjer kako Mehmed Arap do kasno u noć priča viceve i svoje dogodovštine okupljenim ranjenicima, bolesnicima i borcima umjesto da se svi odmaraju. Čim sam završio, uvrijeđeni Arap mi je rekao: »Komesare, istina je da ja pričam i drugovi me rado slušaju i smiju se. E, sad ti pitaj drugove šta si im ti pričao, neće znati ponoviti. Pitaj ti njih šta sam im ja sinoć pričao i svaki će ti ponoviti.« Nastao je opšti smijeh, a ja sam, više za sebe, rekao: »Možda si, Meha, u pravu« i otišao u Štab Bataljona.

Neprijatelj je počeo izbacivati jake patrole u pravcu naše slobodne teritorije i mi smo im počeli postavljati zasjede. U zoru 13. marta jedna domobranska satnija krenula je uz Neretvu u pravcu Spiljana. Data je uzbuna i cijela četa postavljena je u zasjedu pod rukovodstvom Milana

Mićevića. Domobransku prethodnicu u jačini desetine naši su propustili,, pa kad je upala duboko u našu zasjedu, otvorena je paljba. Četvorica domobrana su ubijena i nekoliko ih je ranjeno, a zatim je jurišem zarobljeno 7 domobrana, među kojima jedan oficir. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 2 automata i 7 pušaka sa dosta municije i ručnih bombi. Od naših je poginuo Miroslav Radišić, đak iz Stepanovićeve kod Novog Sada, koji je kod nas došao nakon bitke na Sutjesci.

Glavnina domobranske kolone nije ni pokušala krenuti naprijed već se brzo vratila u Konjic. Po dolasku u Spiljane obavljeno je malo slavlje, a zarobljenici su dovedeni u Stab Bataljona, gdje su saslušani i pušteni kućama.¹¹⁸ Oficir je pokušao pobjeći i naši su ga uhvatili. A kad je drugi put pokušao bježati sa poljskim oficirom Erlihom, oba su strijeljana. Kod Erliha su nađeni podaci o Bataljonu, iz kojih se vidjelo da je bio njemački špijun.